

valóság

A TARTALOMBÓL

Tefner Zoltán: „Orosz kártya” –
magyar történelem

A privát szféra, amely meghatározhatja
a nagyhatalmi politikát

Bea Csaba: Március tizenötödike
emlékezete Vácon a dualizmus korában

Bolvári-Takács Gábor: A sárospataki
tanítóképzőtől a Tokaj-Hegyalja
Egyetemig. Egy modellváltás történeti
gyökerei

Fülöp-Székely Anita: Az átalakuló tanulási
igények mint generációs jellemzők

Hanák Gábor: A szűrt és szűk levegő
ideje – Cseh Tamás a determinánsok
vonzáskörében

Kelecsényi László: Latinovits,
a garabonciás

Szekfü András: Bódy Gábor –
az alkotó, a közeg és a démonok

Bólya Anna Mária: Vujicsics Tihamér
és a tradíció

Szepessy Péter Donát: Táncházmozgalom
Táncházt és mozgalom

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
3

3

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2023. március
LXVI. évfolyam 3. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Magyar Nemzeti Bank,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Magyar Művészeti
Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet

Szerkesztőbizottság
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők
Kengyel Péter
Szouczek Ádám

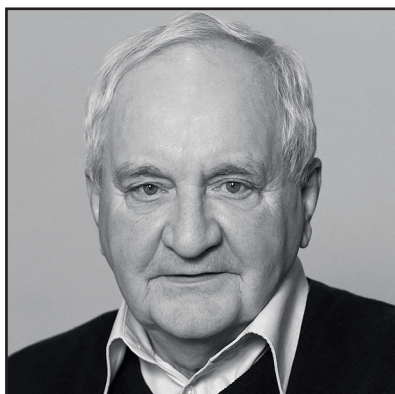
Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható
a <https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/> oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

Búcsúzunk Kapronczay Károlytól

Életének 83. évében, 2023. március 1-jén elhunyt Dr. Kapronczay Károly történész, orvostörténész, levéltáros, múzeum- és könyvtárigazgató, címzetes egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Valóság című folyóirat szerkesztőbizottsági tagja.

Kapronczay Károly Budapesten született 1941-ben, a Toldy Ferenc Gimnáziumban tett érettségi vizsgát 1959-ben, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem–könyvtár szakos diplomát 1968-ban. 1969-től dolgozott a Semmelweis

Orvostörténeti Múzeum és Könyvtárban, amelynek 1985-től főigazgató-helyettese, 2000-től főigazgatója, 2008-tól pedig címzetes főigazgatója volt.

Pályája során négyszáznál is több tudományos és ismeretterjesztő munka elkészülésében vállalt szerepet önálló szerzőként vagy közreműködőként, kivette részét az egyetemi orvospézből is, a Semmelweis Egyetem címzetes egyetemi tanári címmel is elismerte munkásságát.

Kutatói, tudományos szervezői munkája mellett 1990 és 1994 között a Belügyminisztériumban miniszteri főtanácsadóként dolgozott. 1999-től a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány kuratóriumának tagja, utóbb elnöke volt. 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia magyar–lengyel történészbizottságának tagja és titkára volt, tevékenységét a Lengyel Köztársaság 1999-ben a Lengyel Érdemrend lovagkeresztjével ismerte el. 1992-ben a Magyar Orvostörténelmi Társaság Weszprémi István-emlékermével tüntették ki, 2014-ben pedig elnyerte a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét. Haláláig ellátta a Magyar Orvostörténelmi Társaság főtákarai feladatait, egyúttal főszerkesztője volt a társaság folyóiratának, az Orvostörténeti Közleményeknek.

Magyar–lengyel orvosi kapcsolatok 1945-ig című akadémiai doktori disszertációjáért 2011-ben megkapta a Magyar Tudományos Akadémia doktori címét.

1994-ben rövid ideig megbízott főszerkesztője, majd több mint másfél évtizeden át szerkesztője volt a Valóságnak; ezt követően, 2011-től – haláláig – a lap szerkesztőbizottságának tagja, rendszeresen közölt írásokat a folyóiratban. A Valóság utolsó negyed évszázadát áttekintő előadást tartott 2018-ban, a folyóirat fennállásának hatvanadik évfordulóját ünneplő konferencián.

Kapronczay Károlyt a Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeuma, Könyvtára és Adattára, a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány saját halottjának tekinti.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöksége, s a TIT folyóiratának, a Valóságnak a szerkesztősége és szerkesztőbizottsága tisztelettel és szeretettel őrzi meg Dr. Kapronczay Károly emlékét.

Isten adjon örök nyugalmat Neki!

„Orosz kártya” – magyar történelem *A privát szféra, amely meghatározhatja a nagyhatalmi politikát*

Amikor 1971. január 8-án megérkeztünk Moszkvába a Kijevi Pályaudvarra, méteres hó, és kemény hideg fogadott. Moszkvában a hideg is egészen más, mint itt a mi vidékünkön. Soha nem éreztem se előtte se utána, hogy a szűrös mínusz huszonhárom fokban a könnyeim ráfagytak volna a szememre. A szemhéjam alatt a sós nedvesség apró kristályokká merevedett, s úgy bökött, hogy lecsukott szemmel, vakok módjára kellett elbotorkálnom a várócsarnokig.

A komszomolistáknak álcázott KGB-fogadóbizottság szeretettel és diszkrét barátsággal fogadta a Pestről érkezett ösztöndíjas delegációt, s azután – rotációs rendszerben – hónapokig nem is vette le róla a szemét. Hangsúlyozva a szovjet–magyar barátságot, mindig más és más barátkozó komszomolista tűnt fel a közelben, s aztán, ha más dolga akadt, jött helyette másik. Közöttük sok volt az „inorogyc”, azaz nem orosz belföldi: azerik, grúzok, lettek, kazahok, kalmükök – nélkülük a szervezet talán nem is tudott volna működni.

Hemzsegett tőlük az egyetem. A Lomonoszov Egyetem a Lenin-hegyen (mára visszakapta régi Veréb-hegy nevét) magas parton áll, alatta ott kanyarog a Moszkva folyó, a Luzsnjiki réten ott áll a nevezetes Luzsnjiki Stadion, ahol annak idején a „nagy team”, Czibor, Puskás Hidegkúti stb. legyőzte a szovjet válogatottat. A „Korpusz Jé”, (корпус Е), a kollégium épületének minden ablakából a Moszkva folyót, a Luzsnjiki rétet és a régi dicsőséget lehetett látni, miközben az ember állandóan a hatósági kontrollt érezte a háta mögött.

(Beszélgetés a lány tekintetű litvánnal) Néhány hét múlva, amikor már kissé akklimatizálódtunk, a bölcsészkar előtti parkban elkapott bennünket egy lány tekintetű litván. A csikorgó hidegben majd egy órán át ömlött belőle a panasz: a kis népek közötti szolidaritás eszméje, legyünk barátok, amíg lehet, elhagyott otthon, számkivetettség, üldözés, börtön, elpusztított felmenők, szibériai fegyenctelep [...], tehát minden, amivel akkoriban a nyugati sajtó tele volt. Utólag visszagondolva szerencse, hogy ez idő tájt még nem tudtunk annyira oroszul, hogy érdemben reagálni tudtunk volna erre a balti szenvedéstörténetre. A naiv kinézetű litvánt csak jóval később láttam viszont, amikor már nagy vonalakban feltérképeztem a Lomonoszov Egyetemet, ezt a gigantikus méretű labirintust, s viszonylag biztosan mozogtam a liftek, folyosók és lakosztályok rengetegében. Egy KGB-s lakosztályba nyitottam be véletlenül (általában zárt kommunákban laktak), ő pedig értetlenül, göggel bámult rám a felső ágyról. Fogalma sem volt, ki vagyok.

De az igazi revelációt mégis az oroszországi férfi–nő viszonyról kialakult sztereotípiáim módosulása jelentette számomra. Ha az „orosz kártyának”, ennek a politikai zsurnalizmus által megalkotott műsónak bármi értelmet lehet tulajdonítani, akkor ezt az értelmet mindenképpen az 1944–1945-ös szovjet megszállással kell társítani. Nem Paskievics erdélyi betörése, nem az I. világháború galíciai harcai, még csak nem is a Rákosi-rendszer hagyott maradandó, negatív nyomokat a magyar nemzeti közérzetben, hanem Magyarország 1945-ös okkupációja, s ami ez után következett.

Köztudott, hogy a beözönlő szovjet csapatok hónapokon át egy közepesen szervezett rablóbandaként működtek, vagy legalábbis ezt a benyomást keltették az emberekben: loptak, fosztogattak, gyilkoltak, s ami a leginkább romboló hatást keltette: a szexuális

erőszak mindennapivá és teljesen természetes életformává vált számukra. Nemcsak itt, másutt is. Az osztrák megszállási övezetben a megszállással kapcsolatba hozható negyvenezer (!) „bejelentett” abortuszt regisztráltak. Titkon valami hasonlóra számítottam Moszkvában is, de teljesen mást kaptam. Konzolidált városkép, nulla civil erőszak. Simogatja, becézgeti, Puskint szaval neki a metrón, virágot vesz neki, előre enged a liftben. Jé, hát ezek ezt is tudják [...]? Sarkos ellentmondás. Az orosz lélek Lermontov és Jeszenyin által megénekelt rezdülései lépten-nyomon.

(*Mit tudnak ezek az oroszok?*) De mi is volt az ok, ami miatt belevetettem magam ebbe a sok kockázatot sejtető vállalkozásba? Sokáig kell kutatni az emlékezetemben. De ki fedelhetné azokat a válságos napokat, amikor a Szovjetunió 68-ban megszállta Csehszlovákiát. A régi Pesten, az egyetemek környékén, 68 őszén forrongott a léghő. Az egyetemi pártbizottság kirendelt egy tucat egyetemi oktatót, főleg történészeket, hogy beszélgessen el velünk, mit is akarunk tulajdonképpen. Mi a megoldás? Az akkori Eötvös Klub, ma Centrál Kávéház pincéjében sok mindenki mondott sok mindent, sok volt a „tanult”, főleg ultrabalos forradalmi romantikus szólam, de egyetlen ésszerű javaslatra sem emlékszem.

Teltek a hónapok, és minden elcsendesedett. S ami leginkább szöveget ütött a fejembe, hogy az érintettek, maguk a csehek is elcsendesedtek. *Lehet, hogy ezek az oroszok mégiscsak tudnak valamit, jobban tudják azt, amit mi nem tudunk?* Talán ők azok, aki meg tudják mondani, hogy mi a jó minékünk? Utólagos okoskodás, hogy a szülőkörűség táplálta ezt a torz gondolatmenetet. Sokak fejében megfordult ez a variáció is a jövőt illetően. Akiknek a fejében pedig nem fordult meg, azok számára sem a polgári demokratikus berendezkedés, hanem a balos megoldások, Trockij, Mao jelölték ki az utat (később ezek a véleménybajnokok a Szadesz soraiban bukkantak fel). De mi van, ha mégsem így van, az orosz eredendő ellenség? Napról-napra változott sokunkban az álláspont: hol ide, hol oda. „Aki oroszlánvadász akar lenni, annak először a barlangot kell belülről megismernie.” – mondtam egyszer fellengzősen az egyik barátnőmnek.

Aztán végül az a nézet kerekedett felül, hogy a helyszínen kell tanulmányozni, mit is tudnak ezek az oroszok. Szakdolgozati ösztöndíjkérelem, s jött a méteres hó, jéggé fagyott sós könnyeim a Kijevi Pályaudvaron. Majd alig telt el három hét a megérkezés után, s megtörtént a második, ezúttal *nagy* moszkvai megvilágosodás: *ezek az oroszok mégsem tudnak semmit.* Az első tapasztalatok az orosz társadalom működéséről eloszlottak minden illúziót. Ez a (második) megvilágosodás aztán egy életre szólt.

(*„Própuszk” és „inosztranyec”*) Az emlékezés tengere súlyos tárgyakat rejt a mélyén, s ahogy az idő halad, egyre nehezebb felszínre hozni őket. Moszkvában akkor, ha valaki öt perccel korábban akart beérni a munkahelyére, teljesen természetes volt, hogy a metrón le kellett taposnia másokat. Egyszer Leningrádban egy Zenit–CSZKA mérkőzés után három ember tapostak agyon a trolibuszok megállójában szinte a szemem láttára. Az egyetemi épületek bejáratai előtt bőrkabátos embereknek kellett bemutatni a „própuszkot”, az igazolványt, s ha nem volt, az illető megnézhetette magát. A civil társadalom mélyén, az ember-ember közötti viszonyban szinte akarattalan szelidség és jámborság, tömegbe verődve pusztító vadság, a hatósággal való viszonyban egyenlőtlen és – európai szemmel – megalázó alávetettség, a rendvédelmi szervek által lépten-nyomon alkalmazott brutális erőszak. Elképesztő, a bohózat szintjén uralkodó bürokrácia, az emberi méltóság legalsó mélységeibe hatoló alkoholizmus, nemcsak a társadalom, hanem a politika által is legitimált, füledt antiszemitizmus. Ebben a légkörben még az is antiszemitává válhatott, aki nem is akart az lenni.

Krónikus áruhiány, mai szemmel nézve ugyancsak a bohózat elemeivel tarkított „áruellátás”, a spájzolás moszkvai művészete. Valahol a Kijevszkij proszpekten éppen aktatáska érkezik, valódi bőr, csinos fekete kivitelben. Kilométeres sor, van, aki hatot, nyolcat is vesz, igaz, hogy nem kell, de majd csak jó lesz valamikor valamire. Végigálom a sort, veszek egy táskát, s miközben a szórakozott professzor a jelenség történet-filozófiai vonatkozásairól folytat belső monológot, észre sem veszi, hogy fizetés nélkül megy ki az utcára. A boltos rikácsolva utána rohan, kisebb csődület, lincshangulat. Egy tagbaszakadt muzsik nekilök a falnak, éppen akkor, amikor 412-es Moszkvicson berobog a rendőrség. Igazoltatás. „Inosztranyec”, külföldi. A szónak varázsereje van, a rendőröknek nem kell tömeget oszlatniuk, szétrebbennek, mint a verebek. A tagbaszakadt muzsikot a rendőrök bevágják a hátsó ülésre, és a 412-es Moszkviccsal elrobognak.

(A lenini Komszomol, amely utat nyit a rejtett értékek birodalmába) Nem lenne kívánatos, ha erről az egyébként antihumánus világról csupa rosszat mondanánk el az olvasónak. Elsőnek azt is meg kell említeni, hogy ezek a fiúk-lányok, akik pátyolgattak bennünket, többnyire életvidám, kreatív egyéniségek voltak. A titkosszolgálatot valami olyan feladatként fogták fel, amellyel a nagy Lenin eszméjét szolgálják, közvetve természetesen az orosz nacionalizmust és a hódító, terjeszkedő külpolitikát is. Ami – egyáltalán hogy ez így van – zömüknél még a tudatukig sem jutott el. Megint csak a „fiatalság boldog tudatlansága” a már ebben a fiatal korban is látens módon jelen lévő nagyhatalmi göggel párosulva. Néha a viták során, amikor a feszültség már a tettegesség felé tartott, elhangzott ez a penetráns mondat is: „Egy telefon a Kremlbe, s ti mentek Szibériába.” (Utólag visszagondolva nem is volt ez a félhumoros mondat teljesen légből kapott.)

Jó néhányan közülük a magyar delegáció tagjainak ténylegesen is jó haverjai voltak. A Komszomol-maszkbba öltöztetett szovjet titkosszolgálatnak sok minden olyan dolgot köszönhettem/köszönhattunk, amelyekhez mint egyszerű halandók az életben nem jutottunk volna hozzá. Emlékek, arcok, események. A szépség és a nagyszerűség szilánkjai a sok rossz élmény korhadó fájába beleékelődve. Mert az orosz színházak, koncerttermek nézőtere éppúgy csak néhány száz ülőhelyet számlál, mint bármely más országban a világon. De itt túlkereslet van, a lakosság száma kétszázhusz millió. A politika irányítja, ki jut be, ki nem.

A Moszkvai Konzervatórium koncerttermében Szvjatoszlav Richter játszik. Mi bent ülünk, mert minket a Komszomol patronál. Három hét múlva ugyanaz Emil Gilelsz-szel. Az értékek piacán a társadalmi és politikai tőke dominál, de nem veszik észre, hogy már elégünk van az egész szovjet rendszerből, már rájöttem/rájöttünk, hogy az oroszok *nem tudnak semmit*, tehát ők, a komszomolisták tulajdonképpen egy rendszerkritikus társaságot patronálnak. Mindegy. Patthelyzet, megmondani nem lehet, egy megoldás van csupán: sodortatni magunkat az árral. Az unokámnak, aki zongorát tanul, a minap már elmeséltem, hogy Richter, ha nem is lett a barátom, de legalább egy levegőt szívtam vele.

Egyszer aztán még az is megtörtént, amiről még álmodni sem lehetett, hogy a komszomolisták a híres Taganka Színházba is elvigyenek bennünket. A hetvenes évek elején a szovjet ellenzéki gondolat rakott benne fészket, s ez a rab madár addig fészkelte ott, amíg majdnem mindent betiltottak, amit a társulat és a vezető, Ljubimov játszani akart. Egy alacsony, lapos épületre emlékszem, amely egy folyó magas partján állt, kicsi, kb. 200 fős nézőtérrel. 200 fő szorozva 365-tel, a 220 millió az így kijött számmal elosztva. Elgondolandó, hogy az egyszerű szovjet állampolgárnak mennyi esélye volt a bejutásra. De mi ott voltunk, s a végén is ott voltunk, amikor a büfében a művészek közül többen

ott pezsgöztek a magyar delegációval. Vlagyimir Viszockij – az akkor még élő legenda – oroszosan veregette valamelyikünk hátát: „Malagyec”. A darabra sem emlékszem (miután Viszockij gitárral játszott benne, talán a Hamlet). De arra a vállveregetésre igen.

A Lomonoszov bölcsészkarja egy akkor modernnek számító épületben működött a tonykolosszus melletti óriási parkban. A külföldiek magas színvonalú tájékoztatására nagy súlyt helyeztek, még abban az esetben is, vagy *főleg* abban az esetben, ha fiatal egyetemistákról volt szó. Sorozatszerűen rendezték a tájékoztató előadásokat, egyik előadó után pár hét múlva jött a másik. Volt ott mindenki. Kazah akadémiai főtitkár, az IMO, az „Insztyitut Mezsduarodnűch Otnosényij”, a tulajdonképpeni szovjet diplomataképző igazgatója, egy tábornok a vezérkartól és más fejesek egész garmadája. Egyszer aztán meghívták a Grúz Kommunista Párt Központi Bizottságának osztályvezető helyettesét a mezőgazdasági osztályról. Nem tudta, hogy magyarok vannak ott, de állandóan a szőlőtermelésről beszélt. Neki is van szőlője, pincészete. A büfében, ahol a tájékoztató után a zárást mindig rendezték, fogadás. Elengedhetetlen tartozékok: „szovjetszkoe igrisztoe”, kaviár. Odamentem hozzá, mondtam, hogy én is „vinográdar” vagyok Kötcsén. Belelkesült, kérdésekkel halmozott el. Grúz akcentussal beszélt, felét sem értettem, amit mondott, de jól elszórakoztunk. Hátra veregetés, „malagyec”. Az illetőt Eduárd Sevardnadzének hívták.

De elég szépen sarjadtak ennek a politikai–kulturális menedzsmentnek a vadhajtsásai is. A „korpusz Jé” emeletein sok olyan országból érkezett hallgató is lakott, amelyek az Egyesült Államok ellen harcoltak hazájukban sokszor fegyverrel a kézben. Che Guevara-követők Bolíviából, Hondurasból, Costa Ricából stb. Élték velünk a mindennapjaikat, csak az volt furcsa, hogy sokszor két hétre is eltűntek a látókörből. A szomszéd szobában is lakott egy ilyen latin-amerikai srác, Enrique P., aki szintén az eltűnők közé tartozott. Azt lehetett tudni, hogy a kollégiumtól nyugatra fekvő mezőn működő sportrepülőterre járt több más dél-amerikaival együtt. Kiderült, hogy ejtőernyős képzésre járnak. Egyszer aztán valamelyikünk megkérdezte: „Enrique, mi a fenének kell nektek az, hogy tudjatok ejtőernyővel ugrani?” Válasz: „A Szovjetunióban tanuló latin-amerikai kommunista diákok kötelessége, hogy részt vállaljanak az imperializmus elleni harcban, ha az imperialisták támadása [...] stb., stb.” Enrique, bár barátságos, szelíd gyerek volt, mégis voltak vele kapcsolatban rossz érzéseim. Járt hozzá egy nagydarab, dagadt fejű „harcosárs”, akinek fő jellemzője volt, hogy nem lehetett vele beszélgetni. Letűlt az ágy szélére, a kérdésekre nem válaszolt, és még azt sem lehetett tudni, hogy néz-e vagy alszik, mivel állandóan sötét napszemüveget viselt. A kérdésekre egyszerűen nem válaszolt, úgy, ahogy egy Buddha-szobor sem válaszol, ha kérdezik. (Ő maga kinézete alapján akár Buddha-szobor is lehetett volna). Aztán évtizedek múlva egy az egész világ figyelmét felkeltő hír: 1994-ben Szudánban horogra akadt a hidegháborús időszak egyik leghírhedtebb terrorista Carlos Ilich Ramírez Sánchez. Az újságokban fényképek sora minden pozícióban. Ő volt az. A „Sakál”.

(*Bürokrácia magas fordulaton. Sinkó Ervin*) Amiből ez alatt az egy szemeszter alatt a Lomonoszovon csupán ízelítőt kaptunk, az bőségesen és a maga brutalitásában van leírva Sinkó Ervin „Egy regény regénye” című – minden klisészerűséget kerülve – *lebilincselő* munkájában. Az „Egy regény regénye” tulajdonképpen a szerző moszkvai éveinek naplója: min kellett átmenni a két év alatt, amit a Szovjetunióban töltött. Sinkó, a hiperérzékenységű, írónak még nem elfogadott „irodalmi földönfutó”, „Optimisták” című regényét Párizsban írta, s ott is akarta kiadni 1934-ben. Az a kérdéses év nem volt a legjobb arra, hogy ismeretlen szerző gyanús kéziratokat próbáljon kiadni arról elmélkedve, hogy miért bukott el az 1919-es „dicsőséges Tanácsköztársaság”. A kézirat ráadásul túlírt, túl hosszú volt. Ennek ellenére sokaknak tetszett Párizsban, Károlyi Mihály, Romain Rolland és még néhányan támogatták a kiadást, de belátták, hogy a párizsi viszonyok

között a kiadás lehetetlen. Nosza, el kell menni az „ígéret földjére”, azaz a Szovjetunióba, ahol majd az elvtársak kapva fognak kapni az alkalmon, hogy kiadják a magyar elvtárs remekművét. Tévedtek.

1935-ben egy Vityebszk nevű teherhajón érkezett meg egyébként orosz feleségével Leningrádba, onnan Moszkvába. Az ottani magyar emigráció vegyes érzelmekkel fogadta, a Tanácsköztársaság értékelésének azzal a realisabb ábrázolására, amit az „Optimisták” nyújt, a moszkovita magyar emigrációnak nem volt szüksége. Sinkót mind ők, mind az orosz hatóságok küldték mindenhova. Majd csak megunja a hercehurcát és feladja a kiadás tervét. Az első út (Romain Rolland tanácsára) természetesen Kun Bélához vezetett. De keresztül kellett menni a „própuszkolás” idegmozsoló procedúráján, így csak a bejutás Kun Komintern-beli irodájába több mint fél órába telt. Kun barátságosan fogadta őket, s később támogatta is a könyv kiadását, más kérdés, hogy azért néhány „tankakadályt” elhullajtott a boldogság felé vezető úton. Aztán jöttek a többiek is, akik Sinkó „face to face kollégái” voltak a 133 nap alatt: Révai „Józsi”, Sarkadi-Stein, s Gábor Andor, aki később a könyv lektora lett. Kunt nyilván több minden zavarta, többek között az, hogy az „Optimisták”-ban Sinkó tárgyilagosan leírja, hogy a forradalom bukása után Kunék csak néhányuknak, pontosabban saját maguknak biztosították az utazást Bécsbe, az osztrák menedékjogot. Az igazán kompromittáltak a megtorlás áldozatai lettek.

De a könyv kiadása – minő véletlen – folytonosan akadályokba ütközött. Végül a VEGAA, a Szovjetunióban Élő Külföldi Munkások Kiadójának „gondozásába” kerül, s ezzel tulajdonképpen – német kifejezéssel – „a hosszú padra tolták”. A kiadó nagyhatalmú direktora ugyanis egy német kommunista, Otto Bork, „egy folyton elpiruló fiatalember”, meggyőződése volt, hogy az „Optimisták” jó regény, de szerette volna elkerülni, hogy a Ljubjankán golyót repítsenek a tarkójába. Küldte Sinkót ide majd oda, több kiadó osztozott volna a kiadás költségein, de aztán az egyik mindig visszalépett, s újabb nagy kanyarok következtek. Előszobák, titkárnők, GPU-s ügynökök, néha napokig tartó „própuszkolás”. És a folytonos tunyaságba ütközés, ami a szovjet bürokrata alapulajdonsága. Akit Lenin is szemétnek nevezett. Már mint a nagyorosz sovinsztát – Lenin szavai szerint az „erőszakos gazembert” –, akit azonosnak tartott a bürokratával, aki félreirányítja a kommunizmus fejlődését. „Egészen biztos, hogy a szovjet, meg a szovjet érzelmű munkások, akiknek a százalékaránya igen csekély, úgy fognak belefulladásni a nagyorosz sovinszta szemétnek ebbe a tengerébe, mint a légy a tejbe.”¹ Nos, Sinkó és röntgenorvos orosz felesége is majdnem befuladt a tejbe; végül sikerült két év huzavona után vonatra ülniük és visszautazni Párizsba.

(Bürokrácia még magasabb fordulaton. Taváris Bármin) Aztán harminchét év eltelt, de semmi sem változott, a bürokrácia továbbra is magas fordulaton pörgött. Az 1971-es tél még moszkvai viszonylatban is klimatikus orgiát ült. A kemény, 20-25 fokos hidegek otthon ülésre kényszerítették az ehhez nem szokott, melegebb égövből jötteket. Nem maradt más szórakozás, miután a tanulmányi rutinmunka befejeződött, mint kóvályogni a hatalmas, átjárókkal, lépcsőházakkal, szakaszos liftszállásokkal áttekinthetetlenül tett toronykomplexusban, ebben a sztálini megalomániát megtestesítő monstrumban. A fáma szerint, amikor épült, nagyrészt német hadifoglyok voltak a kőművesek és a culágerek. A kilátástalanság bajnokai. A napi három-négy öngyilkos halálugrás mondjuk a 42. emeletről nem számított ritkaságnak.

A kódogargás közben bukkantunk rá váratlanul az egyetem uszodájára. Három hét telt el a Kijeji Pályaudvaron lezajlott fogadás óta, a dolgaink még rendezetlenek voltak, éppen az „Inosztáranij Otgyél”-t, a „Nemzetközi Osztályt” kerestük, amikor hirtelen ott csillogott-villogott az üvegfal mögött egy hatalmas medence, Adria-kék vizével, csalogatóan

azok számára, akik egy be nem látható időre már lemondtak az olyan élvezetekről, mint az úszás. Pók Attila, később évtizedekig az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, megilletődötten igyekezett befogadni a látványt. Szemüvegét bepárasította a kiszivárgó gőz, de alatta látható volt az az élénk vibrálás, melyet a hirtelen feltámadt vágy keltett. „Ufni fogunk” – selypített (ma is selypít).

Ezzel a két szóval kezdetét vette a kálvária. Jóval több stációt letudva, mint annak idején az *a bizonyos*, ott a jeruzsálemi óvárosban. Az Inosztránij Otgyélon „taváris Bármin” fogadott bennünket (az uszoda tehát csak egy közbeeső állomás volt a Nemzetközi Osztályhoz vezető úton). Taváris Bárminra azóta is mindig mint az orosz bürokrata mintapéldányára gondolok. Nem mondhatnám, hogy lenini értelemben, de azért egy szemernyi benne is volt abból, amit Lenin egy ritka őszinte félórájában a fejükre olvasott. Persze, ha volt is, letompítottan, azért, mert neki a Szovjetunió szép arcát kellett mutatnia a világ felé (10 ezer inosztranyec hallgatója volt akkor a Moszkvai Egyetemen). Taváris Bármin – valahányszor később felkerestük – legtöbbször egyebet sem csinált, mint bárgyún mosolygott és a fejét rázta: „nyet”. Ez volt a dolga. Munkaköri leírásának egyik fő pontja. Olyan KGB-alkalmazotti megbízatás, amely gyökereiben tényleg valamilyen egyszerű, naiv lelket igényel, valami olyant, amilyen a nagy orosz prózáírók műveiben szép számmal fordul elő. Mondjuk ki nyersen: ehhez a beosztáshoz egy Karamazov Aljosa igényeltetik. Azzal a különbséggel, hogy Karamazov Aljosa a lelkeket *jobbítani* akarta, a KGB viszont a gonoszt szabadította rájuk.

Taváris Bármin első nekifutásban azt mondta, hogy „nyet”. Aztán elkezdődött a matematikai játékelméletben „nem teljes információjú statikus játéknak” nevezett tulajdonképpeni *tender*, amelyben Attila különös adottságról tett tanúbizonyságot. Ez a játéktípus a matematikában azt jelenti, hogy a játékosok közül legalább *egy* olyan van, aki a másik(ak) stratégiájával nincs tisztában. Ilyen játékosná vált taváris Bármin Attila érveinek hatására. Igaz, hogy akkor még oroszból nem voltunk valami jók, de a jelen lévő nappalis magyar lányok segítettek. Végül Bármin kitalálta, hogy egészségi bizonyítvány nélkül nem lehet „ufni”. Ez részéről visszalépést jelentett, részünkről a játszma tovább folytatását. A kecske és a káposzta tipikus esete. Kimentünk a folyosóra és vártunk. Ennyi év múltán nem tudom már, hogy taváris Bármin Nyikolaj Pavlovics volt-e vagy Pavel Nyikolajevics (inkább az előző), a lényeg az, hogy kijött a titkárnő és lobogtatta a papírt: „Nyikolaj Pavlovics engedélyezte az orvosi vizsgálatot, de a követségről igazolás kell, hogy Pesten van nekünk OTI-biztosításunk” (a fiatalabbaknak: OTI ma TB).

A követségen az illetékes attasé asszony nagymamaként bánt ugyan velünk úgy általában, de itt megérezte, hogy beletenyereztünk valami olyasmibe, amibe nem lett volna szabad. Kétségbe vontuk a szovjet állambiztonság kompetenciáját. Mondhatta volna azt is, hogy van biztosításunk, de nem mondta. Ezért csak két hét múlva jött meg Pestről az igazolás. De aztán még vérvétel is kellett, amihez az illetékes rendelő a város távoli keleti sarkában, Novogirejevóban volt felkeresendő. Oda fél nap, vissza félnap, mivel a kitöltendő nyomtatványokra rossz útlevelszámokat írtam (nem volt útlevelünk, csak személyihez csatolt betétlap). A négy jelentkező közül már csak ketten maradtunk Attilával, akik úszni akartunk, mivel el is kellett volna mennünk Novogirejevóba. Magyar észjárással azt gondoltuk, hogy majd adnak egy beutalót az egyetem rendelőjébe, de nem adtak. Volt még két-három hasonló akadály, de ezeket már nem volt kedvünk leküzdeni.

(Bürokrácia még ennél is magasabb fordulaton. Beutaló Bakuba) Nem tudom hencsésnek tünne-e az, ha mondanám, hogy már akkor tudtam, hogy az akkor 21 éves Pók Attila az lesz tíz év múlva, ami lett. Hogy pontosan mi, azt persze nem tudhattam, de hogy valami hasonló, arról voltak sejtéseim. Az a valaki, aki teljesen más karakterű emberek

konfliktusaiban szét tudja gombolyítani azt, ami az egyszerű halandó számára szétgombolyíthatatlan. Az úszás-ügy csak a bevezető volt annak a felismeréséhez, hogy az emberi karakter és „irányultság” ebben a zsenge életkorban már fel-felsejlik. Megint csak a játékelmélet: nem tudni, csak sejteni, mit akar a másik, s manőverezésbe kezdeni, hogy ez a stratégia a partnernél micsoda. Abban az időben a szovjet állampolgároknak sem lehetett csak úgy utazgatni, ahová akartak. Kellett egy „*napravljénie*”, azaz beutaló, szisztematikusan felsorolva, hogy mely városokba. Ha valakit rajtakaptak, hogy például „*napravljénie*” nélkül látogatta meg a nagypapát Irkutzkban, az csúnyán megüthette a bokáját.

Attila ketté osztotta a városokat, az egyik csoportba azok tartoztak, amelyekbe el *akarunk* menni, a másokba azok, amelyekbe szintén, de nem *annyira*. A preferált célt észak jelentette, Leningrád, Tallin, Novgorod, Riga, a másikat a gyönyörű, de – nem akartunk két szék között a padlóra ülni – Bármínál az egy fokkal eleve esélytelenebb dél: Buhara, Baku és Szamarkand. A KGB szisztematikusan lenyomozta, hogy kinek hol, kicsodája lehet, s valószínűleg javaslatot is tehetett, hogy melyik irány veszélyesebb a szovjet valóság jó hírnevére és az állambiztonság szilárdságára nézve.

Elindult a bevetés. Az egyik kalmüknek nyolc vodka után egy őszinte (!) éjféli beszélgetés közben, ami a konyhában zajlott, elmeséltem, hogy mi az azerieknek tulajdonképpen rokonai vagyunk (tulajdonképpen a kalmüköknek is, nem is beszélve a csecsenekről, akik ráadásul ezt a rokonságot még a büfében is fennhangon merték hirdetni). A matematikai játékelmélet ilyen esetben bonyolult matematikai számításokkal támasztja alá, hogy mit kell tenni, mivel és hogyan lehet elérni a játék eredményét, amikor következik be az az állapot, amit úgy hívnak, hogy *balance*, azaz egyensúly. Ennek az elérése néha többszöri próbálkozást igényel, a játék néha eldurvul, sok próbálkozás jön egymás után. Ez az úgynevezett *dinamikus játék*. De ha a játék nagyon eldurvul, akkor előfordul, hogy soha nem ér véget. De olyan is van, hogy egyből befejeződik, ez az úgynevezett *on shot game*, ha nem, akkor azt a matematikusok *supergame*-nek hívják. Ilyenkor a játékosok az elnyert jutalommal, játékelméleti zsargonnal kifejezve a „kifizetéssel” általában nincsenek megelégedve. De itt mindenki meg lett elégedve.

A kalmük beépítése a játékba *on shot game*-hez vezetett. Bármin pánikszerűen kiadta a beutalót a Baltikumba, nehogy valamilyen türk-magyar összeesküvés megzavarja a *pax sovieticá*-t. Attila boldogan lobogtatta a pecsétes iratot, miközben az állambiztonságilag teljesen veszélytelen nappalis magyar lányok a Buharába szóló beutalót lobogtatták boldogan. Attila többet követelt, mint amennyit óhajtott, így megkapta, amit akart. (Lásd: Talleyrand győzelme Palmerston felett az 1832-es Belgium-vitában). Megkezdődött a szervezés, amely teljesen Attila reszortja lett.

Majd vidáman kattogtak alattunk a vonatkerekék, szálltak az Iljusin- és Jakovljev-gépek. Moszkvából Novgorodba vonattal, Novgorodból Leningrádba egy Attila által a taxisofőrrel folytatott alkut követően taxival (!). A játékelméleti kategória a tárgyaláson – ha jól emlékszem – a *statikus, hiányos információjú játéknak* felelt meg, ennek során a taxis azt hitte, hogy jó üzletet csinált, holott ez éppen fordítva történt. Fogalma sem volt arról, hogy egy ilyen 180 kilométeres út taxival Magyarországon mennyibe kerülhet. Aztán jött Tallin repülővel. Riga vonattal, vissza Moszkvába pedig egy Iljusinnal, ami vihar miatt nagy köröket tett Moszkva felett.

A mikrotörténelem egyszerű, sokszor abszurd tényei néha átveszik az uralmat a *Nagy* történettudomány felett. Szemléletesek és humortól duzzadnak, általuk bonyolult áttételekkel megszületik a *Nagy* történelem. Így, nagybetűvel. Egy olyan mancsaftot alkotnak együtt, amit néha érdemes közelebbről szemügyre venni. Tettük ennek okán ezt a fenti kis kirándulást a mikrotörténelem birodalmába a jobb megértés végett. Mert a mikrotörténeti jelenségek néha sikeresebben lebbentik fel a fátylat a nagyhatalmi politika valódi jellegéről, mint bármely túlméretezett monográfia.

A kérlelhetetlen realpolitika

(Az orosz birodalmi terjeszkedés három iránya) Más civilizáció, bizánci alapokon nyugvó ázsiai despotizmus, szemben vele a miénk, az európai–észak-amerikai civilizáció – mondja az amerikai kultúrantropológus, Samuel Huntington. Ma persze könnyű okosnak lenni, de vajon mit tudtak erről azok az eleink minderről, akik először találkoztak egy terjeszkedőben lévő nagyhatalom agresszivitásával? Az Orosz Birodalom a 19. század közepén már egyértelművé tette európai expanzív szándékait a pánszlávizmus ideológiai bázisán. Az európai hatalmakkal szemben egyébként is mindig bizonyos nagyhatalmi göggel viseltetett. Tudták az orosz diplomaták, hogy a legvégsőkig elmennek például Párizsban, hogy megakadályozzák a konfliktusok eskalációját.² Wesselényi Miklós, aki az „árvízi hajós” néven is ismert a magyar történelemben, a pozsonyi országgyűlésen röpiratban még csak arra figyelmeztette társait, hogy jól kellene bánni hazai szlávjainkkal, mert azok a dolgok rosszabbodása esetén könnyen a pánszlávizmus, ezáltal az orosz hódítók karjaiban találhatják magukat. (Nem rajta múltott, hogy az utódok nem igazán fogadták meg a tanácsot.)

Az utódok ugyanis 1867 után már a kemény politikával találták magukat szembe. Az orosz tervek három fő irányt jelöltek ki. Az északi irány már korábban falba ütközött: az 1809-es tiltsi béke megengedte nekik Svéd-Finnország időleges okkupációját; ezt annak rendje és módja szerint végre is hajtották, majd régi jó szokásuk szerint elfelejtettek onnan kivonulni. Az eljárás szalonképességén nem javít jelentősen, hogy a finnek ezt az 1917-ig tartó orosz uralmat nem bánták különösebben: II. Sándornak ma is tekintélyes szobra áll Helsinki főterén, a nagy evangélikus székesegyház előtt.³

A déli irány, a tengerszorosok birtoklásának vágya azonban sok gondot okozott Európának. Több mély válságot, sőt háborút az 1870-es években a Balkánon, ez volt az egész európai diplomáciát lázba hozó „nagy keleti kérdés”, majd az 1880-as évek végén egy „majdnem háborút” ugyancsak a Balkánon az oroszok ellen az Oszmán Birodalom védelmében.⁵ Ezekben a válságokban az osztrák–magyar külpolitika már közvetlenül érintett volt. Az 1870-es évek a keleti háború a maga komorságában és komplikáltságában áll szeműnk előtt az Orosz Császárság és a Monarchia kapcsolatából nézve.⁶ De igazában a középső irány, a Prága Bécs és Budapest irányába mutató katonai felvonulási terv jelentett közvetlen életveszélyt Magyarországra nézve. A középső irány Lengyelországból kiindulva vezetett volna Európába, de ott voltak a poroszok, akik sokáig szövetségeseik voltak. A lengyelek függetlenségi törekvése egyébként is akadályozta az oroszok terjeszkedését.⁷

(A „turáni kapu” és Oroszország) Mi tette Európát Európává? Az Ural déli lába és a Kaszpi-tenger között van egy hozzávetőlegesen 800 kilométer széles síkság, egy nyíladdék, az úgynevezett „turáni kapu”, amelyen keresztül az antik kor végén, az európai történelem hajnalán hullámokban és szinte akadálytalanul áramlottak be Ázsia nomád népei: hunok, avarok, besenyők, magyarok, kazárok, kunok az európai kontinens belséjébe.⁸ A Római Birodalom 451-ben Catalaunum mellett hadászati győzelmet aratott felettük, de ezek a nomád sztyepei támadások más támadókkal a középkor késői századig megismétlődtek. A védekezés időről-időre megteremtette a frankok, a gótok, s a római provinciák lakói közötti érdekegyeztetést a közös ellenséggel szemben. Az ismert skót geopolitikus, Halford J. Mackinder szerint például Catalaunum egyenesen „megteremtette” Franciaországot.

Az ázsiai sztyepe mobil lovas nomádjainak inváziói közül a 12. századtól kezdődő tatár támadások bizonyultak következményükben a leginkább időtállóknak. Uralmuk alá hajtották a 10. századtól létező, bizánci keresztény, szláv-normann etnikumot egyesítő Kijevi Nagyfejedelemséget, s az északi erdővidéken lakó többi szláv kisállamot adófizető

vazallusaikká tették (az erdővidékek használhatatlan életterepet jelentettek a sztyepei életformában szocializálódó tatárok számukra). Ezekről a válságos évektől számítódik, hogy az orosz történelem – gazdálkodási rendszer, társadalmi struktúra, politikai filozófia (és főleg a gyakorlat) – szétválaszthatatlanul összefonódott a tatárokéval. S az emberek mentalitása is e szerint rögzült. A francia arisztokrata, Astolphe de Custine márki⁹ 1839-ben, ledöbbenve az oroszországi társadalmi viszonyok láttán, tapasztalatait abban a sommás ítéletben összegezte, hogy „Kaparj meg egy orosz, és kilátszik alóla a tatár.”

(A „magterület” expanziója) Természetesen a túlzott leegyszerűsítések sosem állják meg a helyüket. Az a történelmi tény azonban mindenképpen megállja a helyét, hogy a tatár kánságok hatalmának leáldozásával az oroszok vették át az uralmat a hatalmas keleti sztyeppéken, a turáni átjárón túl, Szibériában és a muszlim övezetben is. A geopolitikus Mackinder által „világszigetnek” nevezett eurázsiai kontinens jelentős része, az úgynevezett „magterület” („Heartland”) Oroszország hatalma alá került. Ráterítve erre a területre azt a sajátos civilizációt, amely a sztyepei nomád és a bizánci kereszténység elemeiből tevődött össze. Oroszország ezzel egy időben azon a geopolitikai szükségyszerűség örökségét is átvette, amely a sztyepei népek eltűnésével keletkezett űrt betöltötte: az elszánt törekvést az egész világsziget feletti uralom átvételére. A keletről nyugatra irányuló hódító ék mozgási iránya a hunok óta nem változott, csupán a zászló színe lett más.

Mackinder a világsziget ellenpólusaként a tengeri hatalmakat említi, elsősorban Angliát, Franciaországot és az egész Észak-Amerikát, s azt a kibékíthetetlen harcot, amely a kettő között a világhatalom megszerzéséért folyik. S hol a helye ebben a harcban Magyarországnak? Furcsa módon bármennyire is kicsiny az ország területileg, jelentősége korántsem lebecsülendő. A geopolitika tudománya szerint van ugyanis egy „belső peremvidék”, amely Japántól félkörívben egészen Gibraltárig veszi körül a Heartlandot, s ennek egyik katonailag meghatározó pontja éppen a Kárpát-medence. Ualomig ismert Mackinder tétele: aki birtokolja a világszigetet, birtokolja a tengereket, aki birtokolja a tengereket, birtokolja a világot. A belső peremvidék nyugati határa pedig a Rajna, ahova eljutni csak úgy lehet, hogy Kelet népei nem hagynak maguk mögött trójai falovat, hanem meghódítják a Kárpát-medencét.

(Önkényuralom orosz értelmezésben) Ideológia akadt bőven. De a peremvidékért folytatott harcban elsősorban a pánszlávizmus futotta be a legnagyobb karriert: fellázítani a Monarchia szlávjait, felbomlasztani azt, s eljutni a Rajnáig, onnan pedig még tovább. Az orosz terjeszkedésben Európa szíve felé a legfontosabb szerepet Szerbia játszotta. A 19. század elején az alig néhány tízezer négyzetkilométer nagyságú Szerb Fejedelemség a szerb nemzeti mozgalom bölcsője lett, amikor a törökellenes felkelések során Oroszország hathatós katonai és diplomáciai segítségével bizonyos függetlenségi státuszra tett szert az Oszmán Birodalmon belül.¹⁰ 1856 után, amikor orosz vereséggel véget ért a krími háború, s a cárizmus válságba került¹¹, az oroszok nem mertek nyílt akciót indítani szerbiai pozícióik megerősítéséért, félve a „krími koalíció”¹² újraalakulásától. 1861 után a magyar ellenállás miatt nem és 1866 után sem, amikor Ausztria megsemmisítő vereséget szenvedett Poroszországtól, az orosz politika csalogató esélyt látott arra, hogy úgymond lerázza a „párizsi szerződés béklyóit”.¹³ Továbbra is inkább a közvetett utat járta, a balkáni népek protektoraként, a pánszlávizmus ideológiájának terjesztésével tett kísérleteket a Török Birodalom felbomlasztására. A Szentpétervárról kisugárzott ideológia a szerb nemzeti törekvések kovásza lett.

A másik, korántsem másodlagos ideológiai táperő maga az ortodox egyház vallásfilozófiájának mélyéről áradt át az orosz politikára. A római és a bizánci kereszténység világszemlélete nagyon sok mindenben különbözik. A politikai miatt talán a legeslegfontosabb az az ortodox tézis, hogy Krisztus az emberi lét egészét, annak minden megnyilvánulási formáját megváltotta, a keresztség nem egyéni ügy, így akár egy egész társadalmat is meg lehet keresztelni¹⁴, az egyház spirituális „parancsnoksága” alá helyezni. Az orosz politikai gondolkodás szerint rendjén van az, hogy – Schöpflin György szavaival – a vallás a társadalmi élet minden lehetséges terét betölti.¹⁵ A bolsevik gondolkodás univerzalizmusa is jórészt erre az ortodoxiából kölcsönzött adaptációra épül. Teljesen rendjén van az, hogy a világforradalom erői diadalmasan elfoglalják az egész földgolyót.

S ha az egész társadalom egyszerre meg van keresztelve, akkor az egyén nem is számít, a közösségi célok mindent felülírnak. S ha valaki nem normakövető politikailag, a hatóságokkal gyűlik meg a baja. A tagbaszakadt muzsik esete a táskabolt előtt is mutatja, hogy mivel külföldi bántalmazása nem „pártserű cselekedet”, ezért rendőrautó szállítja el. A KGB jelenléte minden utcáson, az örökös „própuszkolás”, ugyanennek az európai társadalomszemlélettől idegen kényszernek a következménye. A társadalmi élet összes lehetséges terét ellenőrzés alatt kell tartani, utazni még a szomszéd városba is csak engedéllyel szabad, s még az egyetemi kollégiumok szobáinak mélyén is ott fülel és provokál a „nagy testvér”.

Európai szemnek mégis az a legkomikusabb, hogy mindezt maguk az oroszok talán észre sem veszik. A jelek azt mutatják, hogy még napjainkban sem. Ugyanúgy, ahogy Moszkvában még a téli fagy is más, mint Pesten, az orosz társadalom számára az „önkényuralom” szó is mást jelent, mint nekünk. „Szamogyerzsávie”. „Önmegtartás”. Nem terror – *megtartás*. Amiből csupa jó, hasznos dolog származik, például hogy Oroszország élni tud, meg tud állni a lábán, sőt hódítani is tud. Szergej Szemjonovics Uvarov akadémiai elnök és közoktatási miniszter az 1830-as években a cárizmus felsőbbrendűségét hangsúlyozva azt mondta, hogy „[...] a pravoszláv és önkényuralmi Oroszország magasabb rendű, mint a rothadó Nyugat.”¹⁶ Uvarov hármas jelszava: *ortodoxia, önkényuralom, népiség* módosított formában a mai napig is vezérlő motívuma az orosz politikának. Az úgynevezett „hivatalos népiség”, a cár és a nép közötti konstruktív kapcsolat¹⁷ csak erőszakkal tartható fenn, amely a megtartásnak, tehát Oroszország állami létének alapja.¹⁸ De nemcsak az orosz államnak, hanem az ukránnak is: az egyik tizenkilenc, a másik húsz. Az, hogy a két állam 1991-ben kettévált, ebből a szempontból nem jelent semmit. Ami Európában félelmet keltő, az Oroszországban (és Ukrajnában) népiségfenntartó pozitívum. Aminek a kellemetlen, emberellenes következményeit is fegyelmetlenül el kell viselni. (Elsősorban a vezető, államalkotásra egyedül képes népek, az oroszok, de a határokon belül élő „inorogyeceknek” is, ha pedig más országokat hódít meg Oroszország, azon országok lakosainak is. Például Magyarországnak.)

(*Andrássy, a „disszimuláns”*) És hogy mit érzekelt mindebből Andrássy Gyula, amikor 1871 novemberében átvette a Monarchia külügyeinek vezetését? A tudatos geopolitika valószínűleg távol állt tőle, ez a tudomány akkor még nem is létezett. De létezett egy főleg a magyarok és a lengyelek által képviselt oroszellenes doktrína, ami ennek az évezredek szembenállásnak az ösztönös megérzése lehetett.¹⁹ A hegyeket elvinni nem lehet, a folyók ugyanúgy folynak, mint mindig, a nyersanyagforrásokat sem lehet átvinni egyik országból a másikba. A geopolitikai objektumok érvényessége örök. Egy dolgot lehet tenni, felvenni az ellenféllel a harcot. A gondolat, hogy az oroszokkal fel kell venni a harcot, 1871 novemberében, amikor a Ballhausplatzra került, már nem volt új. Igaz, hogy

csupán mint védekező doktrína. Az 1870. július 7-i közös minisztertanácson maga Kuhn báró, közös hadügyminiszter²⁰ terjesztette elő, hogy meg kell gyorsítani a Munkács-Stryj vasútvonal építését az Oroszország elleni katonai felvonulás elősegítése érdekében.

Andrássy az első időben – szövetségest keresve – az angolok felé közeledett, de elutasításra talált. Az 1872 februárjában a bécsi Burgban tartott úgynevezett „katonai konferencián”, amelyen a birodalmat vezető katonai és politikai legfelső elit vett részt, kijelentette, hogy Oroszország két éven belül meg fogja támadni a Monarchiát. Egyetlen védekezési módként a *preventív háborút* jelölte meg: ha mi támadunk, ők nem tudnak támadni. Az ülésen részt vevő katonai lobby a javaslatot leszavazta. A vezetőjük, Kuhn báró is.

Ami ez után következett, az teljesen idegen volt Andrássytól, s a *politikai disszimuláció* fogalomkörébe tartozik. (A tettetés egyébiránt a profi diplomácia fegyvertárának egyik legismertebb darabja.) Mászt mondok, amit gondolok, amit csinálók. 1872 őszén, alig egy évvel az Oroszország elleni háború meghirdetése után, a három konzervatív nagyhatalom, a Monarchia, Németország és Oroszország között a Szent Szövetségre emlékeztető kapcsolat jött létre, a „három császár-egyezmény”. Az 1863-as lengyel felkelés óta az első olyan aktus, amelyben a három kelet-európai konzervatív nagyhatalom találkozott.²¹

Bárki mondhatná, hogy Andrássy részéről ez a politika a megalkuvás magasiskolája volt. Távolról sem. Csupán a politikai szükségszerűség által diktált disszimuláció kerekedett felül. Jobb híján, mivel nem voltak szövetségesek. Andrássy személyisége az oroszokkal szembeni disszimulációra kiváltképp alkalmas volt: a hölgyek bálványa, a szép szavak mestere, átlagon felüli meggyőző erő Olyannyira, hogy a vele szembeni bizalmatlanságot még II. Sándor cár környezetében is sikerült eloszlatnia. Miközben később egy másik katonai konferencián ugyanannak a preventív háborúnak az elkerülhetetlenségéről beszélt: az oroszokkal rendezni kell a számlát legalább egy emberöltő távlatában. (Nem sikerült rendezni, s a magyar nemzet ennek 1945-ben itta meg a levét.) Andrássy viselkedésében 1873 és 1878 között az a zseniális megérzés dominált, hogy az oroszokkal lehetnek mély, személyes kapcsolatok, s politikailag is kell velük formálisan egyeztetni, de *az érdemi politikális a geopolitikai együttállások miatt a gyakorlatban lehetetlen*.

A klasszikus német geopolitika, elsősorban a nemzetiszocialista tételmeletre is közvetlenül ható Friedrich Ratzel elméleti tézise szerint a hódítás mikéntje és a népkarakter között szoros összefüggések állnak fenn. A hódításnak – Ratzel szóhasználatában a „terek legyőzésének” – három típusa jelenik meg a mindenkori világtörténetben. Az első, amikor a hódítás képessége megvan a mindenkori vezetőkben, de nincs meg a népben (franciák), a második típus esetében a nép erősebben vágyik a hódításra, mint tulajdon vezetőik, a harmadik értelmében a tömegek és vezetőik egyaránt jól fel vannak készítve arra a feladatra, amit a „téruralom” [sic!– T.Z.] megkíván (anglo-kelták).²²

Andrássy, s a magyar politikai elit láthatóan ugyanazt a démoni erőt érezte meg, amit Ratzel is leír, mondván, hogy a nagyoroszban is hasonló szellem él, mint az anglo-keltában, azzal a különbséggel, hogy az oroszok nem rendelkeznek azzal a nagyfokú kezdeményezőkézséggel, mint az előbbieik. „[...] energiájuk inkább a szívósságban, mint a gyorsaságban mutatkozik meg – olvasható Ratzel politikai földrajzában –, ami még azáltal is különösen érdekes, hogy a *nagyoroszok* a kontinentális terjeszkedés nyilvánvalóan több elemével is rendelkeznek, mint az óceániak [sokoldalúbbak, tehát ezáltal hatékonyabbak – T.Z.]. Szibéria, a hihetetlenül gyors, de felületes és messze elágazó terjeszkedés földje [...] a harmadik típus különleges változatát mutatja. A pán-szláv igények övezetének nagyága és az Orosz Birodalom kiterjedése között húzódo mélyebb összefüggés éppen ebben a nagyorosz népjellegben nyilvánul meg.”²³

Ugyanakkor létezett a szakadék is, amely a pánszláv igények útját mind a tengerszorosoknál, mind a közbülső irányban lezárta, szemben Szibériával, amely sokáig *terra incontacta* volt, s ahol az utat csak jóval később a japánok előrenyomulása veszélyeztette. A magyar birodalmi érdekek által is befolyásolt közös külpolitikának láthatóan sejtései voltak erről a Ratzel által észrevett „szívósságról”: ha az bár gyorsan nem is fog bekövetkezni, de a jövő mindenképpen meghozza a kedvező lehetőséget a magföld elfoglalására. A „háromcsászárpolitika” Andrásst sokszor már a tudathasadás küszöbéig eljutató fordulatai még inkább eltávolították a külügyminisztert az eredeti iránytól. Andrassy vezérelve ugyanakkor pozitív célok, a „béke és integritás”²⁴ felé mozdultak el, amelyek a Birodalom céljai is voltak.

Voltak erők ezzel az oroszokkal barátkozó irányzattal szemben, amelyek megmaradtak az eredeti oroszellenes politika mellett. Ők voltak a lengyelek. Ez a tántoríthatatlan ragaszkodás jórészt azzal magyarázható, hogy a lengyelek, pontosabban a konzervatívok, ezen belül a krakkói fiatalok igényei a birodalmi külpolitika fele megváltoztak. 1867 körül szakítottak a szláv gondolatral, egyértelműen Ausztria mellé álltak, s még évtizedekig próbálták követni a birodalmi politika igen gyakori éles kurzusváltásait – az oroszellenességtől a mérsékelt oroszellenességen keresztül a közülük való — podóliai lengyel — Agenor Goluchowski (közös külügyminiszter 1895 és 1906 között) egyezkedő pragmatizmusáig.

Persze Andrassy helyzetét mai pozícióból könnyű megítélni úgy, mint következtelenséget. A „három császár-politika” Henryk Wereszycki lengyel történész értelmezésében szükségszerű volt: lehet benne a bécsi kongresszus, s a Szent Szövetség szellemét látni, de összevetve az 1870-es évek elejének kusza európai viszonyaival érthető, a közös konzervatív fellépést követelte meg.²⁵ Szerepzavar, vagy csak egyszerű pragmatizmus? A soron következő évszázad bővelkedett ezekben a bonyolult helyzetekben.

A dinasztikus korra emlékeztető, disszimulatív elemekkel gazdagon tarkított együttműködés az oroszokkal a nagy keleti válság 1875-ös kirobbanása után is korrekt módon folyt tovább, egészen az 1878. márciusi San Stefano-i békéig, amelyben az orosz politika kimutatta valódi énjét. Gátlátalanul túllépték a korábbi megállapodások határait. A büntető jellegű oroszellenes európai háború lehetősége közvetlen közelségbe került, de azt a katonai lobby megint leszavazta, utat engedve a Berlini Kongresszuson elfogadott oroszellenes szankcióknak.

(*Andrassy után*) Az utódok közül a meghatározhatatlan nemzeti hovatartozású Gustav von Kálnoky (1881–1895), háta mögött székely nemesi ősökkel, valamint 1906-tól 1912-ig a csehországi német (?) Alois Lexa von Aehrenthal érzelmeik és ultrakonzervatív világszemléletük alapján az oroszokkal megpróbálták ezt az *érdemi* politikázást folytatni, de a realitások egy idő után mindig közbeszóltak.

A „post-Andrassy éra” a lényegyet tekintve még Andrassy hivatali működésének utolsó heteiben megkezdődött az 1879. október 7-én Németországgal megkötött kettős szövetséggel. A szerződés méltó módon zárta le Andrassy nemzetközileg kiemelkedő életművét. A Monarchia nemzetközi presztízse rég nem látott magasságokba emelkedett. A kettős szerződés magabiztosságot adott a Monarchiának²⁶, de ugyanakkor továbbra sem szűnt meg Andrassyban a fenyegető érzés: mi lesz, ha a gigászi nagyhatalom a jövő egy pillanatában mégis elindítja gépezetét az európai „közép” ellen. Bécsben minden arra irányult, hogy az oroszok előtt eltitkolják a szövetség *szövetség* jellegét; hadd ne legyenek az oroszok tudatában annak, hogy új korszak vette kezdetét, Oroszország számára az elszigetelődés kora, amiből esetleg egy új agresszivitás fog kinőni. (Andrassy a cárhoz intézett utolsó, Bismarckkal együtt szerkesztett memorandumában gondosan kerülte a „szövetség” szó használatát. „Ködösítésben persze keresve sem akadt volna jobb partner

Bismarcknál; az utóbbi mesterműve elnyerte a távozó külügyminiszter [Andrássy–T.Z.] meglepedését”.²⁷⁾ A disszimuláció lépést jelentett előre, távlati intézkedést, elejét venni az orosz fegyverkezésnek és kitörésnek a keleti rezervátumból.

Ami korántsem volt csak hosszabb távon megoldható feladat. Csak néhány évnek kellett eltelti ahhoz, hogy az oroszok ismét meginduljanak. Az évtized közepén kiújult bolgár válság 1888-ra háborús krízissé fajult. Kálnokynak az 1885-ben kitört második nagy bolgár válság során kellett rájönnie, hogy mit is jelent az orosz kártya a magyar történelemben. A magyar (és a lengyel) oroszellenes doktrína 1888 és 1889 válságos telén mutatkozott meg a maga teljes valóságában, amikor az akkori magyar miniszterelnök, Tisza Kálmán Magyarország egyértelmű támogatásáról biztosította az oroszellenes háborút.

A konfliktus alapját az szolgáltatta, hogy a Berliini Kongresszuson a fejedelmi Bulgáriáról leválasztott Dél-Bulgária, török nevén Kelet-Rumélia orosz nyomásra egyesült a fejedelemséggel, s ez egyúttal azt is jelentette, hogy a megnövekedett Bulgária bizonyos körülmények kialakulása folytán orosz befolyás alá kerülhet. A Tisza által kinyilvánított magyar liberális vétó az oroszokat 1887-ben katonai lépésekre inspirálta: nagyarányú orosz csapatösszevonásokra került sor a galíciai határon. A feszültséget fokozta, hogy ezúttal a katonai vezetés is igent mondott, még az agg német vezérkari főnök, Alfred von Waldersee tábornok is a preventív háború mellé állt. Egyedül Bismarck volt az, aki megőrizte a hidegvérét, s hivatkozva a fennálló nemzetközi szerződésekre, XII. Károlyra, Napóleonra, kijelentette a régi igazságot: a háború céltalan, Oroszországot nem lehet legyőzni. A világszínen felhalmozódott energiák megfékezhetők, de *meg nem szüntethetők*.

Aehrenthal báró, aki nagyon hosszú ideig szolgált Szentpétervárot mint k. u. k.-követ, szinte családias viszonyt alakított ki ott az orosz társadalmi körökkel, az orosz szimpátia elszánt híveként lépett a közös külügyminiszteri pozícióba, de az annexió válság 1908-ban ismét csak visszarántotta a realitások talajára. Halála után pedig már csak a Balkán-háborúk és az orosz hadüzenet jöttek 1914 nyarán. Agenor Gołuchowski gróf, aki Kálnoky és Aehrenthal között szolgált a Ballhausplatz főnökeként, galíciai lengyel volt, azoknak is speciális válfajából, nagy kiterjedésű volhíniai és királyságbeli birtokterületekkel. A Gołuchowski-család a legtöbb lengyel családdhoz hasonlóan „saját bőrén”, közvetlenül érezte az orosz brutalitást.

Gołuchowski gyermekkorától kezdve folyamatosan alakult pszichikai esetté, személyiségének fő jellemvonásává a félelem, az *oroszfóbia* lett. Az oroszoknak ebből a félelemből aládolgozó, egyezkedő, s a balkáni problémákat talán éppen ezáltal eredményesen kezelő Gołuchowski maga volt a „kettős disszimuláció”, ami tudományosan szinte már követhetetlen, lélektanilag kielemezhetetlen szerepminta. De talán éppen neki volt igaza: 1945-ig *csak* ezzel a módszerrel lehetett ellenállni annak az ősi orosz törekvésnek, hogy rátegyék kezüket a magterület nyugati peremvidékére.

(*A háború után*) Az I. világháború hatalmas katonai és emberi csődjét tengernyi irodalmi, történeti, képzőművészi alkotás tette felfoghatóvá, illetve arra törekedett, hogy a felfoghatatlan valamennyire felfogható legyen. Oroszországban – mint ismeretes – a vérözön még évekig nem szűnt meg ömölni. Hogy százezrek haljanak meg, arról a polgárháború gondoskodott. A bolsevikok felemelkedése ebből a vérözönből megint csak a történelmi előzmények hatására történt. Az erőszak, amely a „vas fiainak” politikai kultúrájából származott, felelt meg legjobban a rendcsinálás feladatának. A bolsevikok voltak ugyanis az ott és akkor rendelkezésre álló politikai irányzatok közül a legerőszakosabbak.

És hogy kik voltak ezek a „vas fiai”? Ezen a ponton megint csak a történettudományi illetékességi körön túlnyúló területre kell kormányoznunk az olvasót, a legendák világába. Kodolányi János a „Vas fiai” című történelmi regényében találjuk azt a történetet,

amely a tatárokról szóló talán legősibb legenda. A tatárok (mongolok) ősei egy nagy hegyekkel körülvett területen elszigetelten éltek hosszú évszázadokig, a területről kijárat nem volt, szaporodtak, túlnépesedtek, a pusztulás, az éhhalál fenyegette őket. A legenda úgy szól, hogy a hegyekből izzó vas tört elő, megnyitotta előttük a menekülés útját, és miközben a törzs nyugat felé tört előre, a hömpölygő izzó vas „készítette elő” számukra az utat. A tatárok természetesen teljesen mongolok sem voltak, a nagy Dzingisz kán birodalom kialakulása során vagy tíz-tizenöt népet, főleg türköket olvasztottak magukba. A legenda is csak legenda, de valami olyanra is rámutat, amely egy népben, vagy egy birodalomban gyökeret vert belső készítések jelenlétéről árulkodik. Ahogy a magyar törzseket a csodaszarvas vezeti új hazájukba, addig a tatárokat a mindent letaroló izzó vas.

A bolsevikokat ez a mindent letaroló kegyetlenség jellemezte már a kezdetekkor is, de egy idő után ez az országban tomboló gyilkos hisztéria még csak növekedett. Astolph de Custine szavai köszönnek vissza az orosz felhám alól előbukkanó tatár lényegről. Csak sokkal szemléletesebben. Ami a Szovjetunióban 1930 után végbement, az a „nagy elődök”, a jakobinus balosok tetteit is felülmúlja, akik a francia forradalom végén rendeztek hagymázos örületet Franciaországban. És miben nyilvánult meg ez a semmivel össze nem hasonlítható agresszivitás? Mindenek előtt a területi növekedés hajszozásában. A 19. század orosz uralkodói tovább folytatták az elődök expanzióját kelet felé. Az orosz birodalom az 1500-as évektől kezdve átlagban naponta 80 négyzetkilométernyi (!) területi növekedéssel terjeszkedett a lakatlan Távol-Kelet felé, amit aztán tervszerű kolonizációval népesített be.²⁸ Kérdezhetnénk, miért ez az aggodalom az orosz hódító politikát illetően, mit érdekel bennünket a Kamcsatka tajgáin terjeszkedő Oroszország?

Azért, mert fentiekben kidomborítottuk, hogy az orosz expanziós politika Európa felé milyen feladatok elé állította *például* az Osztrák–Magyar Monarchiát. A 19. században még elégséges ideológiai alapot biztosítottak olyan elméletek, mint a pánszláv gondolat, vagy maga az ortodox vallás védelme. Később ezek elégtelennek bizonyultak. A harmincas években semmi esély sem volt már arra, hogy a bolsevikok a kelet-európai szlávokat megnyerjék maguknak a Magföld birtoklásának ügyéhez. Annak ellenére nem, hogy a trianoni diktátum nagyjából Danyilevszkij pánszláv álmait tette át Kelet-Európa térképére. Trianonban megvalósult, amit Danyilevszkij akart, az Osztrák–Magyar Monarchia szétrombolása kis nemzetállamokra. Danyilevszkij amerikai életrajzírója, Robert MacMaster őt tartja az első modern orosz totalitárius filozófusnak, a bolsevikok szellemi elődjének, és művét elsősorban ezért tekintette korszakalkotó jelentőségűnek.²⁹ A cseh, szlovák, horvát, szlovén nacionalisták akkor már más utakon jártak, s az antanttól várták állami szuverenitásuk szavatolását. Tulajdonképpen már az egykori hú barát, Szerbia is, nem is beszélve a nagy általánosságban mindig is oroszellenesen viselkedő lengyelekről.

És mégis felmerül a gondolat, hogy miközben a Szovjetunió bezárkózott, Sztálin meghirdette a szocializmus egy országban felépítésének lehetőségét, vajon az a marxizmus-leninizmus ideológiáját faltörő kosként használó politika végleg letett volna a Nyugat-Európa felé mutató expanzióról? Ideig-óráig igen, de a történelmi folyamatokat a „lényegi erők” alakítják ki, amely mint fogalom homályosan hangzik ugyan, de ha a „reálpolitika” fogalmát iktatjuk be helyette, az már sokkal biztatóbban hangzik. Ha pedig arra gondolunk, amit Lenin mondott az orosz bürokratáról, hogy az a nagyorosz nacionalizmus megjelenítője a korlátozott szellemiség köntösében, akkor a kör bezárul. A bolsevizmus a területnövelő erőszak megvalósítója, amely kontinuitást jelent a mindenkor Oroszország terjeszkedő politikája és a jelen között. „Területnövelő”, erőszakos tábornokok mindig is akadtak az orosz történelemben.³⁰

Számunkra történetileg tehát nem az az érdekes, hogy ez a hódító erőszak a Távol-Kelet felé vette az irányt, hanem az, hogy a két világháború közötti magyar külpolitikára milyen feladatok hárultak, s az hogyan érzékelté azt a veszélyt, hogy az oroszok előbb vagy utóbb meg fognak indulni nyugat felé, valamit hogy ez mit jelent a hadászat nyelvére lefordítva. Forráskutatások nélkül sem nehéz belátni, hogy ami évszázadok, sőt évezredek óta hatott a világtörténelemben, az egy olyan lejtmenet következtében, mint amilyen az oroszországi válság lett a háború elvesztésével, egyszer csak megszünjön hatni.

A húszas években ettől nem kellett tartani. A bolsevik forradalom emléke elég municiót jelentett arra, hogy a belső nehézségeket leküzdjék egy „szovjet forradalmi messianizmus” megalkotásával, de arra már nem volt elég, hogy az expanziós vágyak tevőlegesen is utat engedjenek. Történetfilozófiai szempontból megítélve annak vagyunk tanúi már a húszas évek végén, hogy a kifelé, nyugatra vezető út lezáródása a belső politikai agresszió féktelenné válásához vezetett. Aminek a kifelé érvényre jutó erőszakban kellett volna feloldódnia, az belsőleg tette tönkre a Szovjetuniót. Annak ellenére, hogy a meghirdetett ipari „modernizáció” hozott bizonyos eredményeket. Ami korántsem jelentette azt, hogy a szovjet ipar és gazdaság eredményeiben akár csak megközelítette volna a nyugatit.

Mivel a szövetséges hatalmak 1945-ben az Elbánál megállították az oroszok térfoglalását, ez a belső politikai agresszió – ha veszített is intenzitásából –, mégis megmaradt. Az 1970-es évek elején a karhatalmi erőszak csupán módszereiben gyengült, valójában jelen volt. Tanulmányunk első részében az eset az aktatáska-vásárlással, a „korpusz Jé” mindennapjai során átélt anomáliák, a világterrorizmus istápolása szovjet állami eszközökkel – eklatáns példa Carlos jelenléte a szovjet felsőoktatásban – mind arra utal, hogy ez a cári időszakból és a húszas évekből visszamaradt lefojtottság és az ebből sarjadó erőszakosság még a hetvenes években is jelen volt, és csak arra várt, hogy nagypolitikai szinten levezethető legyen.

A szovjetrendszer kifelé „emberarcot” mutatott, de a fenyegető jelek már a húszas évek végén mutatkoztak a horizonton. A humánus kommunizmus demonstrálása még a féktelen sztálini terror, a „csiszotka” éveiben is fennmaradt (kifelé mutatni, hogy minden rendben van, belül nyakló nélkül irtani ártatlan embereket). Enyhült formájában a hetvenes években is ott volt: aktatáska-eset, a Taganka színházi látogatás, taváris Bármin figurájának kitalálása és alkalmazása a külföldiekkel történő érintkezésben, miközben kint a társadalom a karhatalom túlkapasait a tatár múltból örökölt meghunyászkodással viseli el.

Szimplán mondhatnánk azt is, hogy Magyarországnak geopolitikailag *nem volt szerencséje*. „Az Osztrák–Magyar Monarchia alkotóelemeire bomlott szét, és így az orosz és a német katonai nagyhatalom között egy katonai légüres tér keletkezett, amelynek Magyarország a legexponáltabb pontján feküdt.”³¹ 1919-ben Lenin ezt az űrt a világháborúval akarta betölteni, úgy, hogy Kun Béla Tanácsköztársasága csatlakozik az orosz forradalomhoz. A Tanácsköztársaság bukása után teljesen valószínűtlen lett, hogy ez a fúzió ideológiai alapon bármikor is létrejöhet. Maradt tehát a katonai megoldás, ez azonban a két háborús fél kimerültsége miatt szintúgy nem volt lehetséges. Ezért aztán a szovjet külpolitika legalább Magyarország semlegességét igyekezett elérni, a katonai tervekben ugyanakkor fenntartva az invázió lehetőségét is.

Új életre kelt világforradalom

(*Csehszlovákia mint rés az antant ütközőzónáján*) Így érkezett el a Szovjetunió az 1930-as években beállott fordulatig. A múltban két nagyhatalom állt szemben Oroszországgal, a kezdetben Oroszország és Poroszország által fenyegetett Ausztria³², most igazából csak egy: Németország. Ezt a fordulatot a nemzetiszocializmus németországi hatalomátvétele

hozta létre 1933-ban. Sztálin a változás hatására ismét világhorradalmár lett. Tisztában volt vele, hogy a forradalmat háború nélkül exportálni nem lehet. Arra gondolt, hogy Hitler hatalomra jutása után előbb vagy utóbb háború következik, és ez a háború le fogja rombolni a nyugati kapitalizmust.³³ A német és a francia szocialista forradalom kitörésében reménykedett már a harmincas évek közepén is, 1939-ben pedig a Kominternben megmondta, hogy [...] a történelem megmutatta: a forradalom békés körülmények között nem tud győzedelmeskedni.”³⁴

Ebbe az egyre mozgalmasabbá váló szovjet külpolitikába lépett be 1934-ben a magyar diplomácia. Igaz ugyan, hogy a két ország már 1924-ben felvette a diplomáciai kapcsolatot, de nagyköveti szinten csak 1934-ben. Az első nagykövet 1939-ig Jungerth-Arnóthy Mihály lett, a Monarchia idején már felelős beosztásokban dolgozó magyar diplomata. Thallóczy Lajos mellett szolgált Bécsben mint Balkán-szakértő, majd Belgrádban mint a katonai főkormányzóság osztályvezetője. A nagykövetség levelezéséből ennek a sztálini „Népfrent-politikának” a körvonalai rajzolódnak ki. Ez a politika hatalmas önellentmondásoktól volt terhes. A „csisztka” egyre magasabb fordulaton működött, és miközben emberek százezrei végeztek nyomorultul az életüket, a szovjet diplomácia először a németek ellen próbálta magát salonképessé tenni a nyugati hatalmaknál és a közvéleményben, majd 1939-ben szövetséget kötött velük Lengyelország felosztása érdekében.

A magyar külügyi vezetés Jungerth-Arnóthy révén fontos információkhoz jutott a szovjet politika eme kétarcúságáról, illúziói nem voltak, hiszen a szovjet helyzetről széles áramban ömlöttek az információk a nem mindig megbízható sajtóból, de a fölöttebb megbízható titkosszolgálati csatornákon át is. A balti államokon kívül Finnország, Csehszlovákia, Varsó és Isztambul – nagyjából ez a három forrás szolgált arra, hogy a magyar kormány tisztában legyen azzal, hogy adott esetben mi vár rá.

Mindenek előtt a kétarcúság. 1934-től kezdve a népfrentpolitika megbékélést hirdetett a nyugati demokráciákkal. Valamint azokkal a közép-európai szláv kisállamokkal is, amelyekkel a viszony a békekötés után meglehetősen hűvössé vált. 1935 májusában kölcsönös segélynyújtási szerződést írtak alá Franciaországgal és Csehszlovákiával.³⁵ A terjeszkedés, a pozíciók kihelyezése nyugat felé – még ha a titkos diplomácia szintjén is – ismét a klasszikus orosz nagyhatalmi politika ösvényére lépett. Leváltották Litvinov külügyminisztert és helyébe jött Molotov. Sztálin az Európa felé vezető úton elrugaszkodási pontnak Prágát jelölte meg. 1935-ben, amikor még a nácik ellenségek voltak, a katonai doktrína szerint Csehszlovákiából akartak preventív háborút indítani Németország ellen. És gőzerőre kapcsolt a szovjet hadiipar. Nyersanyag, mint azóta is mindig, bőségesen állt rendelkezésre. De a külföldi megrendelések alapján a Vörös Hadsereg címére érkező nagy tömegű fegyverzet és muníció is ezt a külpolitikai váltást mutatta. Ullein-Revicky Antal isztambuli követ egyre szaporodó számú jelentésben számolt be ezekről a Boszporuszon áthaladó szállítmányokról.³⁶

De az 1935. május 16-i orosz–csehszlovák szerződés volt az, ami a magyar külpolitikát készenléti helyzetbe kellett, hogy helyezze. A szerződés a harmadik fél által indított támadás esetére kölcsönös segélynyújtást írt elő európai viszonylatban. Eduard Beneš, aki a szerződést aláírta, nyilvánvalóan a francia szövetség nyomvonalán is meg akart maradni. Így aztán a szerződés csak a lengyelek és a németek ellen jött létre. A prágai katonai attasé azt írta Rátz Jenő tábornoknak, a vezérkar főnökének, hogy Beneš kizártan tartja a kimaradást egy európai háborúból, ezért Csehszlovákia „[...] területét németellenes hadműveletek előkészítésére már békében rendelkezésre bocsátja, hogy ezzel későbbre jutalomra igényt tartó érdemeket szerezzen.”³⁷

Így jöttek a képbe az oroszok. A jugoszlávok is fel lettek kérve, de azok bizonytalankodtak. A két attasé, a jugoszláv és a magyar közötti beszélgetés során kiderült, hogy a jugoszlávok vonakodnak elismerni a szovjet javaslatot: „[...] az ottani [Belgrád – T. Z.] általános felfogás szerint [a] Szovjet politikailag megbízhatatlan, katonailag pedig gyenge szövetséges.”³⁸ De nem így a csehek, akik úgy tájékoztatták (?) a magyar nagykövetséget, hogy még katonai szövetség is szóba jöhet: közvetett földi támogatás Lengyelország ellen, valamint közvetlen közös légi hadműveletek. Így jöttek a képbe Zsolna és Olmütz városok, ahol hadműveleti bázisokat készítenek elő; egy szovjet nehézbombázóraj látogat el Csehországba, a látogatással tesztelik, hogy a Moszkva–Olmütz távolságot hogy lehet az akkori technikai viszonyok között egy nap alatt berepülni. Ily módon lehetővé válna, hogy francia–cseh–szovjet „légi működési sugarakkal” hogy lehet Németország „befedését” elérni. A műveletet a polgári repülés tengelyén a Prága–Zsolna–Ungvár–Csernovitz–Kijev–Moszkva képzeték el.³⁹

A tervnek gyenge pontjait minden optimizmus ellenére sem lehetett nem észrevenni. Mindenek előtt azt, hogy a korábbi antantbarát kisállamok⁴⁰ és az antant viszonya addigra már meglazult, aminek következtében több kisantant állam a Német Birodalom bűvkörébe került. Így Bulgária a görögöktől való félelmében, a horvátok a szerbek hagyományos oroszimádata miatt, nem is beszélve a románokról, akik Besszarábia miatt szovjetfóbiások lettek, valamint a lengyelekről, akiknek az oroszfóbiája volt közmondásos.⁴¹

Nem lehetett Beneš részéről figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a Csehszlovákia általános európai helyzetét gyengítette volna az a körülmény, hogy a kommunistákkal barátkoznak. 1935-ben a helyzet persze még képlékeny volt, senki sem látott a jövőbe. Nem lehetett tudni, hogy a bolgárok, akik között ugyancsak sok volt a régi időkől visszamaradt ruszsofil elem, meddig tudnak ellenállni a bolsevik propagandának.⁴² Az európai diplomáciában mindenki érezte, hogy Oroszországban fordulat következett be, és [...] az orosz aktivitás a keleteurópai (sic!) államokban élénkülni fog, ami egyenes következménye a szovjet katonai súlypontjának Keletről Nyugatra való áthelyezésének.⁴³ Geyr véleménye szerint az orosz a csapatait három irányban igyekszik Európába bocsátani: a Baltikumon át, Csehországon át és a Balkánon át. Visszamenve 150 évet, nem nehéz felfedezni ebben a három irányban a múltbéli orosz doktrínát. A kettő tökéletesen ugyanaz. Hüen mutatja a kontinuitást a nagyorosz nacionalista külpolitika és a bolsevik politika között.

Csehország mélyen beékelődik Németországba. Geyr ezredes Álgya őrnagynak Bismarck egy rég elfelejtett mondását idézte az 1866 utáni időkből: „Aki Csehországot birtokolja, azé a kulcs Németország felé.”⁴⁴ A gyenge pontok egyike abban volt keresendő, s ezt a német ezredes jól látta, hogy a hatalmas légi bázisokat csak szárazföldön lehetett ellátni kielégítően. Geyr úgy gondolta, hogy Románia megnyerése erre a célra nélkülözhetetlen. Máramaroson át vasúton. Csak ez a lehetőség kínálkozott, ha az absztinens lengyeleket ki akarták kerülni. A másik irány a Záhony–Miskolc–Zsolna vaspálya lehetett volna, de az oroszok tudták, hogy pont Magyarországot az, amely a legjobban ódzkodik ettől a tervtől.

De milyen tanácsokat tudott adni a helyszínről, Varsóból az ottani katonai attasé? És mi történt Magyarország ellen a szovjet oldalon? A kialakult helyzet fölértékelte az érdeklődésre. A Szovjetunió fél a németektől, a szovjetek Csehszlovákiában keresik a rést Európa belsejébe, ekkor még preventív célból, a lengyelek közelednek a németekhez, mert jobban félnek az oroszoktól, mint a németektől, és idegesíti őket a szovjet próbálkozás Csehszlovákiában. Mivel Magyarország hagyományosan a németek oldalán áll, egyetlen lehetőség a közeledés Lengyelországhoz: „A lengyel–német katonapolitikai viszony ily kedvező és rohamos megváltoztatása, nemkülönben a küszöbön álló fegyverkezési

egyenjóságunk elismerése szerény megítélésem szerint lehetővé teszik, hogy a lengyelekkel szemben eddig tanúsított óvatos és bizonyos fokig tartózkodó katonapolitikánkat revízió alá vegyük.”⁴⁵ – írta a varsói katonai attasé.

Az a visszafogottság, ami a magyar politikát Lengyelországgal szemben 1920-tól jellemezte, oldódni, a másik oldalon az antant-szolidaritás pedig bomlani látszott. „A helyzet gyökereiben megváltozott, a lengyeleknek a kisantant felé húzása teljesen megszűnt. Prága a lengyelek szemében ma már csak mint végső esetbeni németellenes viszontbiztosítás szerepel, ellenben a románokkal való, a helyzetből kifolyó szövetségükkel ezután is számolni kell.” Javaslat a központnak: kapcsolatok erősítése, Piłsudski kapjon ezredtulajdonosi címet.

A Szovjetunióknak nem maradt más választása, mint erőszakkal betörni a Kárpát-medencébe, hogy preventív háborúval idegen területen vívják meg a harcot Németországgal. Ebből a szempontból jobb lett volna Magyarországnak, ha Románia átengedi a vasúti szerelvényeket a máramarosi hágókon, hogy ez a háború Csehországban folyjon le a németek ellen. Az erről szóló hírek vaklármának bizonyultak. A románok később tagadták, hogy ez egyáltalán szóba jöhetett volna. Hory András varsói magyar követnek maguk a lengyelek mondták, nevezetesen Kobylański, a lengyel külügy politikai osztályának vezetője, hogy ez a megoldás lehetetlen. Hory kérdésére (igen vagy nem), Tadeusz Kobylański, a lengyel külügy politikai osztályának keleti csoportfőnöke azt válaszolta, hogy a lengyel kormány valóban tárgyalt a szövetségről Romániával, de románok azt válaszolták, hogy ha így is lenne, azt Románia fegyverrel akadályozná meg.⁴⁶ Növeli a kérdés körüli homályt, hogy Jungerth egy másfél évvel későbbi jelentésében már azt írta: „E segély-csapatoknak Románián való átszállításával, ill. átvonulásával szerintem számolni kellene, [...] mert kizártnak látszik, hogy Románia egy erőszakos átvonulás miatt háborút kezdene a Szovjet-unió ellen.”⁴⁷ Az oroszok ezzel „für alle Fälle” nyilván a második forgatókönyvet előkészítették, és irdatlan mennyiségű hadianyagot kezdtek telepíteni a Kárpátok előterébe egy későbbi támadó csoportosítás támogatására.

És itt ismét be kell kapcsolnunk a mikrotörténelem egyes szerény mozzanatait. A magyar honvédség határvadász alakulatainak katonái, valamint sorkatonák egyéb megszálló egységekből, arról számoltak be, hogy szovjet területre érve milyen grandiózusz méreteket öltött ez a felhalmozás. Veisz József szakaszvezető⁴⁸: „Olyan volt, mintha Amerikát akarnák megtámadni. Frissen fenyődeszkákból összeeszkábált barakkokban ott álltak összedepózva a lőszeresládák, az erdők mélyén tarackok százszámra, hatalmas, ponyvával lefedett fészerekben légvédelmi fegyverzet, a többi pajtában benzineshordók százszámra.” Richter Géza⁴⁹ sorkatona: „A tisztek támadó háborúról beszéltek, nem arról, hogy a németek ellen védekezzenek. 39 után a megszállt lengyel területre odahordtak mindent, ami kellett. Odébb, már az orosz területen ugyanaz. De a tisztek, akik ott a helybélieket kifaggatták, azt mondták, hogy a cucc egy része már évek óta ott rohad.” Landek Lajos őrzető⁵⁰: „A tisztek azt hajtogatták, ha mi nem támadjuk meg ezeket, ezek támadnak meg minket. Aztán, amikor tovább mentünk, otthagytunk mindent. Nem tudom mi lett velük.”

(Van-e még a szovjet tömegeknek nagyhatalmi öntudata?) De belül a változás nem volt észlelhető. 1936-tól a helyzet egyre feszültebbé vált, az 1937-es tisztogatási hullám pedig hatalmas intenzitásával elviselhetetlenné tette az életet még a kiváltságosok számára is. A szovjet társadalom eljutott abba helyzetbe, amit anómiának nevezünk. A részek már nem kapcsolódtak egymásba. A rettegés és a bizalmatlanság atomizált sejté alakította át az egyént még a családokon belül is. Barcza György londoni nagykövet írja főnökének, Kánya Kálmánnak, hogy a szovjet alkotmány is csak porhintés és a világ megtévesztését szolgálja.

„[...] legvehemensebb válfaja az agitációnak, mert a népek megtévesztésére irányul. Az un. új szovjetrendszer is vagy alkotmány is csak ezt a célt szolgálja, mert ily módon reméli a szovjet a polgári a polgári rendszerű államokkal és népekkel elhitetni, hogy Oo-ban tényleg egy gyökeres és mélyreható átalakulás megy végbe, mely szakított a kommunista rendszer mindazon elveivel, melyek azt előbb a polgári államok népei előtt oly ellenszenvesse tették. A magántulajdon, a vallás, és lelkiismeret szabadsága, családi élet védelmének bevezetéséről szóló új szovjettörvények mind ezt a célt szolgálják.”⁵¹

Az egyszerű szovjet állampolgárnak per pillanat teljesen mindegy volt, hogy a Vörös Hadsereg Szlovákián vagy Magyarországon át jut el Berlinbe, a megfélemlítettség a tömegek és a külpolitika között aktív viszonyt, a ráhatást és a kikövetelést a nullára redukálta. Még a spanyol ügy sem tudta az egyszerű szovjet állampolgárt kimozdítani a kóros bezárkózottságából. „A tömegek az üggyel szemben is majdnem kivétel nélkül hidegen állnak.” – jelentette Jungert-Harnóthy Moszkvából Budapestre. Egy bátor nyilatkozat a moszkvai utcáról: „Minket az érdekel, hogy hogyan tudnánk jobban megélni, nem az, hogy mi történik Spanyolországban.” „Ez az álláspontja a párttól és Komintern-től távol álló tömegnek.”⁵²

A cári időkből visszamaradt nagyhatalmi tudat ugyanakkor bármikor aktivizálhatóvá válhatott, ha azt a diktatúra jónak látja és megszervezi. Az 1863-as év elején Lengyelországban ez a tudat megmutatta, hogy mire képes, Gorcsakov jegyzékábrorában vitte át akaratát Európára.⁵³ A hetvenes években a helyzet hasonlóan volt értékelhető, azzal a különbséggel, hogy a Szovjetunió uralta Kelet-Európát, ami által ez a belső társadalmi igény *részben* kielégítést is nyert. De a feszültség mégis megmaradt a moszkvai utcán és a Lomonoszov Egyetem korpuszaiban, mivel a terjeszkedés határát *csak* a Lajta vonala jelölte. Egy háború 37-ben Csehországon át a szovjet belviszonyokra is jótékony hatással lehetett volna. És Európa lényegében elaludt. Barcza azt írja, hogy a pápa el van keseredve: „A Szovjet végcélja volt és marad a világ forradalmasítása, mely cél elérésére [...] mindenütt más és más eszközzel harcol”.⁵⁴ „A cseh repülőtereken és hadseregben működő szovjetisztek világosan mutatják a cseh–szovjet katonai együttműködés tervét.”⁵⁵ A pápa meg van lepve és csalódott.

A fenyegető veszély 1936-ban azonban még nem volt olyan nagy, hogy várható időn belül jöhetett volna egy szovjet támadás Magyarország ellen. A hírszerzési értesítéseket összegezve a vezérkar úgy értékelte a helyzetet, hogy a Szovjetunió katonai beavatkozása a csak általános konfliktus és nagyobb mérvű forradalmi és polgárháborús jelenségek esetén várható. Hennyey Gusztáv ezredes – a vezérkar katonai felderítő osztályának a VKF 2-nek a vezetője 1933 és 1937 között – legalább is ezt a viszonylag megnyugtató jelentést küldte át a Külügybe Kánya Kálmánnak. De azért a terv a benne foglalt fenyegetést sugárzó adatokkal passzív bombaként mégiscsak ott feküdt Kánya Kálmán asztalán. A Vörös Hadsereg Mogiljev-ből kezdi a felvonulást, és megszállja a Tisza–Sajó–Miskolc–Vác-vonalat, majd északon a Visztulán sorakozik fel a Baltikumig, a Baltikumban pedig a Dűna, a Berezina, a Pripjatj és a Memel hozzák létre a megszállás vonalát. A tervben Szlovákiának jutott volna a vezető szerep, az egykori Felvidék lett volna a Vörös Hadsereg hadműveleti bázisa.

(A hadsereg romokban, a civil szféra mélyen a minimális szint alatt él) Ha ennek a tervnek a megvalósításába belekezdtek volna, egészen biztosan kudarc lett volna az eredmény. Kezdődött a sztálini diktatúra válságával, amely rendszerbeli okokra volt visszavezethető. A NEP a húszas évek elején rendbe hozta a gazdaságot, a visszaállított tervgazdaság eleve működésképtelen volt, a társadalom szegénységbe süllyedt, a tisztogatások a párt-szervezeteket legyengítették. „[...] a diktátor egy elgyengült párt-szervezet élén áll és mellette kiemelkedett a pártból egy, a pártnál erősebb hatalmi faktor, a hadsereg. Érzi, hogy ezt mai szervezetében többé nem lehet a párt-szervek útján irányítani, ill. mint

annak idején szükség esetén a GPU-val betartani (sic!) vagy lefékezni.”⁵⁶ Sztálin valami hasonlót élhetett át 1941 júniusának végén, amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót. Ezekben a napokban Sztálin napokra eltűnt. Vannak olyan vélemények is, hogy nem mert előbújni, félt, hogy kivégzik (amire volt bizonyos esélye). 1937-ben először legfelsőbb hadúrúra nevezette ki magát, majd hozzáfogott a csisztkához a hadseregben is. Az eredmény világtörténetileg ismert.

„A diktátor komoly válságba került, de rögtön hozzá is kell fűznöm, hogy benyomásom szerint az ellenható erők szervezetlensége miatt nem lehet a diktatúra hamaros bukásával számítani.” – írta Jungerth-Arnóthy Budapestre. A magyar követség személyzete jártában-keltében csupa válságjelenségbe ütközött. „A napokban azt felelte nekem egy tomszki, tehát szibériai kolhóz-paraszt arra a kérdésemre, hogy az ottani parasztok hogyan gondolkodnak a háborúról: »Nem bánnák, uram, ha kitörne, azt hiszik, hogy akkor megszabadulnának ettől a rendszertől».”⁵⁷ Az volt a követségen a vélemény, hogy a lefejezett hadsereg képtelen lenne egy háborút végigvinni a németek ellen.

Több okból. Az egyik az infrastruktúra. 1971 áprilisában egy „napravljénije” nélküli, tehát illegális buszutas az a szüzdali (novogyevicsi?) kolostorhoz azért tartott oda-vissza éjfélig, mert a visszavezető út nem volt alkalmas arra, hogy busszal lehessen menni rajta. A busz egy darabig ment, aztán valahol a mezőn megállt. Méteres kráterek, a burkolaton már vagy 10 kilométer óta több a lyuk, mint az aszfalt. Az útjavító brigádöt egy dömperes értesítette a közeli városban, de az út rendbehozatala fél napig tartott. Jungerth-Arnóthy 1937-ben: „A közlekedés, amely békében nem tudja rendesen lebonyolítani a nyersanyagok, szén, vas, fa, etc. rendeltetési helyére való szállítását, hogyan fogja ezt háborúban tenni, mikor főleg a hadsereget kell majd kiszolgálni. Az élelmiszer elosztás, mely békében sem funkcionál [az infrastruktúra elégtelensége miatt – T. Z.], hogy fog funkcionálni a háborúban?”⁵⁸

A másik ok az ipar helyzete. „Az ipar, mely ma sem tudja rendesen élelmezni, ruházni és az elsődrendű szükségleti cikkekkel ellátni a népet, hogy tud majd feladatának megfelelni háború idején? Mikor a nehéz ipar (sic!) fejlesztése érdekében a könnyű és élelmezési ipar egy része át lesz alakítva. Arra számítani, hogy a nép éljen meglévő »stock«-jából, nem lehet számítani, mikor 85%-a rongyokban van és egyik napról a másikra él.”⁵⁹

A harmadik az orosz ember a maga történelmileg determinált belső tulajdonságaival. A dolgok elintézésének halogatása ameddig csak lehet. Annak a szónak, hogy „závtra” (holnap), vagy „normálno” („no problem”) szinte kultikus súlya volt (van?) az orosz társadalomban. Amit megtehetsz holnap, ne csináld meg ma. Szöges ellentéte az európai gondolkodásnak. Taváris Bárminhoz többek között ezért kellett többször menni própuzskért. De mi van akkor, ha ez a mentalitás, amelynek gyökerei még az időtlen idők előtti tatár korszakba nyúlnak vissza, átmegy a katonai gyakorlatba, és egy nyugat-európai invázió keretében jut érvényre? Mivel az emberanyaggal – katonai műszóval az „élőerővel” – való gazdálkodás sosem volt erős oldala a Vörös Hadseregnek („ember van elég”), a lazaság és a nemtörődömség az emberi élet éles viszonylatokban ebek harmincadjára kerül.

Annak idején a „vas fiaí” sem spóroltak a saját embereikkel, az ellenséges etnikumot pedig irgalmatlanul kiirtották. II. világháborús magyar tiszték naplójából, visszaemlékezéseiből sok helyütt előbukkan ez az orosz (ukrán, belorusz és a többi) társadalomban talán ma is létező jellemvonás. Az Adonyinál 1944-ben végrehajtott dunai átkelés során az oroszok több hullámban zavarták neki a Dunának a saját embereiket. Az első hullámot az adonyi partról legéppuskázták, aztán a másodikat, harmadikat, negyediket. Ekkor abbahagyták. Az egyik szemtanú, a magyar csapatok egyik parancsnoka, aki az adonyi partról élte át ezt a parancsnoki felelőtlenséget, mondta: „Úristen, ha ezek a saját embereikkel ezt csinálják, mit csinálnak majd velünk?”

Vagy egy másik jellemző eset Budapest ostromából, amely a fenti esettel alliterál. „A németek egy utcai barikád mögött foglaltak állást, amely feltépett utcakövekből és felborított villamoskocsiból állt [...]. Egy sor szovjet gyalogos katona, mintha katonai parádén lenne, lépésben közelített [...]. Természetes, hogy a németek lekaszálták őket a gépfegyverekkel [...]. Összesen húsz ilyen támadó hullámot számoltam meg. A szovjet gyalogosok egyik sora a másik után zuhant holtan egymásra [...]. Az utolsó hullámok aztán már az elesettek hulláin felhágva, a barikád mögé jutottak, és állati kegyetlenséggel lemészárolták a németeket. Amitől azonban megfagyott bennem a vér, az nem a mód, ahogy a náciakat kivégezték, hanem az a teljes közöny, amivel az orosz tisztek az embereiket a halálba küldték, és az a teljes közöny, amivel a katonák engedelmeskedtek az ilyen parancsnak.”⁶⁰ A tatár múltból táplálkozó életérzés az orosz emberben a saját élete iránt is valamiféle absztinenciát diktál.

Hogy a könnyűipar és az élelmiszeripar nem megfelelően fejlődött, az nemcsak annak tudható be, hogy a szovjet politika a nehéziparra csoportosított át mindent. Hanem az a nemtörődomség is oknak tekintendő, amely a fenti példákból is kiviláglik. 1936-ban a II. ötéves terv elvben súlyt helyezett a fogyasztási cikkek gyártására. 1937-ben ebből vajmi kevés volt látható. És ha nincs eredmény, akkor propagandával kell pótolni a hiányt. A szovjet propaganda még a londoni bankköröket is megtévesztette. Arról értekeztek, hogy a cári birodalom helyén egy hatalmas birodalom van kialakulóban, amire érdemes odafigyelni, valamint hogy a rubel már „valódi pénzként funkcionál”.⁶¹ De a magyar követség diplomatái, akik a helyszínen tanulmányozhatták a népfrontos változásokat, egészen másról számoltak be.

Sztálinnak tehát hatalma megőrzésére szüksége volt a hadsereg lefejezésére, de ezért borzalmas árat fizetett. A „jezsovszcsina”, ahogy a tábornokok likvidálását Jezsov NKVD-főnökről elnevezték, nyolc tábornok kivégzéséhez vezetett.⁶² Tuhacsevszkij is, aki a tábornoki gárda legtehetségesebb tagja volt (Jungerth véleménye szerint is „abszolút szaktekintély”), a kivégzettek sorsára jutott. Helyébe jött az ugyancsak tehetséges volt cári tiszt, Borisz Mihajlovics Saposnyikov. Aki a későbbiek során „belejött” a hadsereg ügyeinek intézésébe, de az elején a Tuhacsevszkij távozásával keletkezett űrt nem tudta betölteni. Jungerth azt jelentette, hogy megtörtént az átszervezés, alakítottak egy háromtagú „haditanácsot”, amelynek az lett a funkciója, hogy biztosítsa az „összeköttetést a Párttal”. És hogy a háromtagú bizottságban biztosítva legyen a pártfegyelem, az egyik tag nem hadsereg-, hanem pártképviselő lett. Miközben a régi magyar harcostársak is egymás után hullottak el. Zalka Máté (ex huszárszászlós) Huescánál elesett, Kun Bélát júliusban letartóztatták. Akik nem akartak harcolni Spanyolországban, mind letartóztatták. A német vörös emigrációból senki sem volt már szabadlábban az emblemikus figura, Wilhelm Pieck kivételével.⁶³

A szovjethatalom vezető klikkje, miközben a saját fennmaradásáért küzdött, és vesztélyt látott a hadseregben, mint önállósodásra *esetleg* képes tényezőben, nem vette figyelembe, hogy a birodalom biztonságára mér halálos csapást. A korábbi jelentések igaz még arról szóltak, hogy a hadseregnek még nincs politikai öntudata, épp a parancsnokok azok, „[...] akik nem tudnak elszakadni a kommunista párttól és az általa [belejük nevelt] eszméktől.”⁶⁴ de a paranoiás Sztálin ezt máshogy látta, és a túlbiztosítás jelszavával hatalmas vérfürdőt rendezett. Aztán az eredmény ugyancsak lemérhető volt a moszkvai diplomáciai testület véleményéből. A tervezett cseh–francia–szovjet akciót a hadsereg állapotát tekintve végrehajtani sem lehetett (volna). „[...] azok a tisztek, akik elkészítették a mobilizálási és felvonulási tervet, akik a hadsereg vezetésére predesztináltak voltak, és erre felkészültek, börtönben ülnek, vagy ki vannak végezve; [...]” – írta

Jungerth Kányának.⁶⁵ Jungerth természetesen nem hullajtott krokodilkönnyeket a tehetőségük mellett mégiscsak bolshevik tábornokok eltűnése miatt. Sőt még azt is megjegyzi, hogy „[...] kollégáim egy része az eseményt, mint olyant, örömmel üdvözölte.” (A német és francia követek örültek a legjobban.)⁶⁶

(*Közel a háború*) 1938 végén a cseh akció körül nyugtalanító hírek jelentek meg, még mielőtt harminckilencben egyértelműsödött volna minden. Jungerth december 2-án tájékoztatta Imrédy Béla miniszterelnök-külgügyminisztert, hogy Moszkva a cseh krízis óta a románokkal szemben feltűnő jóindulatot mutat.⁶⁷ A lengyelek, érezve a fenyegető német veszélyt, félretették az évszázados ellentétet az oroszokkal és Moszkvába mentek tárgyalni. „Itt egy idő óta számolnak azzal, hogy Románia előbb-utóbb valami formában támaszt fog keresni Moszkvában Berlin esetleges pretenzióival szemben. Lengyelország megjelenése elsőknek Moszkvában »viszonyának normalizálása« céljából itt meglepetésként hatott, mert Romániát várták elsőknek.”⁶⁸ A kétségbeesett lengyel diplomáciának, látva, hogy Lengyelország egyedül maradhat, tárgyalnia kellett. A szovjetek ezt a szándékot tárt karokkal fogadták: „A lengyelek közeledése a szovjet diplomatákban régi álom megvalósulásának reményét ujította fel; azt hiszik, hogy a németek könyörtelen egoizmusa kényszeríteni fogja a két nagyhatalom között fekvő országokat, hogy a Szovjetuniónál keressenek támaszt, ami lehetővé teszi majd azt a koncepciót, hogy maga köré csoportosítva ezeket az országokat, barriert állíthat Németország keleti törekvései elé.”⁶⁹

1938 áprilisában a katonai események felgyorsultak. Hory András Varsóból azt jelentette, hogy 300 szovjet nehézbombázó repült át Csehszlovákiába Románián keresztül a román kormány engedélyével. Jungerth: „A Szovjet-unió eleitől kezdve arra törekedett, hogy a cseh válság európai háborúvá fejlődjék, melyben Franciaország, Anglia és a Szovjet-unió, a kis antant és a Balkán-szövetség – Amerika támogatásával – álljon szemben a Német- és Olaszországokkal és az esetleg velük menő Magyar- és Lengyelországokkal.”⁷⁰ A szovjet vezetők, különösen a Kominternhez kötődő csoportok, szerették volna, ha a háború megérlelné a forradalmat Európában, vagy annak legalábbis egy részében (a realpolitika nyelvére lefordítva tovább folytatódna a cári behatolás Európába, első hullámban Magyarországra).

A moszkvai helyzetet elemezve Jungerth három fokozatban vázolta a háború lehetőségeit. Az egyik az, hogy angol francia részről a teljes haderő bevetése lenne szükséges, miután a szovjet haderőt a távol-keleti háború nagyon igénybe veszi. A románok nem akadályozzák a szovjet haderő árvonulását (ez alapfeltétel). És a legkényesebb tényező: tudja-e az angol és a francia diplomácia garantálni azt, hogy ha a szovjetek bevonulnak Romániába, ki is vonulnak onnan. Tehát hogy Romániának semmilyen területi hátránya nem származik abból, hogy a szovjeteknek segített. (Az elmúlt majd fél évszázad tanulsága alapján Jungerth ezen félmondata látnokinak bizonyult.) A második variáció: ha az angolok nem hajlandók belépni, akkor csak technikai segítséget adjanak. A harmadik variáció, ha az angolok visszavonulnak, akkor a szovjetek is visszavonulnak. Ebben az esetben Sztálin Dimitrovra bizza a forradalmak kirobantását. A Komintern utasítaná a kommunistákat nyugaton, hogy vegyék birtokba az utcát, gyakoroljanak nyomást Csehszlovákia érdekében saját kormányaikra. Mondassák le a Daladier és a Chamberlain kormányokat, és olyan kormányok jöjjenek létre, amelyek az oroszok szája íze szerint kezelik például a szudétakérdést.

Romániának még a külpolitikai korrektség határát is a legtöbbször átlépő, ingtag diplomáciájából valóban következett, hogy az oroszok reményeket tápláljanak az országgal szemben. Erdély megtartása és Besszarábia ügye arra kényszerítette a román diplomáciát, hogy

mindkét irányban nyitva tartsa a kapukat, amíg a feszült helyzet valamilyen irányban megoldódik, valami definitív dolog történik. Ami 1939 szeptemberében még mindig nem lett egyik irányban sem úgymond „definitív”, mivel a két nagyhatalom a Molotov–Ribbentrop-paktumban megegyezett egymással, és megtörtént Lengyelország elfoglalása. Mind a lengyelek, mind a románok tisztában voltak azzal, hogy Magyarország akkor már hatvan év óta, a kettős szövetség megkötésével a német politikához kötődik. Azt is láthatták, hogy a magyar politika nem az id. Andrássy által szorgalmazott politika szerint cselekszik: magyarok és lengyelek együtt az orosz ősellenség ellen.⁷¹ Látták azt, amikor a magyar diplomácia 1939 szeptemberében nem fordult (nem fordulhatott) szembe sem a paktummal, sem Lengyelország lerohanásával.

1939-ben aztán leegyszerűsödött minden. A szovjetek megjelentek a Kárpátok előterében, ahonnan már csak egy ugrásnak látszott Budapest. Csehszlovákia léte megkérdőjeleződött. A szovjetek megjelenése a Visztulánál és az egykori Kelet-Galícia határán megosztotta Kelet-Európát. A magyar diplomácia számára az orosz kártyával történő játék kezdett egyre veszélyesebbé válni, még akkor is, ha Magyarország a németek védemője alatt állt, és ráadásul az országban szép számmal akadtak, akik helytelenítették a németbarátságot. Nem így a jugoszlávok, akiknek jó okuk lett félni a német expanziótól, amely fenyegetni látszott a jugoszláv állam létét. Három héttel a második világháború kitérője után Csáky szófiai hírforrások alapján arról értesülhetett, hogy a szovjet bevonulás Belgrádban „vegyes érzelmet keltett”. A horvátoknak továbbra is unszimpatikus a pánszlávizmus, de a horvátországi szerbeket Moszkvában úgy tekintik, hogy azok a „pánszlávizmus előharcosai”.⁷² Jungerth-Arnóthy (akkor már mint szófiai követ) hangsúlyozta, hogy a horvátok megosztottak ugyan, de a jugoszláv közvélemény („az átlag szerb”) általánosságban oroszpartí.

Miközben Moszkva bolsevik előőrsei parancs szerint teljesítették a kiadott utasításokat. Az információk keresztül-kasul hálózta be a diplomáciai levelezéseket, sok volt közöttük a hiteltelen. Bartók László zágrábi konzul jelentette francia forrásokra hivatkozva, hogy a bécsi Bankgasséban működő ukrán központ a bolsevistáknak dolgozik.⁷³ „Francia főkonzul ma délben felkeresett és közölte velem, hogy bécsi ukrán forrásból származó értesülés szerint bolsevista ukránok részéről Kárpátalján terrorista felkelést terveznek, amely december 10-én hajnalban venné kezdetét azon célból, hogy Oroszországnak ürügyül szolgáljon beavatkozásra.”⁷⁴ Mindezeket a híreket, és a diplomáciai dokumentumok ezreiben felbukkanó figyelmeztetéseket tárgyalanná tette a német támadás 1941 júniusában a Szovjetunió ellen. Az orosz veszély évekig elhárult a magyar határoktól.

Az orosz lélek Lermontov és Jeszenyin által megénekelte rezdülései lépten-nyomon? Átugorva az 1941-től 1944 őszéig eltelt drámai három és fél évet, figyelmünket egy a tanulmányunk legelején érintett problémára irányítjuk.⁷⁵ A háború során a Szovjetuniót megszállva tartó tengelyhatalmak hadseregei atrocitásokat követtek el a civil lakosság ellen. Ezek minden háború sajnálatos velejárói. Nem mindegy azonban, hogy ezeket az atrocitásokat a katonák szórványosan, egyéni kilengésekként követik el, vagy pedig úgy, hogy a hadvezetés szemelt huny felettük, esetleg bátorítja azokat, ne adj Isten a katonák parancsnoki direktívákat követve kegyetlenkednek. A szovjet hadsereg tevékenysége 1944 őszétől Magyarországon a három utolsó szempontot bőven kimerítette.

A sok lehetséges múltba vezető vonal közül, amelyek elkalauzolnak bennünket oda, ahol mindez a démonizmust megmagyarázhatóvá válik, kiválasztunk egyet. És ez Dosztojevszkij. Márai Sándor: „Dosztojevszkij ázsiai démonizmusát európai lélek tejesen megérteni nem tudja; Európa-ellenessége olyan perzselő erővel csap felénk könyveiből, mint egy lángszóró lángja. [...] Ez a nyavalyatörős lángész gyűlölt minden

valóságismeretet: nem tudott másként, csak rajongva hinni, vagy eszelősen gyűlölni. Hitt Ázsiában, Oroszország megváltói küldetésében, gyűlölt mindent, ami európai, külön a németeket, az angolokat, a franciákat, külön a zsidókat – a gyűlölet önemész-tő lángja még emberi lélekben még soha nem lobogott ilyen erővel. Hitt abban, hogy Oroszország váltja meg az emberiséget, s Oroszország az ő számára nem földrajzi vagy faji fogalom volt, hanem világ a világ felett, Isten kardja az emberiség fölött. Oroszország az ő számára maga volt a Megváltó. Hitt abban, hogy Oroszország a szenvedés és a pusztulás poklát küldi egy napon a világra – s hogy ez a hite nem vált valósággá, ahhoz nem sok hiányzott, mint ezt néhány hónapja gyanítani kezdjük. Hitt abban, hogy Szent Oroszország kiéget a világból mindent, ami bűn, kiégeti önmagából is mindazt, ami földi és emberi, s aztán betelik a világ felett Dosztojevszkij látomása, az egy Akol és egy Pásztor világa. Gyűlölt minden vallást, a katolikust és a reformátust éppen úgy, mint a mohamedánt vagy az anglikánt.”⁷⁶

Márai ezeket a sorokat 1941 novemberében vetette papírra, amikor a Barbarossa-terv kezdeti diadalait aratta, a német csapatok úgy mentek előre orosz földön, mint a kés a vajban. Visszautalva Jungerth-Arnóthy egyik fent idézett jelentésére a tomszki paraszt háborút váró nyilatkozatáról, nem áll tőlünk távol a következtetés: a Barbarossa-terv volt talán az utolsó lehetőség, hogy a világot ezektől a démoni indulatokról egyszer és mindenkorra megszabadítsa. A történelem tele van önellentmondásokkal. A Barbarossa-terv is ilyen: önmaga cáfolata. A nemzetiszocialista faji ideológia, a dosztojevszkiji gondolat édestestvére, amely büntetni akart, nem megváltani, a legalkalmatlanabb volt ennek a célnak az elérésére. Mert megnyerhető-e az a népcsoport a cél eléréséhez, amelynek azt mondják, az utolsó szálig ki lesztek irtva (zsidók), vagy életek harmadrangú népként örökös szolgaságban fog eltelni (kelet-európai szláv nemzetek).

Clausewitz oldalakat szentel a népi háborúnak a háborúról szóló alapvető munkájában. „Általában az a nép, amelyik ésszerűen folytatja ezt a harcot, viszonylag fölénybe kerül azzal szemben, aki lemond róla. Ha ez így van, csak az lehet kérdéses már, vajon a harci elem eme újabb megerősödése üdvös-e az emberiségre vagy sem?”⁷⁷ Tehát, hogy a népi ellenállásnak van-e erkölcsi alapja? Ha a sztálini diktatúra szörnyűségeit tekintjük, akkor egyértelmű igennel kell válaszolnunk. A népi háború igénybe vételéhez a hadászati tevékenységben az oroszországi viszonyok maximálisan alkalmasak lehetnek volna. „E hatás, hasonlóan a párolgási jellegű folyamathoz, a felülettől függ. Minél nagyobb az ellenséges hadsereggel való érintkezési felülete, tehát minél jobban kiterjeszkedik az, annál nagyobb a népi felkelés hatása. Csendben tovarapó-dzó parázsló tűz módjára emésztí az ellenséges hadsereg alapjait.”⁷⁸ Oroszország óriási méretei meghátrálásra kényszerítették Napóleont a nagy „párolgási felületet”, az óriási területi méretek miatt; ugyanez a kommunizmus megdöntése esetében is működött volna, de nem működött, mert a „felfegyverzett nép” meggyőzésére nem történt kísérlet, elidegenítésére annál inkább.

Amikor pedig az 1943-as hadászati fordulat következtében megindult a II. és III. Ukrán Front beáramlása Európába, ez az elidegenedés hosszú időre kizárta azt, hogy Kelet-Európa népeiben bármilyen bizalom vagy közösség kialakult volna a szovjet megszállókkal szemben. Kivételt csak a magyarországi kommunista mozgalomnak az illegalitásból előbújt tagjai képeztek, valamint a közvetlen életveszélyből kimenekült zsidók éreztek megkönnyebbülést, de ennek a két társadalmi csoportnak hamar rá kellett jönnie, hogy ami elment a vámon, visszajött a réven. Persze nem is a lakosság őszinteségen alapuló megnyerése lett a szovjet hadsereg célja, hanem az „okkupácija”, a Dosztojevszkij által megálmodott tisztító-tűz ráömlesztése Európára.

Mivel a jaltai tárgyalások óta a szovjetek igyekeztek a hágai és genfi egyezmények betartásának legalább a látszatát megőrizni, hoznak *bizonyos* intézkedéseket. Az intézkedések mögött ugyanakkor elszabadul a pokol. De ami a legszomorúbb és legvisszataszítóbb: a szovjet csapatok nyomába szegődött helyi csőcselék – még ha elszigetelt esetekben is – de együttműködik az elharapódzó erőszakban. Közöttük van elbitangolt magyar katona és csendőr is. Szegeden elrejtőzött német és magyar katonák lakásokból értékeket visznek el.⁷⁹ Nagyszalontán Kiss Sándor házának kifosztása: helyi lakosok részt vesznek benne; egy púpos, jól öltözött nő és egy jómódú szalontai gazda kályhát cipel.

Emitt-amott az is előfordul, hogy az orosz katonai közigazgatás megtiltja a harcoslást és az erőszakot, de a kitört pusztító ösztönöket nem lehet megfékezni. A III. magyar hadsereg főparancsnokságának egy 1944. október 17-i jelentése arról szól, hogy az oroszok meghódított Tiszántúlon a magyar hadifoglyok zömét – a tisztakat is – elbocsájtják.⁸⁰ Nyilvánvalóan propagandacélzattal, hiszen ugyanakkor számtalan helyen civileket fognak be „málenkij robotra”. Október 9-én arról érkezik jelentés a Külügyminisztériumba, hogy Dévaványán még kórházat is létesítettek a sebesült magyar katonák kezelésére. Október 9-én azt jelenti a Főparancsnokság, hogy egy fogoly szovjet tiszt bizonygatta: Sztálin személyesen adott ki parancsot a mértékletes viselkedésre, nem szabad semmit elvenni, bántalmazás, nőkkel való erőszakoskodás tilos, a büntetés a helyszínen történő agyonlövés.⁸¹ Egy ilyen kiterjedt háborúban, amit a szövetségesek segítségével lehetett csak megnyerni, még a „vas fiainak” is bizonyos mondvacsinált legitimációra volt szüksége.

A főparancsnoksági jelentés október 19-én szovjet–román közös erőszakoskodásokról szól, néhány rémtettet kalákában követnek el.⁸² Közben a magyar hadsereg a Dunántúltra hátrál, a főparancsnokság Kaposvárról küldi a jelentéseket a Szálasi-kormánynak. A kaposvári állomásparancsnokság ügynöki jelentése arról számol be, hogy Szegeden már mindenütt vörös lobogó van, szedik össze a 18 és 50 év közötti férfiakat, rekvirálás, nemi erőszak.⁸³ Dunaföldváron október 18-án igazoltatás a hídnál, levelek, katonai igazolványok állnak az érdeklődés középpontjában, a gyanús személyeket a helyszínen agyonlövik.⁸⁴ Gyomáról panasz érkezik a kommunista érzelmű magyar lakosság hozzáállásáról. A forrásból nem derül ki egyértelműen: együtt lakomáznak (?) az oroszokkal, kikiáltják (ki akarják kiáltani?) a tanácsköztársaságot?⁸⁵ Az oroszok mögött román szabadcsapatok (?) és a csőcselék jár: „Ezek kirabolják az addig még az oroszok által ki nem rabolt üzleteket és lakásokat.”⁸⁶ Köztük sok cigány. Tiszakeszin az oroszok a cigányokat géppisztollyal szerelték fel, gyilkolni kezdtek, az eredmény hús halott.⁸⁷ „Mivel a cigányok hasonló oroszbarát magatartása Nagyszalontán is észrevehető volt, azonnali országos jellegű intézkedés volna célszerű.” – fut be az információ valószínűleg Nagyszalontáról érkező menekülők révén egy olyan kormányzathoz, amely maga is gyilkol, s ráadásul az ország nagy része felett már nem is diszponál. A hatóságok – már ahol van ilyen – intézkedésre képtelenek. „Be lehet jelenteni az erőszakoskodást, de semmi sem történik.”⁸⁸

Nem változtat a képen az sem, hogy a szovjet egységek viselkedése „parancsnokfüggő”. Ott, ahol egyének az elszabadult Armageddon ellenére „emberek tudnak maradni az embertelenségben”, ott a legénység meghúzza magát. Fegyelmezett tisztok, fegyelmezett legénység – fordul elő a jelentésekben. De ugyanezekben a jelentésekben az általános állapotról mégis lesújtó a vélemény. Jó fegyverzet, de gyenge felszerelés, nagy részük lopott magyar csizmákban jár, sokan nem is egyenruhát, hanem polgári ruhát viselnek, nyakuk körül spárga, amelyen akár huszonöt karóra is fityeg. Feltört lakások, rádiók összetörve, nyers húst esznek, kölnivizet isznak, egyedül a szappant hagyják érintetlenül.⁸⁹

„Az orosz lélek Lermontov és Jeszenyin által megénekelte rezdülései” vajmi kevés helyen érhetőek tetten a hadsereg-főparancsnokság jelentéseiben. Az esetek száma olyan nagy, hogy még a felsorolások elkezdése is zavart okoz. Nagyszalontán P. Sándor feleségét megerőszakolják, a férj meg akarja védeni, lelövik. K. Zoltán nagyszalontai vendéglősnél az oroszok 120 főre reggelit rendeltek („az egész vezérkar ott lesz”). Az egyik ott lévő asszonyt és a lányát részegen meg akarták erőszakolni, és miután azok ellenálltak, reggeli közben mindkettőt falhoz állították és lelőtték. Az egyik jelen lévő tábornok: „[...] harcolnak, joguk van az italhoz.”⁹⁰ Hasonló kiszólás a frontparancsnok Malinovszkij marsall szájából is elhangzott.

A Nagyszalonta melletti Biharugrán is feltűnően magas volt az erőszakosságok száma. Vagy inkább az eseteket itt regisztrálták precízen akkor, amikor Biharugra gazdát cserél és a tábori csendőrség kihallgatásokat folytat. T. Mihály feleségét három katonára megerőszakolja, majd mintha mi sem történt volna, egy pár csizmát is elvisznek. M. Sándornéval, a helyi körorvos házvezetőnőjével is ugyanez történik, majd „kiegészítőül” a bútorokat és a műszereket is összetörik. Cs. T. Sándornéval ugyanaz, itt a karóját viszik el. B. Károlyné férjét „lefogták”, őt magát megerőszakolták. A terhes B. Ferencné hat katonára erőszakolja meg. V. Lujzát az udvaron erőszakolják meg, nővére védekezett, fejbe lőtték. T. Sándorné, egy hetes gyermekágyas, pisztolyt rászégezve erőszakolták meg. B. Margit testi hibás nőt megerőszakolják, feldúlják a lakást és elvisznek egy zsebórát. H. Jánosné tizennyolc (!) katonára erőszakolja meg.

*

A biharugrai „lista” korántsem teljes. A rémségek leírását elkezdni sem könnyű, de befejezni annál nehezebb, tekintettel arra, hogy horribilis számuk miatt azok vaskos köteteket töltenének meg. „Az orosz lélek Lermontov és Jeszenyin által megénekelte rezdülései” és az 1944-es realitások között az ellentmondás a történész számára a maga szerény eszközeivel feloldhatatlan, megmagyarázhatatlan. De ennek ellenére mégiscsak vannak az orvostudomány, a szociálpszichológia, a pszichiátria, a homályos tartalmakba burkolódzó „néplélek-kutatás” és még ki tudja hány tudományterület és a történettudomány között bizonyos egymásba illeszkedések. A rémségek listáit a történésznek nem szabad az asztalfiókban tartani. A történésznek csupán sejtései lehetnek arról, hogy ilyen extra esetekben mi miért történt, amikor a dolgok okát jelen esetben egy kora középkori ok-okozati összefüggésre vezet vissza. Ebből a szempontból jelen tanulmány szerzője a történész mesterséget leginkább a boncolóorvos szakmájával tudja rokonítani. Ha a vizsgálat tárgyát nem úgy nézi, mint (fertőző) vizsgálati anyagot, hanem a köznapi látásmód alapján, akkor a történész előtt éppúgy, mint a boncolóorvos számára két lehetőség kínálkozik. Vagy az alkoholizmus, vagy a pályaelhagyás. Ennek a kettősségnek a jegyében, és a pályán való megmaradás érdekében született meg ez a fenti szerény tanulmány.

JEGYZETEK

1 Idézi: Gece Géza: <i>Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021</i>. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022. 2 Tefner Zoltán: Az 1863. évi európai válság csúcса. In: <i>Világtörténet</i>, 1997. tavasz–nyár i. m. 37. l. 3 Az 1939-es szovjet–finn háborúnak az értékelése már nem ennyire pozitív. 4 Tefner Zoltán: Az 1863. évi európai válság csúcса i. m. 15. l. 5 Végül Bismarck akadályozta meg.	6 Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrassy és a lengyelkérdés i. m. 38. l. 7 Tefner Zoltán: Az 1863. évi európai válság csúcса i. m. 14. l. 8 Mackinder, Halford J.: A földrajz mint a történelem kulcsa. Ford.: Pásztor Andrea. In: <i>Geopolitikai szöveggyűjtemény</i>. Szerk.: Cszimadia Sándor-Molnár Gusztáv-Pataki Gábor Zsolt. Budapest, 1999. 18. l. 9 Custine de, Astolph (1790–1857): francia író, utazó. Saint Gratien-I kastélyában irodalmi szalont

- működtetett, vendégei híres francia művészek voltak (Chateaubriand, Balsac, Victor Hugo, Chopin, Delacroix).
- 10 Röss Imre: A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása (1865–1867). In: *Kapcsolatok és kereszttutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 178. o.
- 11 Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 14. l.
- 12 A párizsi békét aláíró hatalmak.
- 13 Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 37. l.
- 14 Gecse Géza: *Bizánctól–Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007. „A bizánciak szerint Krisztus az emberi lét minden formáját megváltotta, s így nemcsak az egyéneket, hanem az egész társadalmat is meg lehet keresztelni. A létrejött keresztény államban a császárság és az egyház már nem két közösséget képviselt, hanem az egyetlen »keresztény társadalmat«. Ebben a politikai és az egyházi hatalom ugyanazon szervezet két egymást kiegészítő oldala, amint azt Bizánc címerében a kétéjú sas hivatott kifejezni.” 23–24. o.
- 15 Schöpflin György: *Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 184–185. o. Idézi: Gecse [i. m.] 24. o.
- 16 Cimbajev, Nyikolaj Ivanovics: Isztorija Rosszii XIX-nacsala XXI. v. Filologiceszkoje obszesztvo „Szlovo” Izdatyelsztvo Ekszmo, Moszkva, 2004. 98–100. o. In: Gecse [i. m.] 52. o.
- 17 Walicki, Andrzej: *The Slavophil Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*. Clarendon Press-Oxford University Press, Oxford, 1975. 46. o. In: Gecse [i. m.] 53. o.
- 18 A szláv ideológiában nem esik azonos megítélés alá az állam szerepe. Mihail Pogogyin felfogása szerint az állami erőszak nem szláv találmány (a szlávok „nyugodt népek”, békeszeretők, közöttük nem volt erőszak), hanem nyugati import, hiszen az első orosz államot a varégek alapították meg, s kiterjedésében a bizánci és az európai hatásoknak volt szerepük. In: Gecse [i. m.] 55. o.
- 19 A doktrína többször felszínre került, de 1849 és 1867 között ennek az összefogásnak a magyar politika lefajtottsága miatt nem volt tere, s az osztrák politika passzivitását ez sokszor életre hívta. In: Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 34–36. l.
- 20 *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1867–1870*. Bearbeitet von Éva Somogyi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. I/1. „III. Zugleich benützte er den Anlaß, um Notwendigkeiten nochmals in den Vordergrund zu zu stellen, daß unsere strategisch wichtigen Bahnen, namentlich jene, welche eine Truppenaufstellung gegen Rußland zu erleichtern bestimmt sind, also vor allem die Linie Munkács–Stryj, dann die nach Przemysl und Tarnow führenden Bahnen ausgebaut werden.” 382. o.
- 21 Ausztria ebben az összefüggésben mint Oroszország elleni potenciális hadviselő fél szerepelt. A Reichsrat végül 1863. június 30-i ülésén a konfliktusból való kimaradás mellett döntött. In: Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 24–27. l.
- 22 Ratzel, Friedrich: *Politikai földrajz*. XII. fejezet: A politikai terek. Ford.: Tefner Zoltán. In: *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Csizmadia Sándor-Molnár Gusztáv-Pataki Gábor Zsolt. Budapest, 1999. 205. o.
- 23 Uo.
- 24 Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 27. l.
- 25 Wereszcycki, Henryk: *Sojusz trzech cesarzy*. I. Geneva 1864–1872 [A háromcsászár-szövetség. I. genézis 1866–1872]. Warszawa, 1965. In: Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 571. o.
- 26 *Palotás Emil: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1978–1881*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 127. o.
- 27 Uo.
- 28 Gecse Géza: *Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022. 37. l.
- 29 Az úgynevezett eurázsiai iskola követőinek munkáiból Ljuba Siselinának és Gazdag Ferencnek köszönhetően 2004 decembere óta néhány fejezet magyarul is olvasható: *Oroszország és Európa*. Siselina, Ljuba, (szerk.) Gazdag Ferenc (szerk.) Zrínyi Kiadó, 2004.
- 30 Például Muravjov tábornok szerepe a „hosszú” 19. században, főleg a lengyel felkelések leverésében. In: Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 28–32. l.
- 31 Erdeős László: *A magyar honvédelem egy negyedszázada 1919–1944*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007. I. kötet. 408. l.
- 32 Tefner Zoltán: *Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés* i. m. 47. l.
- 33 Gecse Géza: *Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021* i. m. 114. l.
- 34 Uo.
- 35 Uo. 106. l.
- 36 Hadtörténelmi Levéltár Budapest (továbbiakban: HDTLT), Vkf. 2. 1935. Ullein-Revicky Antal – Kánya Kálmánnak, 1935. május 10.
- 37 Uo. Prágai katonai attasé – Rátz Jenőnek, 1935. május 20.
- 38 Uo.
- 39 Uo.
- 40 Párizsban a Danyilevszkij-terv alapján kialakítva.
- 41 Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 14. l.
- 42 HDTLT. Vkf 2. Álgya Pap Sándor őrnagy londoni katonai attasé – Rátz Jenőnek, 1935. május 31.

- 43 Uo. Álgya őrnagy közlése Leo von Geyr-Schweppenbourg ezredest, a londoni német katonai attasét idézve.
- 44 „Wer Böhmen besitzt, hat den Schlüssel nach Deutschland.”
- 45 HDTLT. Vkf 2. Varsói katonai attasé – Rátz Jenőnek, 1935. február 18.
- 46 HDTLT. Külügyminisztériumi Levéltár. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 224. csomó. K 63. Hory András – Kánya Kálmánnak, 1937. január 28.
- 47 Uo. Jungerth-Arnóthy – Kánya Kálmánnak, 1938. szeptember 26.
- 48 Veisz József szakaszvezető, Kötce, 8. határvasdász dandár szóbeli közlése, 1970-es évek.
- 49 Richter Géza sorkatona, Kötce, 10. gyalogdandár Kaposvár (?) szóbeli közlése, 1970-es évek.
- 50 Landek Lajos őrzető, Kötce, 10. gyalogdandár Kaposvár (?) szóbeli közlése, 1970-es évek.
- 51 Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL). Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 224. csomó. K 63. Barcza György – Kánya Kálmánnak, 1936. július 11.
- 52 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 224. csomó. K 63. Jungerth-Arnóthy – Kánya Kálmánnak, 1936. november 27.
- 53 Tefner Zoltán: *Az 1863. évi európai válság csúcsa* i. m. 32–34. l.
- 54 Uo.
- 55 Uo.
- 56 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 224. csomó. K 63. Jungerth-Arnóthy – Kánya Kálmánnak, 1937. május (?)
- 57 Uo. Jungerth-Arnóthy – Kánya Kálmánnak, 1937. november 24.
- 58 Uo.
- 59 Uo.
- 60 Nyárádi Miklós volt kigazda párti pénzügyminiszter visszaemlékezése. Idézi Birstein Vadim J.: *Smers, Stalin's Secret Weapon* [Szmers, Sztálin titkos fegyvere]. 2011. 281. l. In: *Mandiner*. Letöltés: 2022. december 27.
- 61 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 224. csomó. K 63. *A Miniszterelnökség Sajtóosztályának jelentése a világgazdaságról, 1936. május–július*.
- 62 A nyolc kivégzett főtiszt: Robert Eideman, Borisz Feldman, Iona Jakir, Avguszta Kork, Vitalij Primakov, Vitovt Putna, Mihail Tuhacsevszkij, Ijeronyim Uborevics.
- 63 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 224. csomó. K 63. Modrusi Cindric Egon konzul – Kánya Kálmánnak, 1937. július 26. (Modrusi Cindric Egon I. osztályú konzuli címmel és jelleggel felruházott II. osztályú konzul.)
- 64 Uo. Jungerth-Arnóthy – Kánya Kálmánnak, 1937. május (?).
- 65 Uo.
- 66 Uo.
- 67 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 225. csomó. K 63. Jungerth-Arnóthy – Imrédy Bélának, 1938. december 2.
- 68 Uo.
- 69 Uo.
- 70 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 225. csomó. K 63. Jungerth-Arnóthy – Imrédy Bélának
- 71 Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. In: *Valóság*. 2004. XLVII. évfolyam 8. szám. 37–63. l.
- 72 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 225. csomó. K 63. Jungerth-Arnóthy – Csáky Istvánnak, 1939. szeptember 21.
- 73 Uo. Bartók László – Csáky Istvánnak, 1939. december 1.
- 74 Uo. 1939. november 29.
- 75 Jelen tanulmány nem vállalkozik a korszak módszeres feldolgozására a címben megjelöltek szerint. Ezért a kronológiai folytonosságot a tematikai következetesség miatt időnként megszakítja. A szerző azt a kérdést, hogy mit jelentett az orosz nyugati expanzió Magyarországnak, egy lényegesen hosszabb, mintegy 1 millió karakterből álló kéziratban kívánja rendszerszerűen tárgyalni a későbbiekben.
- 76 Oroszország Márai Sándor szemével. „Russland – Wie es war, Wie es wurde, Wie es ist”. Márai Sándor és Dormándi László 1932-es összeállítása alapján. XX. Század Intézet, Budapest, 2003. *Ázsia és Európa*, Pesti Hírlap 1941. november 6. 25. szám.
- 77 Clausewitz, Carl von: *A háborúról*. II. kötet. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1962. 282. l.
- 78 Uo.
- 79 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 225. csomó. K 63. A III. magyar hadsereg 5. kerületi parancsnokságának jelentése a külügyminiszternek, 1944. október 31.
- 80 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 225. csomó. K 63. A III. magyar hadsereg főparancsnokágának 1944/24/7. sz. jelentése a külügyminiszternek, 1944. október 17.
- 81 Uo.
- 82 Uo. A III. magyar hadsereg főparancsnokága hírszerző és kémelhárító osztályának jelentése, 1944. október 19.
- 83 Uo.
- 84 Uo. 1944. október 18.
- 85 Uo. 1944. október 10.
- 86 Uo.
- 87 Uo. 1944. október 24.
- 88 MNL OL. Külügyminisztérium. Politikai Osztály. 225. csomó. K 63. A III. magyar hadsereg 5. kerületi parancsnokságának jelentése a külügyminiszternek, 1944. október 31.
- 89 Uo.
- 90 Uo. 1944. szeptember 26.

Március tizenötödike emlékezete Vácon a dualizmus korában

Március tizenötödike emlékezeti szempontból is történelmünk egyik kiemelkedő napja. Jelen tanulmányban e jeles nap váci emlékezetét vizsgáljuk a dualizmus korában, összehasonlítva a sok tekintetben (egyházi központ, az egyház szerepe a sajtóban, a sajtó polarizáltsága) hasonló város, Eger példájával, ahol szintén két lapot (egy katolikus »Eger« és egy liberálist »Egri Ujság«) elemzünk, igaz, a vácihoz képest kisebb terjedelemben. A fókusz tehát a váci sajtó. Két lap emelkedett ki a helyi lapok között a korban: a katolikus Váci Közlöny (1879–1919) és a liberális Váci Hírlap (1887–1945). Ez a kettő állt fenn a dualizmus korában a leghosszabb ideig a lokális orgánumok között.

(Március tizenötödike pozíciója az ünnepek hierarchijában) A váci lokális kollektív tudat fókuszában két nap: a „júliusi csata” (az 1849. július 17-i csata az oroszok ellen), illetve március 15-e áll. A két nap emlékezeti jelentősége országos szempontból teljesen más: a forradalom napját mindenhol megünnepelték, míg a váci csata emlékezete helyi keretek között maradt. E két nap váci sajtóbeli előfordulási gyakoriságát tekintve viszont kezdetben alig tért el egymástól. Ez azt jelzi, hogy mindkettőt fontosnak tartották. Később kisebb, de tartós és konstans fölényrel elsősorban a forradalom napja, másodszorban (szemben a többi emléknappal) a nyári csata vált prioritássá. A többi ünnep tehát (október hatodika, illetve még inkább a felülről erőltetett április tizenegyedike) kisebb jelentőséggel bírt.

1848–49 jelentősége a korabeli emlékezetben kimagasló.¹ Március 15-e és július 17-e kiválóan alkalmas volt rá, hogy egy gazdag emlékkeretet biztosítson, mely alapját képezheti egy évtizedeken át működő kollektív ceremóniális sorozatnak, melyből ráadásul mindegyik szereplő kiemelhetette a maga értékrendszere szerint fontosnak tartott és általa újraértelmezett szeletét.

Március tizenötödike testesítette meg a makró, július tizenhetedike pedig a mikro szintű ünnepet Vácott. A nemzeti ünnep akkor hagyta csak le a lokális versenytársát, amikor a forradalom ünneplése az egész országban vezető ünneppé vált. A két ünnep emlékezetének statisztikai vonatkozásában a XIX. században azonban még nem mutatható ki szakadék. Ekkor a Váci Közlönyben 46 cikk, tudósítás vagy közlemény jelent meg a váci csatáról. A szabadság születésnapjának tartott nemzeti ünneppel kapcsolatban ez a szám 53. A többi emléknappal szemben a jelentőségének relatív másodlagossága komparatív módon kimutatható. Például október hatodika 27-szer szerepelt ugyanebben az időintervallumban.

Az 1880-as években az még nem dőlt el, hogy a két prioritást élvező nap közül melyik lesz jobban reprezentálva. Statisztikailag a különbség ekkor még minimális. Március idusa 19 alkalommal, a júliusi váci csata pedig 20-szor fordult elő a katolikus hetilapban. Az aradi vértanúk napja már ekkor kimutathatóan kevesebbszer, 13-szor. A hierarchikus sorrend és az arány e lapban az 1880–90-es évekre alakult ki és azután szignifikánsan nem változott.

A fővárosban sem azonnal vált e nap 1848 fő reprezentánsává. Az 1870-es évek első felében még nem volt ott sem egyértelmű a hierarchia. Magyarország településeinek nagy része az 1870-es vagy az 1880-as években rendezett először nyilvános ünnepet március 15-e alkalmából.²

1871-ben Vácott a helyi lapok közül még csak a rövid ideig fennálló Váczi „*Helyi és vidéki érdekű hetiközlöny*” létezett. Tudjuk, hogy a két ünnep közül ekkor még csak a júliusi csatát ünnepelte a város, március tizenötödikét nem. A március idusához legközelebb eső két számban szó sem esik a napról.³ Ez utóbbiról említés sem történt ekkor még. Ez jól mutatja, hogy kezdetben a lokálpatriotizmus igényeinek jobban megfelelő emléknappal tűnt fontosabbnak. Július 17-e előkerült, igaz, csak tömören. Ez az ünnep „*csendesesen folyt le*”, a női dalkör és a dalárda biztosította a háttérrel, de ekkor még nem tartottak szónoklatot.⁴ Március tizenötödike mellőzése a sajtóban, valamint a városban az 1870-es évek elején kissé meglepőnek is tűnhet annak fényében, hogy Degré Alajos ekkor a város országgyűlési képviselője, a honvéd egyesület egyik vezetője, illetve a hetiközlöny mögött álló személyek egyike. Degré, mint egykori márciusi ifjú nagyobb hangsúlyt fektethetett volna annak a napnak a megünneplésére, ami egykor őt is ismertté tette. Azonban a lokálisan éveken át nagy befolyással bíró személyiség a július 17-i csata kommemorációja terén alkotott maradandót, holott a csatához személyesen nem volt köze.⁵

A Váczi című lap a helyi sajtótörténetben nem tölt be olyan fontos szerepet, mint a Váci Hírlap vagy a Váci Közlöny. A Váci Hírlapot nézve a hierarchiát tekintve hasonló következtetésre jutunk, mint a Váci Közlönnél, viszont a számok itt sokkal nagyobb különbséget mutatnak. A XIX. század utolsó évtizedében a márciusi ünnepnappal 51, míg a nyári katonai eseménnyel csupán 21-szer foglalkoztak. Október hatodikáról tizenegy alkalommal számolt be a lap. Éves átlagban tehát a hetilapban a három nap tekintetében a következő aránypár írható fel: 5:2:1. Ez azt jelenti, hogy évente átlag öt cikk jelent meg március tizenötödike kapcsán, ami két és félszer több mint július 17-e és ötször több mint az aradi vértanúk aránya.

A huszadik század első éveiben a különbség csak csekély mértékben csökkent. 1900 és 1909 között március idusáról 49, míg a váci csatáról 24 írás jelent meg. Október hatodika felzárkózott, hiszen 22 különálló írás jelent meg róla. (Emellett, ha a folytatásban megjelenő Tárca rovatot is figyelembe vesszük, ideiglenesen beírta, illetve megelőzte a nyári csatát.)

A két domináns lokális lapban az 1890-es, illetve az 1900-as esztendőben a március tizenötödikéhez szorosán köthető írások előfordulási gyakorisága kapcsán leszögezhető, hogy az 1890-es években 51/33 arányban, a huszadik század elején pedig 49/24 arányban a liberális lap foglalkozott az ünnepnappal többször. Összesen tehát 100/57 a végeredmény a Váci Hírlap javára az írások tekintetében a két évtized folyamán. Ez is jelzi, hogy melyik lap tartotta fontosabbnak az ünnepnapot.

A differencia sokkal szignifikánsabb ebben a lapban, mint a katolikus sajtóorgánumban. Mi ennek az oka? A Váci Hírlap liberális lap volt. Március tizenötödike a 12 pont, a liberális vívmányok kivívásának (egyik) szimbolikus napja, ami az országos emlékezetben is mélyen gyökerező kultuszt eredményezett. A katolikus egyház ezzel szemben, különösen az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmei idején, megkülönböztetett ellenszenvvel viseltetett a liberalizmussal szemben. Ennek eredménye (különösen ekkor), hogy a szabadelvű lapban jóval egyértelműbb március tizenötödike elsőbbsége. A mennyiségi mutatón felül érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a katolikus lap másképp interpretálta e nap jelentőségét. A Váci Hírlap sokkal támogatóbban viszonyult e naphoz, míg a Váci Közlöny gyakran közölt kritikus érvelő írásokat, különösen, amikor az 1848 liberalizmusát a korabelivel hasonlította össze. A Váci Hírlap egyértelműen kiállt március tizenötödike minden vívmánya mellett. Ugyanez tükröződött Kossuth megítélésében is. Mindkét lap valamilyen módon összekapcsolta őt e jeles nappal, de míg a Váci Hírlap méltatta őt, addig rivalisa sokszor ellenkező előjellel ábrázolta.

A táblázatból az is kiolvasható, hogy nagy az eltérés a Váci Hírlap javára március tizenötödike előfordulási gyakoriságának tekintetében. A liberális szellemű lap sokkal gyakrabban és lelkesebben számolt be a nagy nap eseményeiről, történelmi jelentőségéről és következményeiről, valamint az ehhez kapcsolódó, a 12 pontban megfogalmazott vívmányokról. Látható az is, hogy míg a lokális kultusznak örvendő nyári csata esetén mindössze kettő a különbség (47:45) a cikkek számát tekintve, addig a másik, globálisabb ünnep esetén ez a szám már 43 (57:100). A két lap orientációja közötti eltérés számszaki szempontból leginkább itt érhető tetten. Alapvetően más volt a megítélése március tizenötödikének a két eltérő attitűdű sajtóorgánumban. A pozitívabb viszonyulás nemcsak méltatóbb hangnemű cikkeket, hanem jóval több írást is eredményezett.

Figyelemreméltó március tizenötödikének a vezércikkek terén mutatkozó statisztikája. Ez azt mutatja, hogy gyakorlatilag szinte minden évben, általában a március tizenötödikéhez legközelebb eső azon napon, amikor egy szám megjelent, az első oldalas (gyakran a második oldalra is kiterjedő), hosszú írás volt. Ez az ünnep országos elfogadottsága miatt érhető. Emellett hűen reprezentálja a váci kollektív emlékezetben betöltött pozícióját is. A Váci Hírlapban például az 1890-es években mindössze egyszer (1891-ben) fordult elő, hogy nem vezércikkben emlékeztek meg az ünnepnaphoz legközelebb eső szám kiadásakor. A katolikus hetilapban három, míg a liberálisban csupán egy év telt el ilyen vezércikk nélkül. Az évtized alatt a Váci Hírlapban 14, míg a Váci Közlönyben 10 vezető írás foglalkozott a forradalom napjával. 1900 és 1909 között a különbség tovább nőtt. Az arány 13:6 lett, ami azt jelenti, hogy a Váci Hírlap a továbbiakban is átlag évi 1-2 vezércikket publikált a témában, míg a Váci Közlöny csupán kb. felet. Az 1900-as évek elején a Váci Közlöny már négy alkalommal tekintett el ilyen hangsúlyos helyen történő megemlékezéstől. Ezzel szemben a Váci Hírlap minden évben legalább egyszer, de olykor kétszer is vezető, első oldalas írásban ápolta a nap emlékét. Jól mutatja az attitűdben megnyilvánuló különbséget, hogy 1904-ben és 1908-ban a Hírlap két vezércikket publikált, míg az egyházi kötődésű sajtóorgánum egyet sem.

A március 15-ére vonatkozó vezércikkek száma az 1890-es években

A lap neve	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
Váci Közlöny	2	1	1	0	1	0	1	2	2	0
Váci Hírlap	1	0	1	3	1	1	2	2	2	1

A március 15-ére vonatkozó vezércikkek száma az 1900-as években

A lap neve	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Váci Közlöny	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1
Váci Hírlap	1	1	2	1	2	1	1	1	2	1

(A váci rituálé) Akárcsak a többi ünnep esetében, március 15-e agendája is viszonylag gyorsan, néhány év alatt kialakult. Az emlékezés kollektív formái mindig rituális formák, a megemlékezések jellege ritualizált. Mindig van egy alapparratíva (jelen esetben

a szabadság és a nemzet védelme), amely a közösségi identitást segíti.⁶ A rituálé az 1880-as évekhez képest később az 1910-es évekig nem sokat változott. Az első világháború hozta a legtöbb és leglátványosabb változást. Ezek viszont alapjaiban módosították a rituálét. Rövidebbre, egyszerűbbre szervezték az ünnepségeket. Eltűnt például a zene és az indulók. Megjelent viszont a győztes békéért elmondott közös ima.⁷ A megemlékezés dinamikája csökkent. Analóg volt ez a július 17-ei kommemoráció háború okozta negatív változásaival: a világháború árnya rátelepedett az eredetileg optimista, derűs, a dicső nemzeti múltat előtérbe helyező megemlékezésekre, ahogy a hangsúlyok áthelyeződtek. Az ünnep passzívabbá, a hangulat nyomottá vált. Elmaradtak a régen szokásos összejövetelek, bankettek, díszvacsorák a városi megemlékezést követően. Mindazonáltal, 1848–49 és 1914 között analógiát igyekeztek találni a megemlékezők.

A két domináns váci lap közül a liberális Váci Hírlap volt az, amelyik minden évben közölt információkat a helyi megemlékezésekről. A katolikus Váci Közlöny esetenként eltekintett ettől. Így járt el 1886-ban is, amikor ugyan első oldalas szerzeményben emlékezett meg március 15-éről általánosságban, de a helyi események leírása elmaradt.⁸

Az ünnepelési sorrend, melyről a sajtó rendszeresen tájékoztatott, általában a következő volt: először a főgimnáziumban, illetve a siketnémáknál emlékeztek iskolai, vagy (főleg az előbbi tekintetében) nyilvános keretek között, közben vagy utána a többi iskola és a szeminárium, majd maga a város emlékezett. Ezzel párhuzamosan vagy ezt követően történtek a felekezeti megemlékezések, külön az evangélikus, a zsidó és a református, valamint az ipartestületek akciói. Az iparosokat a Váci Hírlap (külön, egész oldalon át tartó tudósítása során) meg is dicsérte aktivitásukért.⁹ A programot a díszvacsorák zárták, melyeket az idő előrehaladtával egyre több egyesület tartott. Kisvácon a reformátusok, máshol a Kaszinó/Casino, az Ipartársulat, illetve a tűzoltótestület is tartott ilyet.¹⁰ A bankettek 1893-tól váltak általánossá, hiszen a város ekkortól tekintett a napra hivatalosan ünnepként.¹¹ Ugyanakkor helyi polgárok, például egykori '48-asok már hamarabb is szerveztek kisebb ünnepi lakomát.¹² A városvezetés és az egyetek egyetértésben ünnepelték a forradalom napját. A helyi rítusok rögzülése hozzájárult a lokális emlékezet kereteinek kialakításához és a márciusi nap emlékezetére vonatkozó konszenzushoz.

Huszonötödik évfolyam		21. szám.	Vác, 1911. március 15.
VÁCI HIRLAP			
Politikai lap, megjelenik szerdán és vasárnap.			
Előfizetési árak: helyben egy évre 12 K, félévre 6 K, negyedévre 3 K. Vidéken: egy évre 14 K, félévre 7 K. Egyes szám ára 12 fillér.	Felelős szerkesztő és laptulajdonos: Dercsényi Dezső.	Szerkesztőség és kiadóhivatal: Gróf Csáky Károly-út 4. sz. (parudvar.) Nyitór sora 60 fillér. Telefon-szám 17.	
1911. március 15. Vác, márc. 14. Mikor így, tavasszal megújul az örök élet és a piros napsugarak bimbót bontanak, viszsza idéződik emléktünkbe egy olthatatlan fényességű idő, melyen a magyar nemzet pártatlan egyértelműséggel áldozta életét és vérért függetlenségéért és szabadságának csorbíthatatlanságáért. 63 éves história ez . . . és még ma is hi-	nagy napon egy csöppje sem a hiuságnak, a kérdésnek, mert hiszen a szabadságunk napjának hajnala eiválaszthatatlanul egybe van kötve a világosi katasztrófiával és az aradi Golgotával. Meg csak igazi jókedvvel sem gondolhatunk vissza rá, mert ha végig gondolunk azon a másfél esztendőn, lehetetlenség, hogy meg ne remegjünk, hogy össze ne borzadjunk a vadállati kegyetlenségek visszaüzedésén.	Minél távolabb megyünk 1848 március 15-ikétől, annál kétségbeesettebb a jövő s lassanként minden reményünk elszáll, hogy valamikor újra kigyulhasson az a fényes láng, mely világító fátylának ígérkezett évezredeknek. Ha visszagondolunk a nagy márciusi napokra, mintha hallanánk a pesti fiatalság győzelmi mómorának hangos-kiáltását, mintha előtünk kiáltának ki a 12 pontot, mely előtt meg	

A Váci Hírlap igen gyakran első oldalon foglalkozott a témával.
Amikor a szám megjelenése a konkrét ünnepnapon történt, mindig így tettek.
(Váci Hírlap, 1911.03.15.)

A főgimnáziumi megemlékezésekről (lévén a város mindig büszke volt közoktatására, különösen erre az intézményre) általában külön is tájékoztatt a helyi sajtó. Innen tudjuk, hogy sokat készültek a jeles napra és a szokásos rutinszerű, sablonos megközelítések helyett gyakran találtak ki új, kreatív elemeket. 1907-ben például a lengyel himnusszal kezdték a programot, amit a Nemzeti Dal követett. Az iskolai ünneplést nyilvánosnak szánták, hogy minél többen részt vehessenek rajta.¹³ Ez a tény is mutatja, hogy ez az iskola élen járt március tizenötödike emlékének ápolásában. Az oktatási intézmény részt vett a városi ünnepeken is. A főgimnáziumhoz hasonlóan aktív volt a siketnémák intézete is. Legtöbbször e két intézmény járt az élen a kegyelet terén. Ez utóbbi esetben ennek személyi okai is voltak. Az intézmény életéhez szorosan kötődött az a Krenedits Ferenc, aki az országban, a váci sajtó által (tévesen) elsőnek tartott honvéd emlékművét tervezte. Igen lelkesnek bizonyult a Váci Honvédegylet tagjaként és a város képviselőjeként is. Emellett az önkéntes tűzoltók parancsnokaként is funkcionált. 1872-től tanárként, majd 1888-tól haláláig igazgatóként dolgozott az országos hírű intézetben.¹⁴ Személyének, elhivatottságának komoly szerepe volt abban, hogy ezekben a szervezetekben 1848–49 emlékének ápolása előtérbe került. Olyan motivációs alapot adott, amihez később is ragaszkodtak.

Az egyetlek nemzeti zászlókkal vonultak fel a városi ünnepség elején. Lehetőség nyílt fellobogózni a magánházakat is, azonban ez olykor részben elmaradt. A helyi sajtó ilyenkor szomorúan konstataálta ezek hiányát, viszont megemlékezett arról, ha például egy hajdani '48-as ingatlanán kint volt a zászló.¹⁵ Másfelől a városi felvonulásról alkalmanként adtak becsléseket is. 1891-ben 3000 főre becsülték a résztvevők számát, ami (amennyiben nem alaptalan a becslés) igen jelentős, hiszen a város teljes lakossága ebben az esztendőben 14 450 főt tett ki.¹⁶ A 3000 ennek ötöde, ami azt jelzi, hogy az érdeklődés igen erős volt.¹⁷

A városi felvonulás célpontja a honvéd emlékmű volt, akárcsak a júliusi csata esetében.

A Szózat és a Himnusz kiemelt, az ünneplést az elején és a végén keretező szerepe egyértelműnek tekinthető, viszont eleinte nem tűnt ennyire egyértelműnek, hogy melyik költeménnyel kezdődjön a program. Végül kialakult a rituálé és a Szózat került a műsor végére. Általában a jövőbe optimistán tekintő, a múltat glorifikáló volt az alaphang, amit csak az első világháború rontott el. Akadt azért kivétel is. 1911-ben például ezt mondta a fő szónok, Dr. Csongor Gergely: *„Nincs a külföldnek egyetlen nemzete, mely annyit szenvedett volna, mint a magyar... Nem is csoda, ha nemzeti imánk, a Hymnusz és a Szózat könny patakba fúlnak”*. A szónok összekötötte Aradot, a megtorlásokat és Petőfi napját, vagyis kontinuitást látatott 1849 és 1848 között. Ez az interpretáció megfelelt a Váci Közlöny és a helyi katolikus klérus többségének óvatos, konzervatív, forradalomellenes, kiegyezéspárti interpretációjával.¹⁸ 1914, de még inkább 1915, az első háborús tapasztalatok elszenvedése előtt jellemzőbb volt inkább a nagy ösök-hősök (Petőfi, Vasvári, Kossuth) kiemelése, mint az örök szenvedés motívuma.

M. Lovas Krisztina így tudósít az első világháború korszakáról e tekintetben: *„Az első világháború kezdeti éveiben átmenetileg visszafogták az egymással szemben táplált indulataikat a különféle politikai erők az ünnep alkalmával. Az egyetemisták megtartották szokásos rendezvényeiket: a délelőtti matiné mellett kivonultak az Egyetem tere, a Múzeumkertbe és a Petőfi-szoborhoz is, ám egyre fogyatkozó számban és aktuális politikai felhangok nélkül zajlottak a nevezetes nap eseményei.”*¹⁹ Vácott ehhez képest hasonlóság, hogy a rendezvényeken fogyatkozó számban jelent meg a közönség, a pártpolitikát elnyomta a háborús propaganda gépezete, valamint a pártok visszafogottabban viselkedtek mind a napi politika, mind az emlékezések tekintetében.

(*Március tizenötödike és a katolikus Váci Közlöny*) A Váci Közlöny már az első március 15-i ünneplésről is tudósított, egy vezető, első oldalas és egy másik, hosszabb cikkben is. A névtelen szerző méltatta a fiatalság kezdeményező szerepét.²⁰ A következő évben ez a beszámoló elmaradt. 1884-ben két kishírben érintették csak a forradalom napját. 1885-ben szintén két kishírben számoltak be az eseményről. Az egyik csupán 6 és fél soros volt.²¹ Már ez a kezdeti hozzáállás jelzésértékű. A katolikus lap március tizenötödikéhez ambivalens módon viszonyult. Egyrészt részben elismerte a pesti forradalom progresszív voltát, történelmi jelentőségét, másrészt viszont igyekezett azt csökkenteni, átértelmezni, gyakran nem súlyának megfelelően kezelni, devalválni. Ezt szolgálta, hogy még a pesti forradalom napján kiadott számban sem jelent meg 1885-ben hosszabb írás, csupán rövidhír az ünnepről. A lap terjedelmileg, kvantitatív szempontból is igyekezett a napot háttérbe szorítani. Ezzel szemben állt a liberális Váci Hírlappal, ami következetesen végig kiállt 1848 és benne a pesti forradalom értékei mellett, és amely lap nem hanyagolta el e nap emlékét. Ugyanakkor azon időszakokban, amikor az antiliberális felhangok, a városi és országos politikai konfliktusok halványabbak voltak, március idusa is pozitívabban, olykor kifejezetten kedvezően lett prezentálva a katolikus lapban. Az 1885. évi tudósítás is ambivalens. Csupán néhány soros a felhívás az ünnepi bankettre. Mindazonáltal a szervező gárda a Váci Közlönyhöz szorosan köthető, hiszen mindhárom személy (Dr. Freysinger Lajos, Dr. Csányi János és ifj. Varázséji Gusztáv) állt a lapszerkesztőség élén, sőt ifj. Varázséji Gusztáv éppen az aktuális felelős szerkesztőként dolgozott a Váci Közlönnél.²² A katolikus lap vezetése és holdudvara is felhasználta tehát e napot saját céljaira. A banketten a helyi elit társalgást és eszmecserét folytathatott, kapcsolatokat ápolt, a patriotizmus lokális képviselőinek szerepében tetteleghetett, sőt akár pénz is megtakaríthatott a fizetős vacsorával.

Sajátosság, hogy a vezércikkek és egyáltalán a hosszabb, elemző jellegű írások aránya alacsonyabb, mint versenytársa esetében. Ez azt erősíti, hogy egy egyszerűsített kép élt a katolikus sajtóban március 15-éről.

A pesti forradalom napja nem önmagában értékelendő. Azt el kell helyezni 1848, sőt 1848–1849 és így 1848–1849–1867 érzelmi-politikai-lélektani skáláján is. A Váci Közlöny egyértelműen a kiegyezés pártján állott. Ebből kiindulva nem meglepő, hogy a debreceni trónfosztástól elhatárolódott, de az oda vezető úthoz is szkeptikusan állt. A lap értelmezésében 1848–49 egy fontos történelmi fordulópont, de utólag visszatekintve túl véres, túl konfrontatív, túl forradalmi. Ennek gyökerei véleménye szerint 1848-ig nyúlnak vissza, ahol Kossuth és az udvar konfrontációja adja a megoldás kulcsát a további fejleményekhez. A Batthyány-kormány helyett szinte egy személyben Kossuth áll a feszültség fókuszában. Ily módon a Kossuthot erősítő pesti forradalommal, még ha az sikeresnek mondható is és egyáltalán nem volt véres, nem tud a lap igazán azonosulni. Hiányzik a valódi érzelmi azonosuláshoz a problémakör kevésbé elfogult megértése, illetve a liberális vívmányokkal szembeni ellenszenv leküzdése. Még a sajtószabadság vonatkozásában is nagyon szkeptikus a Váci Közlöny. Szerinte a sajtószabadság az egyik oka a katolikus sajtó szekunder jelentőségének, valamint a keresztényellenesnek titulált, de valójában csupán szabadelvű sajtó megerősödésének. A Váci Közlöny nem értékelte eléggé a sajtószabadság 1848-ban kivívott jelentőségét. Nem vette észre, hogy az a nemzetté válás folyamatában is esszenciális tényezőként hatott. Ugyanakkor politikai programismertető, a közvéleményt befolyásoló karakterével tisztában volt.

A katolikus lapból hiányzott az önkritika e téren. Nem nézett szembe saját gyengeségének valós okaival, hanem a felelősséget az ellensajtóra hárította. Ez a lassú, csak igen korlátozottan eredményes szembenézési és megújulási folyamat csak (a Váci

Közlönynek a március 15-ével kapcsolatos állásfoglalása kialakításához képest) évekkel később, országos szinten kezdődött, elsősorban a katolikus nagygyűlések alkalmával. Csupán ekkor indult meg a számvetés, illetve merült fel a jövő alakításának aktív lehetősége.²³ Vác tehát e vonatkozásban nem tért el a kor sajtóra vonatkozó katolikus attitűdjétől.

A liberalizmusellenesség az 1900-as évek elejére sem veszített erejéből. A lap kategorikusan leszögezi, hogy ha valaki katolikus, akkor csak a Néppártra szavazhat, liberális pártra nem.²⁴ A liberális szó ugyan régebben sem örvendett népszerűségnek a katolikus berkekben, de ebben az időszakban a bűnbakképzés mechanizmusa miatt esetleges maradék pozitív töltetét is elvesztette. A katolikus gondolkodás kulcsszavai változtak meg.²⁵ Egyre jobban elterjedt a „*monologikus észjárás*”²⁶, ami különösen a korteskedés időszakában erősödött fel. Igaz, ez az ellentét (még ha ritkábban is, de) a másik oldalon is megjelent. Gajáry Géza váci szabadelvű képviselőjelölt például 1896-ban elmondott kortesbeszédében a Néppártot hazafiatlan népámító pártnak titulálta és azt állította, hogy a hazafias pártok elfordulnak tőle „*mint a bélpoklostól*”. Ugyanez a beszéd függetlenségieket hazafiasnak, habár „*merész s kététes vállalkozásnak*” tartja.²⁷ A kormánypárti Gajáry tehát egyszerre harcolt a katolikus néppárti, valamint a Kossuth nevét zászlajára tűző függetlenségiekkel, viszont az előbbtől jobban elhatárolta magát. Mindazonáltal az olykor hasonló retorikai fogások nem jelentik azt, hogy a liberális oldal ugyanolyan szkepszissel és ellenszenvvel tekintett volna a katolikus-konzervatív oldalra, mint fordítva. A hangnem a korteskedés alatt durvult el leginkább a szabadelvű irányzat tekintetében, viszont a katolikus sajtóorgánumban attól függetlenül is konstans módon erős volt az antiliberális, szabadkőművességgellenes, antimodernista hangnem. Ez alól csak az a rövid időszak képezett kivételt, amikor a Katolikus Néppárt is bekerült a koalíciós kormányba. Ekkor ideiglenesen tompult a szembenállás élessége. Ezáltal néhány évig viszonylagos béke uralkodott a két helyi újság között is.²⁸

Az 1906 és 1910 közötti koalíciós időszak toleránsabb attitűdje tükröződött a számokban is. Míg 1901 és 1906 között március 15-e 10-szer szerepelt cikkben, felhívással együtt pedig 11 írásban, addig 1906 és 1910 között ez a szám már 13, illetve 18, ami jelentős emelkedést mutat. Kimutatható tehát a Váczi Közlöny tekintetében, hogy az országos pártpolitika hatással bírt a lokális emlékeztetőre. 1848 és maga március 15-e is többször, sőt kedvezőbb színben lett feltüntetve akkor, amikor a Katolikus Néppárt együttműködésre volt kényszerítve a liberális pártokkal.

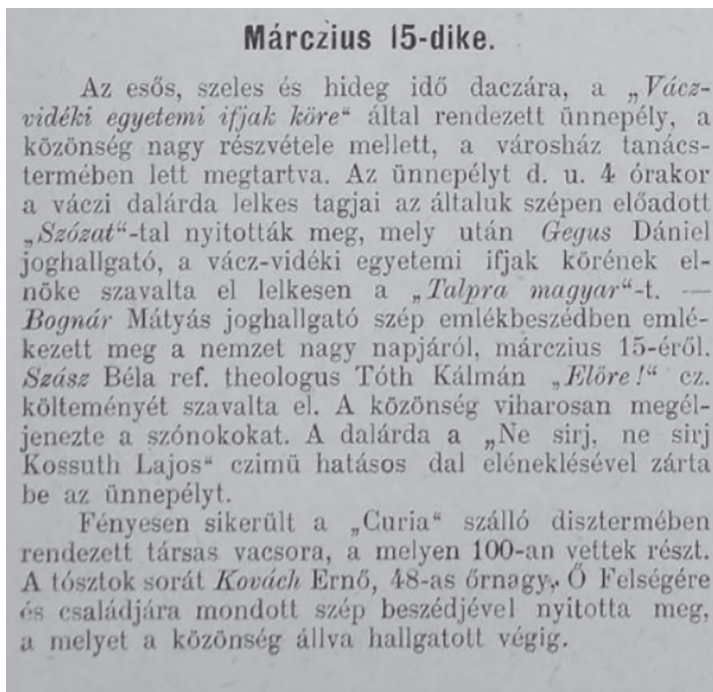
A két váci lap közötti jelentős eltérés elsősorban a liberalizmushoz, illetve a forradalmakhoz fűződő viszonyukra vezethető vissza. A katolikus lap forradalomellenes volt, így ennek megfelelően bánt minden, a szabadelvűséghez közvetlenül vagy közvetve köthető történelmi eseménnyel, szereplővel. A Váczi Közlöny tartott a forradalmaktól. Az ilyen események számára túlzottan radikálisoknak, erőszakosoknak, a szerves fejlődéshez képest elkapkodottnak tűntek. A veszedelmesnek tartott példa, az 1789-es francia forradalom mindig ott lebegett a katolikus szerzők lelki szemei előtt. A legtöbb baj forrásának a felvilágosodást, a francia forradalmat (leginkább az 1789-ben kezdődőt), a liberalizmust és a szabadkőművességet tartották. Úgy vélték, ezek mind szorosan összefüggenek, elválaszthatatlanok egymástól. A liberalizmusban (összemosódva) felsejlett előttük a jakobinus terror és az antiklerikalizmus réme. Ezt a sztereotípiát látták megerősítve például Kossuthnak az egyházpolitikai reformok melletti kiállásában, egyáltalán az 1890-es évek liberális egyházpolitikai célkitűzéseiben. Ezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy valójában március idusát nem tudták önfeledten ünnepelni. A liberális, polgári, modern vívmányokban kontinuitást láttak. A rossz-jó, fekete-fehér, mi versus

ők séma alapján éreztek és gondolkoztak. Ez a logika kizárta az érzelmi kiegyezés lehetőségét. Bonyolította a helyzetet, hogy a nemzet többsége kiállt 1848 és benne 1848. március 15. mellett, így nyílt konfrontációt vele nem vállalhattak, eszméit direkt módon nem tagadhatták. Ráadásul 1848-ban a katolikus egyház sem volt egységes, hiszen mindkét oldalon találunk papokat. A lap és egyáltalán a klérus forradalom és szabadságharc iránt érzett kettőssége feloldatlan maradt és – kevésbé egyértelműen éles, de létező – analógiája lett az aradi vértanúk kegyelele és Ferenc József iránti lojalitás problémakörének.

A katolikus lap taktikájához tartozott az is, hogy az ünnepet olykor igyekezett depolitizálni. Ez eleve igen nehezen kivitelezhetőnek, ha nem lehetetlennek bizonyult. Egy olyan erős érzelmi többlettel rendelkező nap esetében, mint március 15-e, ez nem tűnt könnyen megvalósítható feladatnak. Ráadásul a szerkesztő éppen 1889-et, a szabadságharc leverésének kerek negyvenedik évfordulóját választotta ehhez az eljáráshoz. A felhívásban hangsúlyozta például, hogy az ünnepségeket követő városi bankett nem politikai jellegű. Az ugyanabban a számban megjelenő vezércikk pedig kerülte a politikai utalásokat. Ráadásul maga a vezető írás ugyan az első oldalon szerepelt, de rövidebbre szerkesztették, mint az azt még ezen az oldalon követő tudósítást a Katholikus Legényegylet tevékenységéről. A cikk tele volt pátozzsal, de az általános sablonok, klisék terén mozgott, semmi kreatív, vagy egyedi nem található benne. Egyszer sem említett egyetlen történelmi személyt sem. Petőfit és Kossuthot, úgy tűnik, túl radikálisnak tartotta a szerző.²⁹ Ezzel a kísérlettel nem lehetett elégedett a lap vezetése, így a depolitizálás, mint közvéleményformáló eszköz a későbbiekben elmaradt. A depolitizálás egy ilyen nap esetén értelemszerűen kudarcra volt ítélve.

Akadnak kivételek is a nap megítélésében. Jelentek meg olyan vezető cikkek, melyek mögött kevésbé találni aktuálpolitikai vonatkozásokat. A nap történelmi jelentőségét, nagyszerűségét is elismerték olykor. *„Az élet hullámain az iránytű, a vezércsillag az eszmény. Élet, melynek nincs eszméje: rosszabb a halálnál.... Századok súlya alatt összeverődött felhőtömegeből tört ki a nap egy sugára; melegétől a dermesztő burkolat szétrepedt s ez egyetlen nap fényözönében lombba fakadt a régen alvó riügy.”* A cikk csak Petőfit nevezte néven a nap hősei közül, *„lánglelkű költőnknek”* titulálta és konkrétan idézett is tőle.³⁰ Ez az írás ugyan kivétel a nap egyértelműen pozitív értékelésének tekintetében, azonban más téren követte a lapban szokásos rutineljárást. Szemlélete naiv, nem hatol az összefüggések mélyére. A nemzeti egységet magasztalja. A sajtószabadság az egyik sarkalatos pontja a nap sikereinek. A hosszú cikk kivételességének egyik oka személyi faktorban keresendő: ez a felelős szerkesztő személye. Ekkor id. Varázséji Gusztáv állt a lap élén, aki legtöbb utódjához képest mérsékeltőbb, kevésbé konfliktuskereső ars poeticát vallott a magáénak.³¹ Ez önmagában azonban még nem elegendő magyarázat. Ebben az évben Vácot függetlenségi politikus (Majthényi István) képviselte az országgyűlésben, akire nem volt jellemző a túlzásba vitt konfrontáció.³² 1891-ben a városban ritka pillanatként ideiglenes pártpolitikai nyugópont jött létre. A „szürke eminenciásnak” tartható Reiser Béla ’48-as és Gajáry Géza kormánypárti politikus (egyben polgármester) között egyetértés uralkodott, a nagy befolyású Freysinger Lajos is, aki az egyházi körökkel jó kapcsolatot ápolt, a kompromisszumok kialakításán fáradozott.³³ Ez a „treuga Dei” azonban nem tartott sokáig. 1892-ben már más stílus uralkodott. Ennyire pozitív írás a témában sem előtte, sem utána nem jelent meg a lapban. Igen valószínű, hogy a cikket a szerkesztő saját maga írta, mivel a vezércikkeket Vácott általában a szerkesztők írták, különösen pedig az ünnepnapok esetében ez volt a bevett szokás.

Amikor a lap általános beszámolót jelentetett meg a nap eseményeiről és egyes beszédek részben vagy egészben közölt, akkor óhatatlanul kitűnt Kossuth nimbusza. 1892-ben Reiser Béla ügyvéd, '48-as politikus beszédét teljes terjedelmében közölték. A cikkben Kossuth összesen 10, míg csupán Reiser beszédében 8 alkalommal szerepelt. Emellett Klauzál Gábor és Sükey Károly beszédéből is idézett a lap ugyanebben a cikkben. Náluk is szerepelt Kossuth. A Váczi Közlöny azonban hangsúlyozta azt is, hogy a helyi '48-asok ülésén Kovách Ernő egykori honvéd őrnagy „Ő Felségére és családjára” emelte poharát.³⁴ Március tizenötödike tehát olykor ambivalens, sőt abszurd szituációkat kreált. A katolikus lap teljes terjedelemben közölt Kossuthot és a forradalmat glorifikáló, a függetlenségek által előadott szónoklatot, viszont a függetlenségek prominens, a szabadságharcban aktívan részt vett és börtönbüntetést szenvedett hőse Ferenc Józsefre üritette poharát. A megemlékezések és emlékezetpolitika furcsa keverékével állunk jelen esetben szemben. Mindazonáltal az esetek döntő többségében az „emlékezeti frontvonalak” jól látszódtak.

Kossuth Lajos és Ferenc József együtt március idusa kapcsán
(Váczi Közlöny, 1892.03.20.)

Reiser Béla a következőképpen kapcsolta össze március idusát Kossuth személyével: „A magyar nemzet dicsőséges napjai között, mint Memnon szobra, magaslik ki márczius 15-dike. És ha ezen a napon, az egész Magyarország ünnepséget rendez, ez nagyon is természetes dolog, mert ekkor szakított nemzetünk a középkorral, megteremtette a harmadik rendet: a polgárságot, alapját vetette a demokratikus haladásnak, kimondotta azt: hogy a magyar nemzet csak akkor bír missiójának megfelelni, ha egységes és szabad.

Nagyon is igaz! Csak azon nemzet, mely nincsen széttagolva állás, születés, foglalkozás, vallás és nemzetiség által, a melynél nem emelkednek válaszfalak a társadalom osztályai között, lehet szerencsés és hatalmas.

A szabadság pedig az emberiség életető eleme. Csak ott, hol az erő szabadon fejlődhetik, hol nincsen bilincsekbe verve a szellem, nincsen lenyűgözve a szabad akarat, csak ott lehet szó a nép boldogságáról.

Ezen eszmék előharcosai és bajnokai között kitűnt egy férfiú magasztos alakja, ki a nemzet büszkesége, csillaga, iránytűje: Kossúth Lajos.” Kossuth tehát a szabadság bajnokaként vált e nap nélkülözhetetlen oszlopává. Az ókori Egyiptomból vett hasonlat arra utal, hogy március tizenötödike és vele Kossuth személye kimagaslik a magyar történelemből, illetve (akárcsak a Memnón-kolosszusok) az utókor számára is igazodási pontként szolgál.

Március 15-ét a katolikus sajtó arra is felhasználta, hogy propagálja a magyar nyelv fontosságát és misszióját: a „magyar szellem” terjesztését. Az asszimilációt támogatta a lap. *„A magyar sajtónak az a missziója is van, hogy a magyar nyelvet, a magyar szellemet fejlessze az országban.”* Az apropót ehhez a szabad sajtó napja adta: *„A népszabadság feltámadási ünnepe! Egyik legszebb történelmi emlékünke.”* A lap statisztikát is közölt arról, hogy 834 létező hírlapból és folyóiratból 645 magyar nyelvű, ebből 298 fővárosi. Idegen nyelvű 189, amiből 132 német, 37 „szláv”, 15 román, 2 olasz, 3 francia.³⁵ Március 15-e a Váczi Közlöny szempontjából nem a szabad sajtó miatt volt fontos, hanem a sajtó alapvető feladatának tartott nyelvi magyarosítás elősegítése okán. Az is látható, hogy fokozott ellenérzéssel viseltetett a szlovák, szerb, horvát sajtóval szemben, ezeket „szláv” csoportba osztva. Jelen esetben ki nem mondva, de sejtetni engedte a pánszlávizmustól való félelmét. A lap újraértelmezte 1848 egyik mondanivalóját, amely során 1848 és benne március idusának kanonizációja a nemzetiségekkel szembeni attitűdöt is tartalmazta. A kollektív emlékezet meglehetősen szabadon alakítható a kanonizáció során és ez igaz a dualizmus korának asszimilációs törekvései tekintetében is.³⁶

(Március tizenötödike és a liberális Váci Hírlap) A Váci Hírlap klasszikus liberális szemlélettel közelítette meg az ünnepet. Fenntartások és kritika nélkül fogadta 1848 vívmányait, a 12 pontot, az áprilisi alkotmányt és az önvédelmi harcot is. 1848 koherens emlékezettörténelmi egészet alkotott a lapban. Egyes eseményeket és személyeket, akárcsak a többi lapban, itt is hangsúlyosabban reprezentáltak. Ilyen személy volt Kossuth Lajos és ilyen esemény a pesti forradalom. Április tizenegyediké, a polgári alaptörvények elfogadása viszont nem szerepelt a kiemelt események között. Mindez a statisztikából is egyértelmű, de kikövetkeztethető a cikkek szövegelemzése során is. A mennyiségi és a minőségi mutatók egy irányba mutatnak.

Gyáni Gábor szerint a nagyobb memóriakeret gazdagítja az emlékezést, illetve átfedések is előfordulhatnak.³⁷ 1848 gazdag jelentéstartalmat hordozott, hiszen megtette a reformmozgalmat, a radikális változásokat kívánó 12 pontot, az 1848. áprilisi alkotmányt, illetve az önvédelmi harcot is.³⁸ Március idusa tehát nem önmagában állott a kollektív emlékezet panteonjában, hanem egy nagyobb egész részeként, mely egyben jelképévé vált ennek a nagyobb entitásnak is. Vácutt ezen tág értelmezési keret (de nem feltétlenül maga az aktuális és konkrét értelmezés) megegyezett a fővárosi és az országos vonatkoztatási rendszerrel.

A Váci Hírlap egyetértett azzal, hogy 1848-49 rendszerváltást jelentett, ami egy modern, polgári Magyarországot hozott el, még ha a kollektív tudatban nem csupán pozitív események halmozódtak fel.³⁹ Mindazonáltal 1848 és 1849 között különbség van a lap

emlékezettörténetében. 1848 alapvetően a pozitív változások, reformok, a forradalmi optimizmus jegyében lett reprezentálva, míg 1849-ben az orosz invázió, az aradi vértanúk, Haynau megtorlása beárnyékolta a sikereket (pl. a diadalmas tavaszi hadjárat) propagálását. 1848 origója pedig március 15. Az alapmítosz 1848, ebből indult ki a Váci Hírlap is.⁴⁰

A lap következetesen képviselte a liberális értékeket. Ennek megfelelően március 15-e már kezdetben kiemelt pozíciót kapott, amit megőrzött. Majdnem minden évben vezércikkben is beszámoltak a helyi megemlékezésekről, illetve történelmi-eszmei kitekintést is megjelentettek a témában. A XIX. században egy kivétellel mindig több cikket írtak évente, gyakran hármat-négyet is. A XIX. századi rekord hét cikk 1896-ból, ha a felhívást is beleszámoljuk, akkor ebben az évben 8 írás született március 15-éről. A Váci Hírlapra jellemző módon azonban ez a szám ugyan magasabb, mint az átlag, de nem kiemelkedően.

1909-ben a lap egy hosszabb írásának ismeretlen nevű szerzője hitelesen írhatta a következőket: „*Nemzeti ünnepünk között is az első, habár törvényink nem ismerik el még annak*”.⁴¹ Az újság, hűen az általa követett gyakorlathoz expressis verbis is elismerte március tizenötödike elsőségét az emléknapok között.

A Váci Hírlap által megjelentetett írások (felhívásokat is beleértve) /vezércikkek száma március 15-e kapcsán a XIX. század végén a következőképpen alakult: 1896-ban, a Millennium évében 8/2, 1897-ben 7/2, 1898-ban is 7/2 (holott ez kerek évforduló volt), 1899-ben csak 4/1, míg 1900-ban már csupán 3/1; vagyis általában minden negyedik írás volt vezércikk.

Az adatokból kikövetkeztethető, hogy minden évben legalább egy vagy két vezércikk született. A vezércikkek aránya az összes cikket tekintve azok kb. negyede, harmada. Ez az arány nem csak erre a periódusra, hanem a Váci Hírlap dualizmus kori fennállására is igaz. Látható az is, hogy a XX. század közeledtével valamelyest csökkent az írások száma. Ugyanakkor később is születtek hasonló mennyiségű cikkek, mint az 1880-90-es években. Hasonló statisztikáról beszélhetünk a koalíciós kormányzás éveitől. Március 15-e emlékére helyi szinten is pozitívan hatott a függetlenségi kormányra kerülése.

A Váci Hírlap által megjelentetett írások (felhívásokat is beleértve) /vezércikkek száma március 15-e kapcsán a XX. század elején pedig a következőképpen alakult: 1906-ban 7/1, 1907-ben 6/1, 1908-ban 4/2, 1909-ben újfent 7/1, míg 1910-ben már csupán 2/1. Összességében tehát csökkent az írások és a vezércikkek száma is.

Ugyan itt is egy kivétellel átlagos (négy) vagy afeletti (hat-hét) éves írásról beszélhetünk, azonban a vezércikkek aránya nagyobb szórást mutat. Az átlagos vagy az alatti statisztikájú években ezek aránya 50%, viszont azokban az esztendőben, amikor több cikket publikáltak, az arány leesik 14-16%-ra. Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a cikkek döntő többsége hosszabb (20 sornál terjedelmesebb) írás. Ebben az időszakban alig akad ennél rövidebb írás, ami jelzi, hogy a szerkesztőség fontosnak tartotta a megemlékezést, illetve annak aktuálpolitikai felhasználását. Ebben az öt évben mindössze egyetlen rövid cikk jelent meg, a többi mind hosszabb. Ez egy mindössze négy oldalas helyi lap esetében önmagában iránymutató. Március tizenötödike tehát a koalíciós periódusban bizonyos szempontokat figyelembe véve legalább olyan jelentőséggel bír, mint a másik tetőpontnak tartható 1890-es évek második felében.

A Váci Hírlap energikusan tárta fel a megemlékezésekre vonatkozó információkat. Milyen sajátosságok figyelhetők meg ezzel kapcsolatban?

1. Már az első adandó alkalommal nem csupán a váci, hanem a Vác vidéki vagy akár távolabb eső települések megemlékezéseiről (pl. Kosd, Aszód) is tudósított.⁴² A katolikus Váci Közlöny is olykor kitért a nem váci ünnepekre, de ritkábban.⁴³ A települések között kimutatható együttműködés a megemlékezésekkel kapcsolatban.

1898-ban, a forradalom 40. évfordulóján a váciakat is meginvitálták a kosdiak például az ünnepségeikre és azt követő összejövetelre.⁴⁴ Az évek során bővült azon települések köre, melyek bekerültek a tudósítottak körébe. Dunakeszi és Nagymaros a példa erre. Ráadásul az újság olykor hosszú, 20 sort meghaladó cikkben számolt be az ottani ünnepségekről.⁴⁵ Dunakeszi, Kosd és Nagymaros (habár pl. Váchartyán, Vácduka és egyéb kisebb falvak eseményeiről is többször beszámolt) szerepelt a legtöbbször a vidékre vonatkozó megemlékezésekkel kapcsolatban. Mivel az információ vidékről lassabban jutott el a szerkesztőséghez, így ezek az írások általában a váci vonatkozások után, illetve az azt követő számban jelentek meg.⁴⁶

2. Gyakran tudósított az ünnepségek szervezésével, lebonyolításával kapcsolatban az egyetek életéről. Tette ezt már az első alkalommal, amikor az egyetemi ifjúság elkezdte aktív részvételét.⁴⁷ Később sem hanyagolta el a Dercsényi Dezső vezette újság a lokális civil életnek a kollektív emlékezetre vonatkozó hatásainak méltatását, melyet (teljes joggal) alapvetőnek és döntőnek tartott. Kifejezetten jó ötletnek tartotta az egyetemisták akcióját, melyben falragaszokkal hozták a városlakók tudomására az ünnep programját.⁴⁸ A következő évtől kezdve már nem csupán az egyetemisták, hanem az összes ünnepést megvalósító egyesület ténykedéséről, programjáról is beszámolt a lap.⁴⁹ Kiemelte az iparosokat, méltatva, hogy ők szervezték a legszorgalmasabban a programot.⁵⁰
3. Fontosabb alkalmakkor a lap egészben közölte a városi emlékbeszédeket. Először 1893-ban járt el így Dercsényi, amikor a város hivatalos ünnepnek nyilvánította a forradalom napját.⁵¹
4. A lap lelkesen számolt be minden, március tizenötödikét érintő helyi kezdeményezésről. Ilyen volt például, amikor a helyi horgonymű vezetősége elhatározta, hogy e napot a dolgozók szempontjából szabadnapnak minősíti, hogy részt vehessenek a megemlékezéseken és méltóképpen emlékezhessenek otthon is.⁵²
5. A lap felháborodottan számolt be arról, amikor a helyi hatóság nem engedélyezte március 15-e megünneplését a gimnázium számára 1901-ben, azzal az indokkal, hogy nem lett előre bejelentve, illetve arra hivatkozva, hogy az iskolában a diákság előtte már megünnepelte azt.⁵³ Ez utóbbi egyértelműen átlátszó ürügy, hiszen máskor is történt többszörös ünnepelés, koszorúzás. A bejelentés elmulasztása lehetett volna önmagában csupán jogtechnikai probléma, de a hatóság rugalmatlansága nyilvánvaló az eset kapcsán. A gimnazisták a honvéd emlékműnél akartak megemlékezni. Az emlékmű kiemelt helyet foglalt el a váciak szemében, így annak megakadályozása, hogy az ifjúság az iskolán kívül is ünnepeljen, ráadásul épp e szakrális monumentum előtt, az ifjúság szemében gyakorlatilag provokációnak volt minősíthető. A felháborodás következtében utána hasonló inzultus többször már nem zajlott le, illetve az ifjúság is ezentúl bejelentette előre, ha önálló koszorúzási szándéka volt. Ez mutatja a helyi közvélemény, valamint az arra hatással bíró (ez esetben liberális) sajtó erejét. A Váci Hírlap a korrektség jegyében, valamint a hatóságokkal való jó kapcsolat veszélyeztetésének elkerülése végett utólag kiegészítést fűzött a tiltakozáshoz, melyben hangsúlyozta, hogy a diákság nem szerzett be előzetes engedélyt az iskolaigazgatóságtól sem. Ez az írás már elfogadta a hatóság és az iskolavezetés érveit. A rövid, de kezdetben markáns konfrontáció idején a szabadelvű-kormánypárti Gajary Géza volt az országgyűlési képviselő, Dr. Zeichmeister János (1898-ban magyarosítva: Zádor János) pedig a polgármester.⁵⁴ Ez a konfliktus is mutatja azt, hogy (ellentétben Kenyéri Kornélia vonatkozó, szimplifikált állításával, miszerint ekkortájt a két váci lap az eldurvuló pártagitáció szócsöve lett volna: a Hírlap a kormánypárté,

a Közlöny a Katolikus Néppárté) a Váci Hírlap, élén az autonóm egyéniségű Dercsényi Dezsővel, önálló, elveiért kiálló, egyáltalán nem szervilis, ugyan kooperációra törekvő, de gyakran kritikus hangvételű újságnak tekinthető.⁵⁵

(*Március tizenötödike 1896, 1898 és 1899 Vácott a korban*) Elvileg feltételezni lehetne, hogy a Millennium évében a modern, polgári nemzet kialakulásában minden kiemelt szimbolikus jelentőségű napra való emlékezés prioritást élvezett. Ez azonban nem teljesen fedi a valóságot, annak ellenére, hogy a Váci Hírlapban ekkor adták ki a legtöbb március 15-ével kapcsolatos írást, megelőzve még 1898-at és 1899-et is. Ekkor is a szokásos számú vezércikk jelent meg a témában (a Váci Hírlapban kettő, a Váci Közlönyben egy), valamint a kisebb jelentőségű írások száma sem mutat nagy különbséget a korábbi, illetve az 1896-ot követő esztendőkhöz képest (kivéve a Váci Hírlapot a hosszabb cikkeket tekintve), megállapítható, hogy a nap általánosságban nem élvezett szignifikáns elsőbbséget a Váci Hírlap, és semmilyen elsőbbséget a Váci Közlöny tekintetében a lokális, ezredévre vonatkozó emlékezetben.

Mik lehettek ennek az okai? Több okot is találunk.

1. 1896 a Honfoglalás ezredik (habár időben kissé eltolt) évfordulója volt. A hangsúly nem a közelmúltnak tekintett 1848-as évre, hanem a nemzeti történelem folyamatoságára helyeződött át.
2. Az aktivizálódó katolikus egyház, valamint a hozzá alkalmazkodó városvezetés Vácott úgy igyekezett alakítani az eseményeket, hogy március tizenötödike súlya csökkenjen.⁵⁶ Schusztér Konstantin püspök jól időzített. Nagylelkű, a város javára 100.000 forint értékben a váci káptalannál benyújtott és ott kamatozó adománya éppen erre az időre lett időzítve. A benyújtás módját is hatásosan választotta ki. Balás Lajos kanonok a városi képviselőtestület ülésén, épp a március tizenötödikei ülésen, napirend előtt borítékban adta át az erre vonatkozó két zárt levelet a testület, illetve Gajáry Géza polgármester részére.⁵⁷ Az alapítványi tőke egyik felét városi kórház létesítésére, másik felét pedig a szegények javára szánták. Az adomány kimagasló értéke azonnal szinte minden figyelmet a püspöki alapítványra terelt. Schusztér Konstantinról így emlékezett meg a városi közgyűlés: „*Vác városának nemesszívű s határtalan jóságú Főpásztorja és Jótévője*”.⁵⁸ Ugyanezen a március tizenötödikei gyűlésen úgy határoztak tehát, hogy a Városház teret a püspökről nevezik át Constantin térnek, valamint szobrot állítanak neki e téren, illetve a felállítandó kórházat és a szegények házát is róla nevezik el.⁵⁹
3. A millenniumi intézkedések céljából létrehozott bizottság március tizenhatodikán, tehát csak a következő napon kezdte meg működését. Két bizottság volt felelős az ünneplés lebonyolításáért. A nagyhatalmú Pénzügyi Bizottság, valamint külön erre a célra létrehozott ad hoc bizottság, melynek tagjai Csávolszky József, Balás Lajos és Krakker Kálmán voltak. Balás Lajost, mivel ő adta át a püspök adományát, nem lehetett kihagyni.⁶⁰ Így ebben a bizottságban Csávolszky Józseffel együtt kétharmados többségüvé vált az egyházi befolyás.
4. Az uralkodó iránti lojalitás, a királyra is rávetülő Szentkorona iránti tisztelet és állami kontinuitás okán Ferenc József kiemelt szerepet kapott az 1896-os megemlékezésekben Vácott is. Ez gyengítette március tizenötödike megjelenését az az évi emlékezetben. Ferenc József emlékezete, tisztelete nem csak Kossuthal, hanem március tizenötödikével, a forradalom napjával sem volt kompatibilis. Lojalitása jeléül életnagyságú képet rendelt a városvezetés az uralkodóról.⁶¹ A lokális sajtó ezt a döntést vitatta ugyan, de nem március tizenötödikét hiányolták a hivatalos reprezentációból, hanem

egyéb okok miatt emelték fel óvatosan szavukat.⁶² A katolikus Váci Közlöny inkább a város történetének egyes kiemelkedő mozzanatait szerette volna megfestetni, lehetőség szerint olyanokat, amik a katolikus egyház egyes személyiségeivel kapcsolatba hozhatóak lettek volna. Ilyen lehetett volna a Szent László és Géza királyhoz köthető váci mondakör, a Schuszer Konstantinhoz hasonlóan hasonlóan nagylelkű alapítványt tevő barokk korabeli Berkes András kanonok, illetve Zichy Hippolit kanonok városmegmentő lépése a júliusi csatát követően.⁶³ Március tizenötödike emléke, értelmezése, hagyománya tehát az erős konvergencia ellenére nem abszolút, hanem, mint minden emlékezeti és hagyománnyal összefüggő jelenség, relatív, időben és térben változó.⁶⁴ 1898, a forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulója ugyan kiemelt jelentőséggel bírt emlékeztörténeti szempontból, elsősorban a liberális Váci Hírlap tekintetében, ugyanakkor az éves statisztikában megjelenő különbség viszonylagos.

1898-ban 2 vezércikk, 3 hosszabb cikk, valamint 2 kisebb cikk foglalkozott március tizenötödikével. A 7 cikk átlag felettinek mondható, hiszen pl. 1894-ben összesen 4, 189-ben pedig csak 2 cikk jelent meg. Ugyanakkor 1896 sem volt szignifikánsan különbözõ: 7 cikk és 1 felhívás ezen év statisztikája a lapban. 1899 lemaradt: 5 cikk jelent meg, ebből csupán egy vezércikk. A Váci Közlöny egyik évben sem jelentett meg hosszabb, nem vezető jellegű cikket e vonatkozásban, és vezércikket is csak 1898-ban, igaz, akkor kettőt. 1899-ben tehát kevésbé, 1898-ban pedig az átlagoshoz képest kiemelten érintették március tizenötödike emlékezetét a váci lapok.

(Március tizenötödike és a helyi egyletek kapcsolata) Március 15-e emlékét az egyik legaktívabban ápoló egyesületnek a Vácvidéki Egyetemi Ifjak Körét tekinthetjük. A kör egyik célja volt „*Vác és vidékének társadalmi életét... élénkíteni*”.⁶⁵ A váci megemlékezésekben fontos szerepet játszó egyesület évente kétszer tartotta estélyeit. Egyszer november 25-én, egyszer pedig március közepén, így tisztelegve a forradalom emléke előtt.⁶⁶ Általában ez utóbbi környéken vagy épp az estélyen hirdették ki az éves szépirodalmi pályázat győzteseit is. A szépirodalmi pályázatot február közepéig lehetett benyújtani az egyesületnek. Sajnos a pályázatok egyáltalán nem maradtak fenn, csak elvéve a művek címei és szerzői. A kör jelenlétével, fellépésével, szervezési munkájával lelkesen támogatta az ünnepségeket. 1889-ben március elsején, hetedikén és utójára 11-én is ülésezett még az ünnep előtt. Négytagú bizottság szervezte az előkészületeket. Köztük volt Tragor Ignác helytörténész, aki, mint sok más társasági tevékenységnek, így ennek a körnek is a „lelke” volt (sőt, 1890 júniusában annak elnökévé választották), valamint Weisz Sándor, Vadass József, a kör elnöke, Dobó László egyesületi jegyző és Gerzselyi Arthur későbbi egyleti elnök. A következő, a márciusi ünnepélyt követő, annak eredményeit összegző ülést már Budapesten tartották.⁶⁷ 1891-ben pontosan március tizenötödikére időzítette a kör az éves gyűlését. Helyszín a fővárosi Batori-kávézó volt, ami jelzi, hogy az egylet életében Budapest kezdte átvenni Vác szerepét. Az egyetemisták falragaszokon hívták fel a polgárok figyelmét az ünnepre. Emellett az ünnepi program szervezésének terhére is ők vették a vállukra.⁶⁸ Ezt tekinthetjük a falragaszokon történő ünnepi felhívás első közlésének a helyi sajtóban.

A kör jó kapcsolatokat ápolta a Váci Hírlappal. Az, főképp a megemlékezésekkel összefüggésben, rendszeresen tudósított tevékenységükről. A márciusi ünnepségekre való felkészülésről is rendszeresen beszámolt az újság.⁶⁹ Itt is, mint egyébként általában is, fontos szerepet töltött be Tragor Ignác, mint összekötő kapocs a lap és a kör között. A kört annak hazafias jellege miatt 1892-től a város is támogatta.

A Vácvidéki Egyetemi Ifjak Köre működött az egyik legaktívabb szervezőként közre az ünnepélyek lebonyolításában. Aktivitásával nem volt azonban egyedül: 1889. február 22-én megállapodást írt alá a Casinóval a kooperációról, amely erre is vonatkozott.⁷⁰ Az egyetemisták a városi műsor jelentős részét személyesen vezényelték le. 1892-ben például Gegus Dániel joghallgató, egyleti elnök szavalt a sajtóban „Talpra magyarnak” titulált Nemzeti Dalt, míg az emlékbeszédet Bognár Mátyás joghallgató, a kör egyik tagja tartotta.⁷¹

Ugyan 1882-ben még nem létezett az egyetemi kör, de már akkor is a fiatalság játszotta a kezdeményező szerepet március 15-e első váci megünneplésében.⁷²

M. Lovas Krisztina írja tanulmányában, hogy: „Az 1890-es évektől kezdve az ellenzéki függetlenségi politikusok is felfedezték a pesti egyetemisták március 15-i ünnepségeiben rejlő lehetőségeket az ellenzéki politikai befolyás növelésének érdekében, és a pesti egyetemistákkal való együttműködés a fővárosi ünnepségek alkalmával ettől kezdve végig kimutatható a dualizmus hátralévő évtizedeiben.”⁷³ Vácott viszont az egyetemisták nem pártpolitikai alapon működtek közre a közélet egyéb szereplőivel a megemlékezések terén, hanem (akár október hatodika, akár március tizenötödike kapcsán) lokális-nemzeti konszenzust alakítottak ki. Ebben szerepe volt az integráló egyéniséggel rendelkező, konfliktuskerülő Tragor Ignácnak is, aki a lokális elit egyik összekötő kapcsának mondható. A váci egyetemi ifjúság tehát nem radikalizálódott, szemben a fővárossal. A váci ifjú értelmiség a XX. század elejének márciusi ünneplésére is árnyékot vető konfliktusai idejére sem aktivizálódott. Ennek okai az egyetemisták körének megszűnése és ezáltal a kooperációs lehetőségek korlátozottsága, valamint az igazi radikalizmus hiánya és a főváros elszívó ereje, ami az esetleg szerveződő váci ifjakat a fővárosba vonzotta. Ennek volt már a korai jele a Vácvidéki Egyetemi Ifjak Köre üléseinek Pestre történő áthelyezése is.

Vácott március tizenötödike nem vált a függetlenségi ellenzék részéről annyira egyértelműen és konzekvensen a kormány elleni propaganda eszközévé, mint a fővárosban. Ennek fő oka az volt, hogy a két, hosszabb ideig fennálló sajtóorgánumból az egyik, a Váci Közlöny általában a kormányt védte a függetlenségekkel szemben, illetve eleve egy konzervatív-katolikus szempontból interpretálta az eseményeket, míg a Váci Hírlapból sem lett a függetlenségi szócsöve. Vácott tehát hiányzott egy olyan, markánsan a radikális függetlenségi retorikát és világnézetet követő újság, ami minden évben a kormány elé állította volna március idusát, mint tükröt. Ugyan a Váci Hírlap gyakran hajlamosabb volt társánál kritikusabban szemlélni a kormány tevékenységét, de e napot nem használta ki teljes potenciáljával. A fővárosi és a váci vonatkozások tehát ebben az aspektusban eltérnek.

Rendszeres fellépő volt a pesti forradalom napjának ünnepén a Váci Dalkör is. Ők adták elő a Szózatot és a Himnuszt, valamint egyéb énekeket. A dalkör bevételei leginkább dal-estélyeiből származtak, hiszen az ünnepélyeken történő fellépésekért nem kértek és nem is kaptak pénzt.

Március tizenötödike ünneplése 1893-tól még nagyobb méreteket öltött, mivel ekkor született meg a városi képviselőtestület 1893/1903 számú határozata a megemlékezések tárgyában, a nap ünnepnappá nyilvánításáról. Erről a helyi sajtó is beszámolt.⁷⁴

Az ifjúság lelkesedésének csökkenésével, különösen pedig a Vácvidéki Egyetemi Ifjak Körének megszűnésével az önkormányzati szervek jelentősége az ünnepélyek lebonyolítása tekintetében növekedett. 1903-ban például a városháza kényszerűségből a fogalmazót és az anyakönyvvezetőt bízta meg a szervezéssel, holott az addig a civil egyesületek önként vállalt feladata volt.⁷⁵

A XIX. század végére a lokális ünnepi rituálé már nagyrészt kialakult és a XX. század folyamán keveset változott. A legtöbb egyesület valamilyen formában képviseltette magát az ünnepélyeken. Többet is szerveztek egy nap. 1914-ben a hagyományt követve külön

megemlékezést is tartott a főgimnázium, a város, a növendékpapság, a Védő-egyesület, a Gazdakör és a Petőfi asztaltársaság.⁷⁶ A Váci Hírlap az evangélikus és református ünnepelekről is beszámolt, míg a katolikus Váci Közlöny azokról hallgatott, viszont a katolikus egyesületeket mindig megemlítette, amikor aktívak voltak. A Váci Hírlap annyira komolyan vette informatív funkcióját, valamint a felekezetek közötti egyensúly-tartást, hogy nem csupán a nagyobb lélekszámú és több évszázados múltú református egyház helyi megemlékezéseiről tudósított, hanem a városban csekélyebb létszámú evangélikus ünnepelekről is évente informálta olvasóit, még a világháború éveiben is.⁷⁷

(Március tizenötödike az egri sajtóban – A katolikus Eger és március idusa) Az Eger nevű, katolikus körökhöz köthető újság egy ideig mellőzte a forradalom napjának ünneplését. Így járt el a kiegyezés évében is. Ekkor országgyűlési tudósításokat közölt az ünnephez legközelebb eső szám vezércikkében.⁷⁸ Ugyanígy az aktuálpolitika volt domináns a következő években is. 1868-ban „Az államegyedáruságok általában” címmel gazdaságpolitikai vonatkozású vezércikk uralta az első oldalt.⁷⁹ 1869-ben még mindig mellőzték a forradalmat a katolikus lapban. Ekkor is a politika uralta az első oldalt.⁸⁰

Az Eger jó ideig elhanyagolta a nagy nap emlékét. Még 1888-ban is, amikor pedig a forradalom 40. évfordulóját ünnepelte az ország, az előkelőbb helyű (1-2. oldalas) írásokban nem kapott helyet. A kevésbé kiemelt hírek között viszont szerepelt az egri és a hatvani megemlékezések menete. A záró banketten Kossuthra mondtak tósztot, a körmenet során Kossuth-nótát énekelt a tömeg. Mindkét momentum jelzi, hogy Egerben is összekapcsolták a napot a „turini remetével”. Az előbbi esetben a közszereplők, az utóbbiban pedig maga a felvonuló, ünneplő tömeg. Az is Kossuth pozícióját erősítette, hogy az ifjú értelmiség 1848-49 hőseire emelte poharát. Ezáltal a naphoz konzekvensen hozzákapcsolták a szabadságharcot is, amiben pedig Kossuthnak szintén kimagasló érdemei voltak. Tehát Egerben is, akárcsak Vácott, március 15-e nem egy különálló, szigetzerű, izolált ünnepnap volt, hanem szimbolizálta és magában foglalta egész 1848–49-et.⁸¹

1889-ben, a trónfosztás, a szabadságharc leverésének 40. évfordulóján hasonlóan járt el a lap, mint egy évvel korábban. Most is csak a nem kiemelt helyre került az ünneplés. Első oldalon ismét gazdasági cikk volt található. Az elsősorban a honvédegylet és a joghallgatók által szervezett ünnepség ugyanúgy zajlott le, mint 1888-ban. Kossuth megjelzése sem változott. Egyetlen változás, hogy a dalkör a záró ünnepségen a Marseilles-t is elénekelt, ami kiemelte a nap forradalmi jelentőségét, európaiságát és a nap egri hangulatát.⁸² 1890-ben a lap elismerte, hogy a megszokás uralta a kollektív emlékezet megnyilvánulása-it. A rituálé megegyezett az előző évekével. Kossuth maradandó kultuszára utal, hogy neve ismét többször előkerült (a Kossuth-nóta és nevének megjelzése során) a tudósításban.⁸³ A megemlékezések menete hasonlóan mondható a vácihoz képest:

- Délutáni gyülekezés a „lyceum” előtt
- Nemzeti színű zászlókkal történő felvonulás
- Lelkesítő beszéd és Petőfi-vers a joghallgatók részéről
- Kossuth-nóta és egyéb hazafias dalok
- Városi körmenet
- Este bankett a kaszinóban

Váchoz hasonló a közoktatási intézmények kiemelt szerepe (Vácson és Egerben is a középiskolák elsősorban); a Kossuth-kultusz (tósztok és a Kossuth-nóta) összefonódása március tizenötödikével; a joghallgatók (Vácott a Vácvidéki Egyetemi ifjak Köre, ahol szintén a többség jogot tanult) és a helyi honvédegylet aktivitása; a városi körmenet és az esti záró bankett szűkebb körben.

A helyi gazdasági és politikai cikkek aránya a magát „Politikai s vegyes tartalmú hetilapnak” definiáló sajtóorgánumban mindig kiemelten magas volt. Ez azonban önmagában nem indokolja, hogy kegyeleti írások a témában hosszú évekig nem jelentek meg. Az ok a lap konzervatív, forradalomellenes orientációja. Amíg országosan az ünnep nem vált rutinszerűen elfogadottá, addig a lap megtehetette, hogy „elfelejtett” tudósítani akár az országos, akár a megyei vagy lokális szintű megemlékezésekről. Az ugyancsak katolikus Váci Közlönyhöz képest később és ritkábban emlékezett meg március idusáról.

A katolikus szervezetek megkésve reagáltak csak az ünnepre Egerben. A katolikus legényegylet (aminek analóg megfelelője létezett Vácon is) megemlékezései csak a XX. században kezdődtek. 1911-ben tudósított erről a lap. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor a lap első oldalán közölt március idusáról cikket. Ráadásul az első oldalnak csupán felét foglalta el a vonatkozó írás, míg a másik fele Samassa József érsek leiratát közölte. Az, hogy ekkor első oldalra került március 15-e, valószínűleg a konkrét napi egyezésnek tudható be. (Ebben az éven épp március közepén adták ki az aktuális számot.) Az írás lényegi mondanivalója a nemzettudat erősítése. Ezzel zárul a szöveg: „*Adja a Gondviselés, hogy ez a márciusi idusa is erősítse nemzeti öntudatunkat és növelje nemzeti erőnket!*”⁸⁴

(*A liberális Egri Ujság és március idusa*) Az Egerhez képest a szabadelvű Egri Ujság láthatóan aktívabban, támogatóbban, motiváltabban viszonyult a kollektív emlékezet márciusi vonatkozásaihoz. A nap itt is összefonódott 1848–49 és Kossuth kultuszával.

I. évfolyam.	Eger, 1894. évi márczius hó 16.	17. szám.
Szerkesztőség: Eger, Jókai-utczán 2. szám 1. em. Kéziratok befűtés és emlé- tőkön 4. n. 4 óráig fogad- tatlak el. Kéziratok után sólatnak visszat.	<h1>EGRI UJSÁG</h1>	Kiadónál: Eger, Jókai-utczán 4. szám Helyesbítők befűtés és emlé- tőkön 4. n. 4 óráig fogad- tatlak el. Előfizetési ár: egyszé 6 r 6 tr., félévi 3 fr., negyed- évi 1 tr. 50 kr. Régi-szám ára 10 kr.
MEGJELENIK HETENKÉNT KÉTSZER: KEDDEN és PÉNTEKEN.		
A szabadság napja. Eger, márczius 15. Friss tavaszi szellő lengeti a magyar trikolorát. A természet ébredésének egyszé- ges, üde, izgató levegőjébe sok százezer magyar ember éljenkiáltása harsan fel. A szabadság hajnalhasadásának ün- nepe van. * * * Nyegvenkat esztendő! Majdnem egy	lyek oly hirtelen öntudára ébresztettek mil- lió és millió emberi tudatára annak, hogy a föld népe mind megannyi egy testvér, mind megannyi szabad akarathatározásra, önálló tevékenységre, független életmű- dére jogosított az ember ez ősjogából engedni csak a hazaszerzetnek köteles! Hatalmas sziklából bugyogott fel az egész Európát oly hirtelen elárasztó szabad eszmék dús forrása. Ennek a sziklának a	mint e szellő végig lengtet széles e hazán, azonképen ragadták magukkal a szabadság iránt és természeténél fogva fogókony ma- gyar nemzetet. Az ország szívéből elhangzott a „Talpra Magyar!” s visszhangra talált az altudó dőlőbábas román s a földtől bérezes hegyén. S azután kezdetüket vették a magyar szabadságharc azon dicső napjai, a melyek hősiökké tették a gyermekeket, félistenekké

Az Egri Ujság vezércikke „A szabadság napjáról” (Egri Ujság, 1894.03.16.)

„S azután kezdetüket vették a magyar szabadságharc/, azon dicső napjai, a melyek hősiökké tették a gyermekeket, félistenekké a férfiakat. Azon dicső napok, melyek bámulatba ejtették a vén Európát s bámulttá tették ezt a maroknyi magyar nemzetet, mely a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméiért, és függetlensége kivívásáért, a történelemben páratlan hősiességet, bátorságot és kitartást tanúsított.” A vonatkozó szövegek elemzése során kitűnik, hogy stílusában teljesen más, mint helyi katolikus ellenpontja. Dicsőségről, hősookról, sőt félistenekről szól az írás. Retorikájában és következtetéseiben egyaránt a Váci Hírlaphoz hasonló. Érdemes kiemelni a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjét. Ez két fontos konklúzióval jár. Az egyik,

hogy a liberális értékrendszer mellett tör lándzsát az újság, felhasználva a nap adta lehetőségeket. A másik, hogy a francia forradalom fogalomtárát használja. És nem csupán ebben a mondatban, hanem visszatérő jelleggel: „*A legszabadabb nemzet, a francia nemzet nagy szabadságforrásából hozzánk a hullámok a márciusi napokra ömlöttek be. A márciusi szellő hozta be a szabadság tanait...*” A francia kapcsolat okán kitér a népek tavaszára is: „*Hatalmas sziklából bugyogott fel az egész-Európát oly hirtelen elárasztó szabad eszmék dús forrása. Ennek a sziklának a belsejében immár régen pusztított az elhatalmasodott önkény, az erkölcstipró egyenlőtlenség, a mely az emberek ezreit csak önző céljai eszközeinek, vak szenvedélyei nyers anyagának tekintette. De jött a vihar.*”⁸⁵

Az 1848. februári francia forradalom és a népek tavasza hangsúlyozása a magyar forradalmat egy európai vonulatban helyezte el, tágabb perspektívát biztosított ezzel a visszatekintésnek, szemben a megszokott, csak vagy majdnem csupán kizárólag a magyar eseményeket tárgyaló egyéb sajtóval szemben.

Az Egerhez, valamint a váci lapokhoz hasonló a helyi megemlékezések meglehetősen részletes bemutatása, illetve a civil szerveződések szerepének hangsúlyozása. A kaszinó, a honvéd egyesület, a líceum, a joghallgatók „*nagy lelkesedéssel, pártkülönbség nélkül*” aktivizálták magukat, melyet a szerző „*szeretetedónak*” titulált.⁸⁶

A szabadelvű lap kihasználta minden adódó alkalmat, hogy a liberalizmust ünnepelje. A forradalom évfordulója erre kiváló lehetőséget kínált. „*Huszonhét éve múlt, hogy dicső királyunk uralkodása alatt alkotmányunk, szellemünk, erőnk és életképességünk nemcsak hogy fejlődésnek, hanem immár örömmel és büszkén mondhatjuk: virágzásnak indult... Diadalt ült ez aránylag rövid idő alatt a magyar művészet, diadalt a magyar tudomány, diadalt a legszebb, a legmagasztosabb eszmeháromság a föld kerekén: az egyenlőség, a testvériség, a szabadság, mely ez egyetlen varázsszóban olvadva össze: liberalizmus, lerombolta, halomra döntötte a válaszfalakat, melyek a magyar nép egymás közti egyenlőségét és testvérisülését meggátolták. megszüntette az osztályokat, egygyé tette a nemzetfiat: a haza polgárává, letépte s földredobta a czopfot és helyébe a simára egyengetett talajon elszórta a megelégedés, a boldogulás s a jólét magvait, melyből 27 év alatt hihetetlen gyorsaság és méretekben sarjadt ki a magyar név dicsősége, nagysága és duzzadó életereje. Igen, ezt tette a liberalizmus, ezt köszönhetjük a liberalizmusnak, sőt még többet: szellemi és erkölcsi előrehaladásunk és tökéletesedésünk mellett az anyagiakról sem feledkezett meg, úgy, hogy a vaskövetkezetességgel lerakott talajon bizton s nyugodt lélekkel nézhetünk a küszöbön álló XX. század elé, mely a szerencsés és boldog fejleményeket meg fogja hozni nekünk.*” Legvégül ezzel zárja a szabadelvűségről agitáló sorait: „*Március 15-ike bizonyítja legfölségesebben hogy mire képesek a nagy eszmék, a nagy gondolatok s milyen varázserővel alakítják át azok az egész nemzetet.*”⁸⁷ A lap tehát egyértelműen kiállt a liberális eszmerendszer és így a dualizmus rendszere mellett. A liberalizmust „*varázsszó*nak” nevezte, a fennálló rendszert pedig liberálisnak tekintette, ami biztosítja a nemzeti fejlődést, a boldog jövőt. Így alkotott kontinuitást 1848 és 1867, valamint a XX. század eleje között.

Az ünneplés – Váccal analóg módon – csupán az első világháború miatt változott, viszont akkor jelentősen. A liberalizmus háttérbe szorult. Helyette előtérbe került a harci propaganda.

A világháború alapjaiban változtatta meg az emlékezethez való viszonyulást. Eltűnt Petőfi, Kossuth és a liberalizmus is. Előtérbe került a háborús összefogás és az egykori békekorszak iránti nosztalgia.⁸⁸

(Összegzés) Vácott Március tizenötödike egy ideig rivalizált július 17-ével az emlékezeti elsőbbségért. Kezdetben a források szerint az oroszok ellen vívott csata számított ugyan valamivel fontosabbnak a helyi közösség számára, viszont az 1880-as éveket követően a forradalom évfordulója vette át az első helyet. Az emlékezet tehát idővel változó és relatív, még ha változása általában fokozatos is. A többi ünnep statisztikai szempontból lemaradt a két favorizált emléknap mögött.

Március tizenötödike az 1880-as évektől kezdve a korszakban mindvégig az ünnepek között a leginkább reprezentáltak mondható. Ez alól kivétel 1896, a Millennium éve, amikor háttérbe szorult. Ennek több oka volt. Szerepet játszott a nagyobb perspektívájú, ezeréves múltszemlélet, és a katolikus egyház fellépése.

Március tizenötödike Vácott is egyszerűen szimbolizálta a 12 pontot, az 1848-at megelőző reformokat, valamint az 1848. áprilisi törvényeket és magát 1848–49-et. 1848 volt az alapmítosz és benne e nap az origó. Az emlékterek és az ünnepnapok együtt sajátos emlékezetközösséget hoztak létre, erősítve ezzel a lokális és a nemzeti összetartozás érzését.

Március tizenötödike megítélése hűen tükrözte az adott lap, illetve az általa képviselt politikai irányvonal orientációját, történelemszemléletét, valamint a liberalizmussal szembeni hozzáállását. Ez jól látható a katolikus Váczi Közlöny vonatkozásában. A hetilap ugyan elismerte a nap történelmi jelentőségét, de a liberális Váci Hírlappal szemben jóval kevesebb alkalommal foglalkozott vele akár a vezércikkeket, akár a kevésbé hangsúlyos írásokat tekintve. A Váczi Közlöny szépszissel tekintett nemcsak 1849-re, hanem 1848-ra (és így március 15-ére is), még ha nyílt konfrontációt nem is vállalt fel vele, hanem inkább az 1848 utódainak vallott szabadelvű irányzat állandó kritikájával igyekezett fellépni a szabadelvűség és vele együtt a liberális vívmányok ellen. A mellőzés, a sztereotíp értelmezés és a mi versus ők duális logikája egyaránt jellemezte a lapnak a szabadelvűségre és 1848-ra vonatkozó eszmevilágát és taktikáját. Máskor pedig rapszodikusán állt hozzá a témához. A liberalizmus és március tizenötödike megítélése pozitívan akkor változott, amikor a Katolikus Néppárt kormánykoalícióba került és ezáltal a helyi ellentétek is tompultak a liberálisokkal szemben. Ekkor az ünnep jóval többször és másképpen került a lapba, mint addig.

A liberális Váci Hírlap következetesebben és fenntartások nélkül propagálta március 15-e kultuszát. Ennek két tetőpontja volt. Egyrészt az 1890-es évek vége (1896-ban adták ki a legtöbb vonatkozó írást), másrészt a koalíciós kormányzás periódusa: 1906–1910. Ez utóbbi nem volt független attól a tényről, hogy a függetlenségek is kormányra jutottak. 1896-ban sem jelent meg szignifikánsan több írás, mint a két, zenitnek tekintett időszak többi évében általánosságban. A Váci Hírlap (kisebb eltérésektől eltekintve) a korszakban végig hasonló mértékben és hasonló, méltató szellemben emlékezett meg március 15-éről. Beszámolóí, értekezései nagyrészt hosszú cikkek voltak. A koalíciós kormányzás alatt mindössze egyetlen írás készült rövidebb terjedelemben. Ez is jelzi az ünnep fontosságát a szerkesztőség szemében. A lap, hűen az általa követett gyakorlathoz, expressis verbis is deklarálta március tizenötödike elsőségét az emléknapok között.

Vácott március tizenötödike nem vált a függetlenségi ellenzék részéről egyértelműen a kormány elleni propaganda eszközévé. Ennek oka, hogy a két, hosszabb ideig fennálló sajtóorgánumból a Váczi Közlöny általában a kormányt védte a függetlenségekkel szemben, illetve konzervatív-katolikus szempontból interpretálta az eseményeket, míg a Váci Hírlap – Kossuth-kultusza és gyakran kritikus hozzáállása ellenére – sem vált a függetlenségek szócsövérévé. Vácott hiányzott egy markánsan a radikális függetlenségi retorikát és világnézetet követő újság, amely minden évben a kormány elé állította volna március idusát, mint tükröt.

Kossuth alakja a szabadság bajnokaként vált e nap nélkülözhetetlen hősévé a függetlenségi retorikában. Egy váci '48-as politikus beszédében az ókori egyiptomi Memnón-kolosszusokhoz hasonlította március tizenötödikét és vele együtt Kossuth személyét. Mindkettő kimagaslik a magyar történelemből, illetve (akárcsak a Memnón-kolosszusok) az utókor számára is igazodási pontként szolgálnak.

Egerben a katolikus Eger hosszú ideig mellőzte a jeles napot és csak a 40. évforduló változtatta (és az is csak részben) meg a lap hozzáállását. A sajtóorgánum az ugyancsak katolikus orientációjú Váczi Közlönyhöz képest a napot az ünnepek hierarchiájában hátrébb helyezte.

Az egeri megemlékezések sok hasonlóságot mutatnak fel a váciakkal. Ezt bizonyítja többek között a kommemoratív események lefolyása: a középiskolák kiemelt szerepe; a Kossuth-kultusz (tósztok és a Kossuth-nóta) összefonódása március tizenötödikével; a helyi honvédegylet és a joghallgató ifjúság aktivitása; a városi körmenet és az esti, szűkebb körű záró bankett. Az egeri lap közlőny funkciója miatt a hatvani megemlékezésekről is beszámolt. Ezekben szintén fellelhető párhuzam a váci és az egeri rituáléval. A hatvani csatában elesett katonák sírjának megkoszorúzása eltérés, egy plusz lokálpatrióta momentum.⁸⁹

Az Egerhez képest a liberális Egeri Ujság sokkal aktívabban és támogatóbban viszonyult a kollektív emlékezet márciusi vonatkozásaihoz. A nap itt is összefonódott 1848–49 és Kossuth kultuszával.

Március 15-e eredeti értelemben vett emléke az első világháború miatt elhalványult. A békekorszak iránti nosztalgia és a háborús kitartásra buzdítás vette át helyét a hajdani büszke kollektív történelmi emlékezetnek.

JEGYZETEK

- 1 Gyáni Gábor megfogalmazásában: „1848/49 újszólván elementáris erővel érintette a társadalom korábban elképzelhetetlenül széles rétegeit.” Ennek két fő okát a szociális vívmányok eléréseben (elsősorban a jobbágyfelszabadításra gondolva), illetve a nemzeti önállóság kérdéskörében látja. Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000, Napvilág. 115.o.
- 2 M. Lovas Krisztina: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. *Századok*, 2017, 151. évf., 6.sz. 1223-1246.o.
- 3 *Vác*, 2.évf. 11. és 12.sz. 1871. 03.12. és 03.19.
- 4 *Vác*, 2.évf. 30.sz. 1871. 07.23.
- 5 Bea Csaba: *Az elhanyagolt Degré Alajos*. <http://ntf.hu/index.php/2018/02/09/az-elhanyagolt-degre-alajos/> (*Napi Történelmi Forrás*, 2018.02.09.)
- 6 Connerton, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge, 1991, Cambridge University Press. 41-75.o.
- 7 *Váci Hírlap*, 29.évf. 22.sz. 1915.03.17.
- 8 *Váci Közlöny*, 8.évf. 12.sz. 1886.03.21.
- 9 *Váci Hírlap*, 9.évf.11.sz. 1895.03.17.
- 10 *Váci Hírlap*, 25.évf. 22.sz. 1911.03.15.
- 11 *Váci Hírlap*, 7.évf.11.sz. 1893.03.12.
- 12 *Váci Közlöny*, 13.évf. 12.sz. 1891.03.22.
- 13 *Váci Hírlap*, 21.évf. 21.sz. 1907.03.13.
- 14 Székelyhídi Ferenc (szerk.): *Váci arcképcsarnok*. Vác, 2015, magánkiadás. 226.o.
- 15 *Váci Közlöny*, 13.évf. 12.sz. 1891.03.22.
- 16 dr. Sági Vilmos (szerk.): *Vác története II*. Szentendre, 1983, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága. p.369.
- 17 A felvonulás nem csupán Vácon dívott, Kolozsváron is hasonló módon vonultak fel a polgárok és ott is az egykori honvédek jelentették az élő összekötő kapcsot jelen és múlt között. Ők voltak a kontinuitás megtestesítői. Jakab Albert Zsolt: *Emlékköltés és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, 2012, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti kisebbségkutató Intézet. 247.o.
- 18 *Váci Hírlap*, 25.évf. 22.sz. 1911.03.15.
- 19 M. Lovas Krisztina: Hogyan ünnepelték a fiatalok Pesten március 15-ét? A pesti egyetemi ifjúság március 15-i ünnepei a dualizmus évtizedei alatt III. (1899–1918). *Honismeret*, 46. évf. 2018, 1.sz. 3-10.o. <https://honismeret>.

- hu/honismeret-folyoirat/hogyan-unnepeltek-a-fiatalok-pesten-marcius-15-et
- 20 *Váci Közlöny*, 4.évf. 12.sz. 1882.03.19.
- 21 *Váci Közlöny* 7. évf. 3. sz., 1885.03.15.
- 22 Kenyéri Kornélia: *A váci sajtó története 1870-1945.* (Váci könyvek 6.) Vác, 1992, Tragor Ignác Múzeum. 178.o.
- 23 Csibi Norbert: *A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken. A 19-20. század fordulóján.* In: Klestenitz Tibor (szerk.): *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok.* Bp. 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 59-82.o.
- 24 *Váci Közlöny*, 22.évf. 46.sz. 1900.10.25.
- 25 A közgondolkodás változásaira hívja fel a figyelmet Reinhart Koselleck. A szavak relevanciája, illetve a releváns szavak tartalma, konnotációja is idővel változik. Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* Bp., 1997, Jószyöveg. 88.o.
- 26 Szabó Márton (szerk.): *Előszó.* In *Uő: Az ellenség neve.* Jószyöveg Könyvek sorozat, Jószyöveg Műhely Kiadó, Bp. 1998. 11.o.
- 27 Váci Egyházmegyei Könyvtár Vaciensis gyűjtemény: V-1983: Gajáry Géza, A Váci Választó-kerület Szabadelvű Párti Képviselő-jelöltjének Programbeszéde (Elmondotta Vácson), Bp., 1896, Athenaeum.
- 28 Kenyéri, 1992, 78-80.o.
- 29 *Váci Közlöny*, 11.évf. 11.sz. 1889.03.10.
- 30 *Váci Közlöny*, 14. évf. 11.sz.1892.03.13.
- 31 Kenyéri, 1992, 178.o.
- 32 Uo. 155.o.
- 33 Uo. 50.o.
- 34 *Váci Közlöny*, 14. évf. 12.sz. 1892.03.20.
- 35 *Váci Közlöny*, 13. évf. 11.sz. 1891.03.15.
- 36 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Bp.,2013, Atlantisz. 41.o.
- 37 Gyáni Gábor: *Az '56-mítosz, az emlékezet tere.* In *uő: Relatív történelem.* Bp., 2007, Typotex. 155-166.o.
- 38 M. Lovas, 2017, 1225.o.
- 39 „1848-1849 rendszerváltást jelentett... 1848-1849 történeti hagyománya a nagy pozitívumok mellett sok fájdalmas emlékekkel terhelt, olyanokkal, amelyek ott vannak mind a magyar mind a román vagy szász történeti tudatban.” Egyed Ákos: Erdély 1848-1849 Csíkszereda, 2010, Pallas-Akadémiai Könyvkiadó, 2.böv. kiadás. 5.o.
- 40 M. Lovas, 2017, 1226.o.
- 41 *Váci Hírlap*, 23.évf. 16.sz. 1909.02.28.
- 42 *Váci Hírlap*, 2. évf. 12.sz. 1888.03.18.
- 43 A lap elindulását követően éveken keresztül mellőzte az ilyen jellegű, nem váci események leírását. Ez csak 1887-ben változott, amikor rövidhírből számolt be az aszódi történekekről. *Váci Közlöny*, 9.évf. 12.sz. 1887.03.20.
- 44 *Váci Hírlap*, 12.évf. 11.sz. 1898.03.13.
- 45 *Váci Hírlap*, 20.évf. 21.sz. 1906.03.14.
- 46 *Váci Hírlap*, 23.évf. 22.sz. 1909.03.21.
- 47 *Váci Hírlap*, 3.évf. 19.sz. 1889.03.10.
- 48 *Váci Hírlap*, 5.évf.10.sz. 1891.03.08.
- 49 *Váci Hírlap*, 8.évf. 11.sz. 1894.03.18.
- 50 *Váci Hírlap*, 9.évf. 11.sz. 1895.03.17.
- 51 *Váci Hírlap*, 7.évf. 113.sz. 1893.03.26.
- 52 *Váci Hírlap*, 11. évf. 12.sz. 1897.03.21.
- 53 *Váci Hírlap*, 15. évf. 12.sz. 1901.03.24.
- 54 Kenyéri, 1992, 155-156.o.
- 55 Lásd Kenyéri releváns alfejezetét „*Az eldurvuló pártagitáció szócsovei: A Hírlap a kormánypárt, a Közlöny a Néppárt oldalán*”. In: Kenyéri, 1992, 68-71.o. A Közlönyre vonatkozóan kutatásaim alátámasztják állításait, azonban a Hírlapra vonatkozóan jelentősen árnyalják, illetve cáfolják azt.
- 56 Például épp 1896. márciusában kapta meg belügyminisztériumi megerősítést a váci püspök védnöksége alatt álló Váci Katolikus Kör Alapszabálya, melynek Dr. Czettler Antal volt az elnöke és Fludorovics Zsigmond a titkára. A szervezet, mely első közgyűlését szimbolikus időzítéssel a millenniumi év elején tartotta, ambíciózus céljával a „katholikusok érdekeinek” képviseletét tekintette a városban és vidéken egyaránt. Jó példa a millenniumi év katolikus ébredésére a kör. Váci Egyházmegyei Könyvtár Vaciensis gyűjtemény, V-4845: A Váci Katolikus Kör Alapszabályai 3.o. Vác, 1905. Ez a fennmaradt 1905-ös kiadás tartalmazza az alapítás dokumentumait.
- 57 Vác Városi Levéltár, V.91 Vác Város Képviselő-testületének iratai; a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872-1950
V.91-a/21 1896.03.15. 1, 19, 20/1896 határozatok, Dr. Schusztér Konstantin megyéspüspök „Millenniumi emlék” alapítványa szegényház javára, illetve Vác Városi Levéltár, Vác város polgármesterének iratai- Közigazgatási iratok 1872-1950 V.93-c, 1/1896 Dr. Schusztér Konstantin alapítványa kórház és szegényház javára
- 58 Vác Városi Levéltár, V.91 Vác Város Képviselő-testületének iratai; a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872-1950
V.91-a/21 1896.03.15. 1,19,20/1896 határozatok, Dr. Schusztér Konstantin megyéspüspök „Millenniumi emlék” alapítványa szegényház javára, illetve Vác Városi Levéltár, Vác város polgármesterének iratai- Közigazgatási iratok 1872-1950 V.93-c, I.4154, 19/1896 Dr. Schusztér Konstantin alapítványa kórház és szegényház javára.
- 59 Vác Városi Levéltár, V.91 Vác Város Képviselő-testületének iratai; a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872-1950

- V.91-a/21 1896.03.15. 1, 19, 20/1896 határozatok, Dr. Schusztér Konstantin megyéspüspök „Millenniumi emlék” alapítványa szegényház javára, illetve Vác Városi Levéltár, Vác város polgármesterének iratai- Közigazgatási iratok 1872–1950 V.93-c, I.4154, 20/1896 Dr. Schusztér Konstantin alapítványa kórház és szegényház javára. Azonban a kórház építése elhúzódott, a szoborra pedig nem gyűlt össze elegendő összeg, holott az csak a töredékét tette volna ki a püspök által adományozott pénznek.
- 60 Vác Városi Levéltár, V.91 Vác Város Képviselő-testületének iratai; a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872–1950
V.91-a/21 1896.03.15. 1, 19, 20/1896 határozatok, Dr. Schusztér Konstantin megyéspüspök „Millenniumi emlék” alapítványa szegényház javára, illetve Vác Városi Levéltár, Vác város polgármesterének iratai- Közigazgatási iratok 1872–1950 V.93-c, I.4154, 19/1896 Dr. Schusztér Konstantin alapítványa kórház és szegényház javára
- 61 V.91 Vác Város Képviselő-testületének iratai; a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872–1950, V.91-a/21. 37-38. 1896.05.10. 44/1896. I. Ferenc József arcképének leleplezése, Gajáry Géza polgármester beszéde
- 62 Bea Csaba: *Milyen festményt rendelt Vác a Millennium tiszteletére?* [https://ntf.hu/index.php/2018/03/18/milyen-festmenyt-rendelt-vac-a-millennium-tiszteletere/\(Napi_Tortenelmi_Forras, 2018.03.18.\)](https://ntf.hu/index.php/2018/03/18/milyen-festmenyt-rendelt-vac-a-millennium-tiszteletere/(Napi_Tortenelmi_Forras, 2018.03.18.))
- 63 Váci Közlöny, 17. évf. 18.sz. 1895.05.05.
- 64 Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Bp., 2010, Nyitott Könyvműhely, 88.o.
- 65 Váci Városi Levéltár: Egyleti Iratok X.202: Vácvidéki Egyetemi Ifjak Köre, 1889. Alapszabályzat II. Fejezet 4. § b)
- 66 Váci Városi Levéltár: Egyleti Iratok X.202: Vácvidéki Egyetemi Ifjak Köre, 1891.04.08. Ügykezelési Szabályzat I. Fejezet 5. § a)
- 67 Váci Városi Levéltár: Egyleti Iratok X.202: Vácvidéki Egyetemi Ifjak Köre, 1889–1892 (1889.03.01, 03.07.03.11,03.17)
- 68 *Váci Közlöny*, 13.évf. 11.sz. 1891.03.15.
- 69 *Váci Hírlap*, 3.évf. 19.sz. 1889.03.10., 5.évf.10.sz. 1891.03.08.
- 70 Váci Városi Levéltár: Egyleti Iratok X.202: Vácvidéki Egyetemi Ifjak Köre, 1889.02.22.
- 71 *Váci Közlöny*, 14. évf. 12.sz. 1892.03.20.
- 72 *Váci Közlöny*, 4. évf. 12.sz. 1882.03.19.
- 73 M. Lovas Krisztina: *Hogyan ünnepelték a fiatalok Pesten március 15-ét? A pesti egyetemi ifjúság március 15-i ünnepei a dualizmus évtizedei alatt III. (1899–1918).* *Honismeret*, 26. évf. 2018, 1.sz. 3-10.o.
- 74 *Váci Hírlap*, 7.évf.11.sz. 1893.03.12.
- 75 *Váci Közlöny*, 25.évf.9.sz. 1903.03.0
- 76 *Váci Közlöny*, 36.évf. 11.sz. 1914.03.12.
- 77 *Váci Hírlap*, 28.évf. 19.sz. 1914.03.11., 29.évf. 20.sz. 1915.03.10.
- 78 *Eger*, 5.évf.11.sz. 1867.03.11.
- 79 *Eger*, 6. évf. 12.sz. 1868 márc 12.
- 80 *Eger*, 7.évf. 10.sz. 1869 márc 11.
- 81 *Eger*, 27.évf. 12.sz. 1888.03.20.
- 82 *Eger*, 28.évf. 12.sz. 1889.03.19.
- 83 *Eger*, 29.évf. 11.sz. 1890.03.18.
- 84 *Eger*, 34.évf. 21.sz. 1911.03.15.
- 85 *Egri Ujság*, 1.évf.17.sz. 1894.03.16.
- 86 *Egri Ujság*, 1.évf.17.sz. 1894.03.16.
- 87 *Egri Ujság*, 1.évf.16.sz. 1894.03.13.
- 88 Ez már 1915-ben, a háború második évében jelentkezett, később csak erősebbé vált. Március 15. átalakult, elhalványult. *Egri Ujság*, 22.évf. 74.sz. 1915.03.15.
- 89 *Eger*, 27.évf. 12.sz. 1888.03.20.

A sárospataki tanítóképzőtől a Tokaj-Hegyalja Egyetemig *Egy modellváltás történeti gyökerei*

A felsőoktatási modellváltás keretében a hazai egyetemek többsége 2020–21 folyamán az addigi szakminiszteri felügyeletről közfeladatot ellátó közérdekű vagyonkezelői alapítványi fenntartói formára tért át. Az intézményhálózat tagjainak jogi személyiségét a változás általában nem érintette, de akadtak kivételek. Az egyik ilyen a Sárospatak székhellyel létesült új felsőoktatási intézmény, a Tokaj-Hegyalja Egyetem. A felsőoktatás szabályozására vonatkozó és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló 2021. évi VIII. törvény – a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény módosításával – kimondta, hogy a Sárospataki Comenius Campus 2021. augusztus 1-jével kiválik az egri Eszterházy Károly Egyetemből, és a továbbiakban – alkalmazott tudományok egyetemeként – Tokaj-Hegyalja Egyetem néven, önállóan működik. Ezzel egyidejűleg az Országgyűlés megteremtette az új intézmény szervezeti és finanszírozási feltételeit a Tokaj-Hegyalja Egyetemért Alapítványról, a Tokaj-Hegyalja Egyetemért Alapítvány és a Tokaj-Hegyalja Egyetem részére történő vagyonjuttatásról szóló 2021. évi XXV. törvény megalkotásával. Ennek keretében került sor oktatási célú ingatlanok tulajdonjogának átruházására, illetve a borvidék meghatározó jelentőségű állami borászata, a Grand Tokaj Zrt. részvénytárcájának alapítványi tulajdonba adására.

A 2021. április 27-én elfogadott és április 30-án kihirdetett jogszabályok eredményeként 2021. augusztus 1-jén létrejött a Tokaj-Hegyalja Egyetem.

De valójában mennyire tekinthető újnak? Az alábbi intézmény- és szervezettörténeti áttekintésben felvázoljuk a több mint másfél évszázados fejlődési út legfontosabb mérföldköveit.

Az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium (akkori nevén: Főiskola) 19. század közepére kikristályosodott oktatási kínálatá gimnáziumot és akadémiai (bölcseleti, jogi és teológiai) tanszakokat foglalt magában. A tanítóképző intézeti ág szervezésének ötlete már a reformkorban felmerült: 1843-ban a fenntartó Tiszáninneri Református Egyházkerület közgyűlése elfogadta egy Sárospatakon felállítandó „tanítókat képző intézet” tervét. Ez akkor anyagi okok miatt nem valósulhatott meg, később pedig a szabadságharc és következményei gátolták a kibontakozást. 1852-ben és 1855-ben újabb egyházkerületi határozatok születtek, időközben a Habsburg-elnomás is enyhülni látszott. Végül az iskola nagy formátumú szellemi vezéralakja, Erdélyi János (1814–1868) közigazgatási (mai szóval rektori) időszaka alatt, 1857. november 17-én nyílt meg a „tanítóképezde” mint önálló intézeti ág, amelyet elősegített a gyülekezetek és volt pataki diákok adományából 1857-re összegyűlt, az induláshoz szükséges húsz-ezer forint. Az első évfolyamot tíz hallgató kezdte meg, akik a teológiáról iratkoztak be, mai fogalmaink szerint párhuzamos képzésre. Őket hamarosan pályavégzett teológusok követték, s a tanév végén a létszám meghaladta a harmincat. Az intézet igazgatását Árvay József-re bízta, akit előzőleg e célból külföldi tanulmányútra küldtek.

A Főiskola keretein belüli működést új irányba terelte az 1868. december 5-én szentesített, a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk. Ennek tanítóképezdekről szóló fejezete az ország különböző részein nem kevesebb, mint húsz intézmény

felállítását írta elő és meghatározta a működés, a felszereltség, a tanulói ellátás és a tanterv alapelemeit, továbbá az alkalmazotti állomány bérezését és juttatásait. A működési feltételek biztosítása már addig is próbára tette a fenntartót, a szigorodás pedig végképp meghaladta a Tiszáninneri Református Egyházkerület anyagi lehetőségeit, miközben a kormányzat számára kézenfekvő lehetőségnek tűnt a már létező pataki iskola átvétele. 1869. október 22-én báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter 24.724. sz. rendeletével hatályba léptette az egyházkerület és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium között 1869. július 25-én megkötött és az egyházkerület közgyűlése által 1869. szeptember 27-én jóváhagyott szerződést, amelynek értelmében a Sárospataki Református Főiskola – az 1868. évi népoktatási törvény alapján, gazdasági kényszerből átadott – tanítóképzőjét átvette az állam. A Főiskola eladta az ingatlant, a növendékek pedig folytatták tanulmányaikat. Az immár Sárospataki Állami Tanítóképezdőben 1870. január 20-án az alapító igazgatót nem sokkal korábban felváltó Kiss József igazgatása alatt kezdődött (illetve folytatódott) az oktatás. Árvay Józsefet Zemplén megyei tanfelügyelővé nevezték ki, s e minőségében a képző igazgató tanácsának elnöke lett. Erdélyi János szellemisége is tovább élt: 1871-ben az örökösöktől megvásárolt 925 kötet (543 mű) állománnyal jött létre a tanítóképző – szintén törvény által előírt – saját könyvtára.

A következő évtizedekben az állam gondoskodott az intézmény működési feltételeinek folyamatos javításáról, amelynek leglátványosabb és a mai napig legmaradandóbb aktusa az új épület kialakítása volt. A minisztérium 1909-ben nyilvános tervpályázatot hirdetett, amelyen az első díjat és a képző megépítésének jogát Kismarty Lechner Jenő és Waga László felsőmagyarországi reneszánsz stílusban készült pályaműve nyerte el. Az építkezés megindult, s a mai Tokaj-Hegyalja Egyetem székhelyeként funkcionáló impozáns épületben 1913 szeptemberében elkezdődött a tanítás. A nagyszabású, kormányzati részvételt ígérő épületavató ünnepséget az udvar- és kertrendezési munkák befejezése utánra, 1914 őszére tervezték. A nyáron kitört világháború azonban megghiúsította a hivatalos átadást.

Bár az egyházi örökség átvétele és megőrzése az 1869-es átadáskor nyilvánvalónak tűnt, az állami képző megerősödésével párhuzamosan teret nyert az önálló identitás hangsúlyozása. 1895. január 22-én a tanítóképző állami fennállásának 25. évfordulóját ünnepelték meg. Az 1872-től megjelenő iskolai értesítők címében 1906-tól a tanév sorszámát úgy tüntették fel, hogy kitűnt: az intézmény nem 1857-et, hanem az államosítást tekinti első évnek. Ezt a metódust 1911-ben felváltotta a „XLII, illetőleg LIV. tanév” formula, beépítve immár az eredeti intézményalapítás dátumát. A teljes jogfolytonosság kinyilvánítása csak 1927-ben történt meg, ettől kezdve a tanévek számozása az 1857-es alapításhoz igazodott.

A változás nem volt véletlen. A húszas évek harmadik harmadától ugyanis egyértelművé vált, hogy a Sárospataki Református Főiskola komoly állami beruházások előtt áll. Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter segítségével és jelentős anyagi támogatásával építkezések indultak, bővült az iskola befogadóképessége, megnyílt az Angol Internátus. A komplex fejlesztés keretében megtörtént a tanítóképző egyházi visszavétele – részben kárpótlásként a Főiskola 1923-ban bezárt jogakadémiájáért. 1929. június 30-án a Tiszáninneri Református Egyházkerület nevében Révész Kálmán püspök és Dókus Ernő főgondnok, valamint – a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium 440-2/65-1929. számú, június 25-én kelt felhatalmazása alapján – Horváth Dénes kincstári jogügyi aligazgató aláírták a sárospataki tanítóképző egyházi kezelésbe adásáról szóló szerződést. Az ingatlant – a rajta álló, teljes egészében állami költségvetésből

finanszírozott épületegyüttesel – az egyházkerület ötven évre térítésmentes használatba kapta. A tanári kar részére fizetékieskiegészítő államsegélyt állapítottak meg, továbbá öt évig fix összegű dologi költségkeretet. A tanítóképző ünnepélyes átadására (viszsaadására) 1929. szeptember 14-én került sor. Az oktatás tartalmát a fenntartóváltás érdekében nem befolyásolta, a tanítóképző megőrizte szervezeti önállóságát és Kovács Dezső igazgató személye sem változott. A későbbi években igazgatási értelemben a legnagyobb kihívást a gyakorlati irányú középiskoláról szóló 1938. évi XIII. törvénycikk, illetve a tanítóképzésről szóló 1938. évi XIV. törvénycikk végrehajtása okozta. Az előbbi bevezette a líceum intézménytípust, az utóbbi pedig az addig egységes középfokú tanítóképzést négy évfolyamos líceumra és két éves tanítóképző-akadémiára bontotta. Az új modell felmenő rendszerben lépett életbe, s bár a jogszabály továbbra is közös tantestületet írt elő, a bizonytalanságot jellemzi, hogy pl. az 1939/40-es tanévről külön líceumi és tanítóképzős értesítő jelent meg. A háborús események miatt a felsőfokú tanítóképzés lekerült a napirendről, de a líceumi oktatási forma 1948-ig fennmaradt.

Az 1930-as években fénykorát élő Sárospataki Református Kollégium a második világháborút követően újraéledő magyar oktatásügy egyik fellegvára maradhatott volna. Az 1947/48-as tanévben az intézmény keretén belül teológiai akadémia, gimnázium, általános iskola, kertészeti és szőlészeti szakközépiskola, líceum, tanítóképző, továbbá gyermeklélektani állomás, fiú- és leánynépfőiskola, szabadművelődési akadémia, művészotthon, valamint partikula-gimnáziumok működtek. A „fordulat éve” után szovjetizálódó oktatásigazgatás azonban nem tűrte az önálló entitásokat. Megkezdődött az intézmény szétdarabolása és felszámolása. Az 1948–52 között több lépésben végrehajtott államosítással a Sárospataki Református Kollégium tagintézményei fokozatosan bezártak vagy állami kezelésbe kerültek.

1948. június 16-án az országgyűlés elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. törvénycikket. Ez Sárospatakon egyelőre csak az általános iskolát és a kertészeti szakközépiszkolát érintette. Annál is inkább, mert 1948. október 7-én a kormány részéről Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Magyarországi Református Egyház Zsinata részéről pedig Révész Imre egyházi és Balogh Jenő világi elnökök aláírták azt az állam és a református egyház közötti Egyezményt, amely – egyebek mellett – rögzítette, hogy a Sárospataki Református Kollégium szervezetébe tartozó gimnázium és tanítóképző-liceum egyházi iskola marad. A működés személyi és dologi költségeihez a kormány – 1953 végéig változatlan összegben, onnantól 1968. dec. 31-ig fokozatosan csökkenő mértékben – vállalta az államsegély folyósítását.

Csakhogy a kormányzat a kötelező nyolc osztályos általános iskola bevezetése miatt 1947–48-ban Budapesten és Szegeden, majd Debrecenben és Pécsen egységes pedagógiai főiskolákat állított fel, megszüntetve az önálló tanítóképzők létjogosultságát. A pataki képző különböző irányokban (leánygimnázium, zenei gimnázium, reál-gimnázium) kereste a kiutat, végül az ún. pedagógiai gimnáziumi szervezeti formát kérelmezték a kultusztárcától. Így aztán – azonnali megoldásként – Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter 1950. június 19-én felmondta a tanítóképző átadásáról szóló 1929-es szerződést, megszüntetve ezzel az egyházi kezelés formális jogalapját. Másnap a tárca állami kezelésbe vette az intézményt, a tényleges átadást július 12-én bonyolították le. A teljes tantestület a helyén maradt, kivéve Egey Antal igazgatót, aki lemondott és el távozott. A helyét Zilahi Ferenc képzős tanár foglalta el. A Kollégium minderről már nem adhatott hírt: utolsó iskolai értesítője az 1948/49. tanév végén jelent meg. Ami a

többi intézményegységét illeti, a teológiai akadémiát 1951-ben bezárták, a gimnázium 1952 szeptemberétől állami Rákóczi Gimnáziumként működött tovább. A Kollégium egyházi jogfolytonosságát csak a Nagykönyvtár, illetve a később ebből kifejlődött Tudományos Gyűjtemények őrizte meg az 1990-es újraindulásig.

A pataki tanítóképző államosításának eredeti célja azonban nem valósult meg, mert a pedagógiai főiskoláktól hamarosan elvették az alsó tagozatos tanítóképzést, így szükségessé vált ezen intézménytípus visszaállítása. Az 1949-ben hatályba lépett alkotmánnyal létrehozott kollektív államfői testület, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa megalkotta a tanítóképzésről szóló 1950. évi 43. számú törvényerejű rendeletet, amelyet 1950. november 12-én hirdettek ki. Deklarálták, hogy tanítóképzőt csak az állam tarthat fenn. Számukat és székhelyüket – „a gyakorlati szükségletnek megfelelően” – a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg, beleértve újak szervezését és a már működők megszüntetését. A pataki intézmény tehát végül állami tanítóképző lett – illetve maradt.

Az ötvenes évek első felének politikai elnyomástól sötét éveit követő enyhülés lehetővé tette, hogy a Sárospataki Állami Tanítóképző 1957. június 23–26-án megünnepelje fennállásának 100. évfordulóját, elismerve ezzel az egyházi múltat és eredményeket. A kormányzat nemcsak azt engedélyezte, hogy az intézmény 1957. június 25-től a Sárospataki Állami Comenius Amos János Tanítóképző nevet viselje – utalva ezzel az 1650–54 között Sárospatakon működő, európai hírű cseh-morva pedagógusra –, hanem Kállai Gyula művelődésügyi miniszter az iskola teljesítményét centenáriumi kitüntető oklevéllel ismerte el. További erősítésként 1959. július 1-jén az intézmény által használt ingatlan kezelését a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya helyett maga a tanítóképző kapta meg.

A Sárospatakra fordított kormányzati figyelem nem a városnak szólt. A politika felismerte a legkisebb gyermekek nevelésével foglalkozó pedagógusok felsőfokú képzésének ideológiai jelentőségét: középfokon képzett, 14-19 éves korú tanítójelölteket nem lehetett marxizmus-leninizmusra oktatni. 1958. szeptember 6-án hatályba lépett a tanító- és óvónőképzésről szóló 1958. évi 26. számú törvényerejű rendelet, amely kimondta, hogy a művelődésügyi miniszter felügyelete alatt felsőfokú intézményként működő tanítóképző, illetve óvónőképző intézeteket kell létesíteni. A középfokú képzések kifutó rendszerben megszűnnek. A törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló 187/1958. (M.K.23.) M.M. számú utasításban a művelődésügyi miniszter a pataki képzőt – az ország tíz másik hasonló intézményével együtt – 1959. szeptember 1-jei hatállyal felsőfokú tanítóképző intézetté szervezte át. Az új igazgató Komáromy Béla lett, aki addig a sárospataki Rákóczi Gimnáziumot vezette. (Hivatalosan 1959. január 1-jével kapta a megbízását, a szervezőmunkát már 1958 őszén megkezdte.)

A döntésnek Sárospatak szempontjából önmagán túlmutató jelentősége volt. A településen ugyanis a református teológia 1951-es bezárása után nem maradt főiskola. Ezen a helyzeten változtatott a tanítóképző felsőfokúvá minősítése. A képzési kínálat 1971-ben a Kecskeméti Óvónőképző Intézet kihelyezett tagozatával bővült, később a szakot a pataki képző maga indította.

A felsőoktatás fejlesztésének újabb lépéseként – az MSZMP KB 1972. évi oktatáspolitikai határozatában foglaltak végrehajtása érdekében – a tanítóképző főiskolák létesítéséről szóló 1974. évi 13. számú törvényerejű rendelet előírta, hogy a tanítóképző intézeteket fokozatosan főiskolává kell fejleszteni. Ez alapján az egyes pedagógusképző intézmények átszervezésével kapcsolatos intézkedésekről szóló 1045/1974. (VIII.31.) Mt. számú határozat a Sárospataki Tanítóképző Intézetet 1976. szeptember

1-jei hatállyal főiskolai rangra emelte, az 1976. augusztus 31-én kihirdetett 1976. évi 21. számú törvényerejű rendelet pedig az intézmény nevét Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskolaként állapította meg. Az 1976. szeptember 10-én rendezett tanévnyitó ünnepségen Polinszky Károly oktatási miniszter avatta fel az új főiskolát. Az 1966-tól igazgató Károly István főigazgatóvá lépett elő. Tíz év múlva, Földy Ferenc főigazgató hivatali ideje alatt, újabb névváltozás történt: a Magyar Népköztársaság felsőoktatási intézményeiről szóló 1986. évi 13. számú törvényerejű rendelet az intézmény nevét – a „Sárospataki” előtag elhagyásával – 1986. szeptember 1-jével Comenius Tanítóképző Főiskolára módosította.

Az önálló sárospataki tanítóképző életében minden addigi szervezeti változáshoz képest lényegesen más helyzetet teremtett az ezredfordulón végrehajtott felsőoktatási integráció: 1999. december 31-én megszűnt az intézmény 1869 óta élvezett szervezeti önállósága. A felsőoktatási intézményhálózat átalakításáról, továbbá a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény módosításáról szóló 1999. évi LII. törvény 2000. január 1-jével felsőoktatási intézményt és karokat alakított át, létesített, illetve szüntetett meg. A folyamat egyik elemeként a Comenius Tanítóképző Főiskolát egyesítették a Miskolci Egyetemmel. A pataki tanítóképző a felsőoktatási intézmények karainak felsorolásáról szóló 209/1999. (XII.26.) Korm. számú rendelet alapján a Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kara lett. A főigazgatói tisztséget 1997 óta ellátó Hegedűs László kari főigazgatóként működött tovább. Mivel a kar képzési kínálatában a tanítóképzés dominanciája a későbbi években módosult, az egyetem szenátusa a 2010/11. tanév folyamán a kar nevét – saját hatáskörben – Comenius Főiskolai Karra változtatta.

Az eddigiek alapján aligha vitatható, hogy a pataki tanítóképző történetében sikeres időszakok és hullámvölgyek egyaránt előfordultak. Sajnos azt kell megállapítanunk, hogy az ezredforduló után az utóbbi periódus vált jellemzővé. A Miskolci Egyetemmel kötött „kényszerházasság” következményei lényegében megismételték a történelmet, amennyiben szinte lekövettek Abaúj, Borsod és Zemplén megyék 1949-es egyesítésének jellemzőit. Ahogy az abaúj-zempléni térség elsorvadt a borsodi nehézipar árnyékában, akképpen az egyedüli székhelyen kívüli karként működő pataki is megtűrt filiálé lett a végeken. A fejlesztési források elapadása és a demográfiai helyzetből következő hallgatói utánpótlás csökkenés miatt a tanintézet eredeti funkciója lassan kiüresedett, a tanári kar minőségi mutatói drámaian zuhantak, kézzelfogható közelségbe került a megszűnés veszélye. A felsőoktatási intézményhálózat 2010-es évtized eleji újratervezése során azonban felcsillant a túlélés reménye: tárgyalások kezdődtek az egri Eszterházy Károly Főiskola rektorával, Hauser Zoltánnal, a kar átcsatolásáról. A fenntartó Emberi Erőforrások Minisztériuma 2013 májusában megadta a hozzájárulást, így 2013. július 1-jén a pataki intézmény kivált a Miskolci Egyetem kebeléből és az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Karává vált – immár a „főiskolai” megkülönböztető jelző nélkül, hiszen az anyaintézményen azonos jogállású volt. A sárospataki fejlesztések lehetősége azonban csupán szándék maradt, a megvalósulás elmaradásában rektorváltás is szerepet játszott. Amikor az oktatás szabályozására vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló 2015. évi CCVI. törvény alapján az egri főiskola 2016. július 1-jével egyetemi rangra emelkedett, Sárospatak még kedvezőtlenebb helyzetbe került: kari önállóságát elvesztve az Eszterházy Károly Egyetem Sárospataki Comenius Campusaként mint épületegyüttes élt tovább. A Patakon működő szervezeti egységeket közvetlenül az egri Pedagógiai Karhoz rendelték.

Elérkeztünk a jelenkorhoz. A modellváltás folyamatában 2021 elejétől kristályosodott ki a pataki Comenius Campus alapjain tervezett önálló Tokaj-Hegyalja Egyetem alternatívája. A közös gondolkodásban és a megvalósításban közreműködő helyi és országos erők közül Hörcsik Richárd történészt, egyetemi tanárt, Abaúj-Zemplén országgyűlési képviselőjét, Stumpf István egyetemi tanárt, volt alkotmánybíró, a felsőoktatási modellváltás koordinációjáért felelős kormánybiztos, Molnár Péter borászt, a Tokaj Borvidék Hegyközségi Tanács elnökét, Aros Jánost, Sárospatak polgármesterét és Hauser Zoltán főiskolai tanárt, az Eszterházy Károly Egyetem volt rektorát kell kiemelnünk. Az új egyetem portfóliójában a hagyományörzés mellett meghatározó jelentőséget kapott a szőlész-borászt, valamint a turizmus-vendéglátás képzés, illetve ennek révén az innovációt támogatni kész magyar felsőoktatási intézményrendszer és környezetének megerősítése. Az Országgyűlés 2021. áprilisi döntései nyomán felgyorsult alapítási folyamatban Hauser Zoltán vezetésével Előkészítő Bizottság, Molnár Péter vezetésével Tanácsadó Testület alakult, továbbá szakterületi munkacsoportok létesültek. Május végén felállt a Tokaj-Hegyalja Egyetemért Alapítvány kuratóriuma, elnöke Stumpf István, tagjai Molnár Péter, Sauska Krisztián borászt, Wáberer György kormánybiztos és Bolvári-Takács Gábor egyetemi tanár lettek, utóbbit 2021. augusztus 1-jével a kuratórium a Tokaj-Hegyalja Egyetem megbízott rektorának választotta.

Az új egyetem ekképpen fogalmazta meg küldetésnyilatkozatát: „Az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium fennállásának közel ötszáz éve alatt tudósok, írók, művészek, államférfiak sorát adta a magyar kultúrának, társadalmi és politikai közéletnek. A biztos szakmai tudást nyújtó, protestáns etikai alapokra építkező nevelés nyomán a pataki diákok minden időben az egyetemes emberi értékek és a nemzeti haladás szolgálatára vállalkoztak. Az intézmény az évszázadok során az alap- és középfokú gimnáziumi és tanítóképzős oktatáson túl felsőfokú teológiai, bölcsészeti és jogi képzést biztosított, s a 20. század közepén faluszemináriumot, népfőiskolát, művészettant, szabadművelődési akadémiát, kertészeti és szőlészeti szakközépiskolát is magában foglalt. A történetileg az 1857-ben létrejött tanítóképző mai jogutódjaként 2021. augusztus 1-jén önállósult Tokaj-Hegyalja Egyetem elkötelezett a város, a szűkebb tokaj-hegyaljai és a tágabb zempléni és abaúji régió egykor nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő szellemi, vallási, művelődéstörténeti, politikai és gazdasági szerepének visszaállításáért. A több évszázados kulturális örökségre, s a comeniusi neveléstörténeti hagyományra építve törekszik az oktatás színvonalának emelésére, a térség kulturális, tudományos, turisztikai és gazdasági vonzerejének erősítésére. Saját eszközeivel elő kívánja segíteni a népesség megtartását, műveltségi és képzettségi szintjének növelését, az itt dolgozók boldogulását, s ennek révén a régiót világszerte ismertté tevő tokaji szőlő- és borkultúra fejlesztését. Egyetemünk a sárospataki neveléstörténeti hagyományon alapuló pedagógusképzés, valamint a modern kor követelményeit kielégítő szőlészeti-borászati, turisztikai, gazdálkodási, továbbá az ezekhez kapcsolódó kulturális örökség tudományok képzések terén hívja és várja leendő hallgatóit. Az intézmény oktatási-kutatási működési területének és társadalmi szerepvállalási körének meghatározása a szintézisre épít, amennyiben egyaránt magáénak érzi a Tokaji Borvidéket és a világörökségi Tokaj-Hegyalja kultúrtáját, az egykori történelmi Zemplén megyét (Bodrogköz, Hegyalja, Hegyköz) és a földrajzilag szervesen ehhez kapcsolódó abaúji régiót. Magas minőségű oktató és kutató munkájával ugyanakkor az egész magyar felsőoktatást, s annak Kárpát-medencei, európai és világviszonylatú dimenzióit erősíteni kívánja.”

A Tokaj-Hegyalja Egyetem megalakulásának napján együttműködési szándéknyilatkozatot írt alá a Sárospataki Református Kollégiummal, amelyben vállalták, hogy intézményi céljaikat összehangolják és biztosítják oktatóik, kutatóik, tanáraik, hallgatóik és diákjaik számára infrastruktúrájuk, szellemi és tárgyi erőforrásaik kölcsönös használatát; továbbá együttműködnek oktatási és kutatási programok, kulturális, művészeti és tudományos rendezvények kezdeményezésében és megvalósításában.

Az első tanévnyitó ünnepi szenátusi ülésen, 2021. szeptember 25-én Orbán Viktor miniszterelnök mondott beszédet, hangsúlyozva a sárospataki neveléstörténeti hagyomány továbbvitelének felelősségét és az új egyetem szellemi küldetésének súlyát.

Ha a pályaválasztásra készülő középiskolások által előbb-utóbb feltett „miért a Tokaj-Hegyalja Egyetem?” kérdésre keressük a választ, a következőket mondhatjuk. Sárospatak iskolatörténeti jelentősége nem önmagában az itt tanuló diákok későbbi sorsának alakulásában, illetve az iskola tanárainak és oktatóinak szakmai, tudományos és közéleti sikereiben áll. A közel ötszáz éves neveléstörténeti hagyomány ennél mélyebben érinti a magyar társadalmat. Az ún. „pataki szellem”-nek Sárospatakon túlmutató jelentősége van. Bár Magyarország valamennyi tájegysége rendelkezik sajátos értékekkel, a régió egyedi vonásai kiemelkedők. Ebben az országrészben a történelmi múltnak, a tárgyi és szellemi kulturális örökségnek, a természeti tényezőknek olyan együttese lelhető fel, amely párját ritkítja. A történelmi hagyományokban az ezer év szinte kézzel fogható. Itt vezetett a honfoglaló magyar törzsek útja, a Bodroghözben Árpád-kori emlékek nyugszanak. A vidék kiindulópontja volt a hegyaljai felkelésnek, a Rákóczi-szabadságharcnak. Zemlénben született II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos, itt nevelkedett gróf Andrássy Gyula, innen származott, vagy indult pályájára a reformkor, majd a dualizmus több más kiemelkedő személyisége. A magyar kultúra, a magyar irodalom és nyelv bölcsője e vidék. Itt nyomtatták a vizsolyi bibliát, innen indult a felvilágosodás, Széphalomban teremtett irodalmi centrumot Kazinczy. Ezt a vidéket az értelmiség (pedagógusok, hallgatók, diákok, kutatók) magas fokú koncentrációja jellemzi. Egyedülállóak az etnikai és multikulturális viszonyok, markánsan jelen van a sváb és a roma kisebbség. A térség négy ország határán fekszik, az együttműködés a Felvidékkel, Kárpátaljával, Erdéllyel, Partiummal magától értetődő. A természeti környezet egyedisége európai viszonylatban ismert, a vidék flóráját és faunáját két tájvédelmi körzet fogja össze. Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrája nemcsak megélhetési forrást jelentett, hanem alapvetően meghatározta a társadalmi együttélés viszonyait, és ide vonzott vallon, lengyel, görög, orosz kulturális hatásokat. Ezzel összefüggésben válik érthetővé a térség idegenforgalmi jelentősége, Sátoraljaújhely igazgatási, Szerencs ipari, Tokaj közlekedési centrum jellege. Mindezen tényezők együttese a Tokaj-Hegyalja Egyetem számára páratlan kibontakozási lehetőséget vizionál.

A modellváltás keretében létrejött, képzési kínálatában és reménybeli multiplikátor hatásában fokozatosan kiterjedő egyetem legfontosabb működési alapelveit az alábbiak szerint összegezhetjük: a *tradíció* jelentősége, hiszen a célok és feladatok évszázados alapokon nyugszanak, a pedagógusképzés társadalmi jelentősége pedig vitathatatlan. Az *innováció* követelménye, mert Sárospatakot mindig az újítások lendítették át a hullámvölgyeken. Az állami szerepvállalás és a felelős *fenntartói gazdálkodás* összhangja, hiszen a modellváltás nem az állami működtetés alternatívája, hanem annak szándék szerint hatékonyabb megvalósítási eszköze. A *nemzetközi mérce* érvényesülése, mert a magyar felsőoktatás része a világpiacnak és versenyképességét csak ehhez mérheti. S végül a *konszenzusos jövőkép* kialakításának igénye,

amely folyamatban a fenntartónak, az iskola polgárainak (hallgatóknak és oktatóknak) és a megrendelői-társadalmi környezetnek egyaránt felelősége van. Azért, hogy közelről és távolról sokan és szívesen válasszák ezt az egyetemet.

IRODALOM

- Tanulmányunkhoz a hivatkozott jogszabályokon (lelőhely: <https://dt.ogyk.hu/hu/>; <https://njt.hu/>; <https://magyarokozlony.hu/>), valamint a Sárospataki Református Főiskola 1857–1949 és az önálló Tanítóképző 1872–1947 közötti értesítőin (lelőhely: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_sarospatak_reformatus_foiskola_teologiai_akademia_es_gimnazium/; https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_sarospatak_reformatus_tanitokepzo_intezet/) kívül felhasznált további irodalom:
- Barcza József (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest, 1981
- Bolvári-Takács Gábor: A sárospataki öregdiák mozgalom 19–21. századi kronológiája. Intézménytörténet és közművelődési dimenziók. = <https://docplayer.hu/801173-Bolvári-takacs-gabor-a-sarospataki-oregdiak-mozgalom-19-21-szazadi-kronologiaja-intezmenytortenet-es-kozmuvelodesi-dimenziok.html>
- Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, 2013
- Fehér Erzsébet: A sárospataki tanítóképzés másfél évszázada (1857–2007). Budapest, 2007
- Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. Budapest, 1986
- Toma Kornélia (főszerk.): A Tokaj-Hegyalja Egyetem Évkönyve 2021–2022. Sárospatak, 2022

Az átalakuló tanulási igények mint generációs jellemzők

A különböző generációk jellemvonásaiban, mindennapi igényeiben és életvitelükben mutatkozó éles eltérések nem csupán az egyes nemzedékek munkához való viszonyában, szociális kapcsolataiban domborodnak ki érzékelhetően, hanem meghatározzák a különböző generációk tanulási szokásait és oktatáshoz való viszonyát. Az ok-okozati összefüggések megértéséhez elengedhetetlen az élet minden részén jelen lévő digitalizáció és online jelenlét hatásainak ismerete, melyek átrajzolják a digitális média jelenlétében felnevelkedő generációk információszerzési, -megosztási, -feldolgozási mintázatait, szociális kapcsolatait, szabadidős tevékenységeit, tanuláshoz való viszonyukat és tanulási szokásaikat egyaránt. Jelen írás egy generációs áttekintésen keresztül ragadja meg a mai fiatal generáció tanulási szokásaiban és igényeiben mutatkozó forradalmi változásokat, hazai és nemzetközi kutatások eredményeinek bemutatása által.

Nem kell ahhoz se szociológusnak, se pedagógusnak, se szülőnek, sőt, még csak felnőttnek sem lenni, hogy megállapítsuk, valami megnehezíti az előző és utánunk következő generációkkal való kapcsolatot. Az a bizonyos generációs szakadék, mely az egymástól eltérő generációk közti különbségeket meghatározza, fellelhető a gondolkodásbeli, kommunikációbeli, magatartásbeli megnyilatkozásokban egyaránt. Míg régen egy családon belül ilyen jellegű eltérések többnyire a nagyszülők és szülők, vagy szülők és gyermekeik, illetve nagyszülők és unokák között mutatkoztak, addig ma már az utolsó generáció tagjait képviselő fiatalok közt is észlelhetünk lényeges generációs különbségeket. Néhány év alatt alakul át az, ami elfogadott, követendő, vagy ami éppen kínos a fiatalok életében. A felnövekvő generációk értékrendje és normarendszere egyre erőteljesebb eltérést mutat az őket néhány évvel megelőzőekéhez viszonyítva. A generációs szakadékok és az azokból fakadó különbségek tanulmányozása nélkülözhetetlen a pedagógusi munka során.

Mannheim (1969) definíciójában egy korcsoport akkor tekinthető generációnak, ha valamilyen közös belső tulajdonsággal, tudattal, jeggyel rendelkeznek tagjai. Ezek kialakulásának feltétele elsősorban a közösen megélt tapasztalatok, az egy irányba mutató helyzetértelmezések, attitűdök, cselekvési mintázatok, melyet generációs mintázatként is emlegetnek (Mannheim, 1969). Strauss és Howe (1992) alapján a társadalomban körülbelül 15-20 évente megy végbe egy-egy generációváltás, mely egyfajta ciklikusságot mutat. A szerzőpáros több fontos jellemzőt nevez meg, melyek alapján valakit egy generáció tagjaként lehet tekinteni. Ilyen jellemző, ha az illető egyén önmagát egy adott nemzedék tagjaként érzékeli és társadalmilag egységes hiedelmek és attitűdök jellemzik a különböző csoportokhoz, kapcsolatrendszerekhez való hozzáállását (pl. hogyan viszonyul a házassághoz, családhoz, gyerekvállaláshoz, munkához). Továbbá az illető személy életében átélt nagy horderejű történelmi események is igen nagy hatással vannak a generáció tagjainak egész életére (Strauss és Howe, 1992).

McCrindle és Wolfinger (2014) generációkutatásban felmutatott eredményei alapján mindezek mellett a digitális technológia is igen meghatározó napjainkban. A különféle technikai eszközök mindennapi életben való alkalmazása, illetve azoknak az egyén felnevelkedésére, kapcsolataira, életének alakulására való hatása szignifikáns

eltéréseket mutat az egyes nemzedékek esetében. Tari Annamária (2010) szerint lényegesen jelentősebb, hogy az egyes személyek gyerekkorában mennyire meghatározó az online vagy virtuális tér élménye, mint az, hogy az illető egyén mikor született.

A nemzetközi és hazai szakirodalomban legtöbbször tárgyalta a generáció rövid áttekintésére a következőkben kerül sor. *Veterán* (csendes, érett) generációként az 1925 és 1945 között születetteket tekintjük. Az ő szellemiségükre nagyfokú lojalitás jellemző, illetve az egyéni érdekek mellőzése a közös célok elérésének érdekében. A hit mindennapi életük része, ily módon központi szerepet játszik életükben a templom és a közigazgatás (Woempner, 2008). Ez a nemzedék megélte a nagy depressziót és a gazdasági világválságot. Tagjainak nagy része harcolt a II. világháború idején. Az ő életükre többnyire az volt jellemző, hogy egyetlen munkahelyen dolgoztak, majd onnan mentek nyugdíjba. A Veterán generáció tagjai idegenkednek a mai információs világ eszközeitől és szolgáltatásaitól. Nehezen találják fel magukat ebben a térben. Ebből adódóan az ő kapcsolattartásuk nagy hányada a digitális technológia használata nélkül történik (Pál és Törőcsik, 2013).

A *Baby boom generáció* tagjai 1946–1964 között születtek, többnyire a második világháború után. A generáció képviselői már egy lényegesen több lehetőséggel teli időszakban nevelkedtek. A világháború utáni hirtelen fejlődés meghatározta gyerekkoruk szellemiségét, nagyfokú optimizmus jellemzi őket (Pál és Törőcsik, 2013). Életükben fontos a jó és a rossz kérdése. Számukra fontosak a személyközi kapcsolatok és az információmegosztás. Ők még teljes mértékben azonosulnak azzal, hogy kik ők és mit érnek el a munkájukban (Woempner, 2008). Munkamoráljukat a teljesítményelv határozza meg, hiszen életükben nagyon fontos szerepet kaptak a szabályok, a tisztelet és az értékek. Életük minden pontját áthatja a nagyfokú megfelelési kényszer (Kovács, Kuczi és Jókuthy, 2006).

*X generáció*ként az 1965–1979 között születettekről beszél a szakirodalom. Ők már kevesebb hitet vetnek a külső vezetésbe, de annál többet az ő egyéni potenciájukba. Gyerekkoruk első évtizedei még a digitális eszközöktől mentesen teltek el. Ám a későbbiekben beleszórtak egy példátlan technológiai forradalomba (Woempner, 2008). Ez a nemzedék tanúja volt, amint a számítástechnika előbb informatikává, majd társadalmi létté nőtte ki magát. Mivel életükben többé-kevésbé jelen van az internet, így többnyire sikerült megtanulniuk kezelni az információs-kommunikációs technológiát. Az internetes világ elterjedéséig számukra a fő információforrás az újság, a televízió és a rádió volt (Nagy és Kölcsey, 2017). Az információszerzés e forrásai még mai nap is életük részét képezik, holott használatuk mértéke lényegesen csökkent az internethasználat előtti időszakhoz képest. A világháló közvetett hatásaként forrásaik kiapadhatatlannak és a társadalom többi tagjaitól független személyiségek lettek (Woempner, 2008). Azonban az őket követő generációkhoz képest ők inkább telefonálnak, mint elektronikusan kommunikálnak, illetve mai napig jobban preferálják a kézi írást a digitalizált formával szemben. Felismerve a digitális technológia előnyeit, képesek azok használatára és befogadására, valamint optimálisan alkalmazkodnak a következőkben felgyorsult élethez is. Többségében ők képezik a Z generáció tagjainak szüleit (Pál és Törőcsik, 2013).

Az 1980–1994 között születettek az *Y generáció*hoz tartoznak. Marc Prensky (2001a) meghatározásában az X generációval együtt *digitális bevándorló*knak tekinthetők, ugyanis az ő kisgyerekkoruknak még nem volt meghatározó eleme a digitális technológia. Az életükbe csak később lépett be a digitális média. Némelyek előbb az iskolában és csak azt követően találkoztak a számítógéppel és internettel otthonaikban (Székely, 2014). Az új technológia nyelvezetét is csak nagyobb korban kezdték elsajátítani. A digitális bevándorlók gondolkodásából egyértelműen kitűnik, hogy ők még nem az

interneten szocializálódtak. Ők azok, akik megkérdezik, hogy „Átment-e az email?“, vagy kinyomtatnak egy online dokumentumot ahhoz, hogy azt átadják valakinek (Prensky 2001a, 7). Mind a kognitív folyamatok, mind pedig tetteik árulkodnak bevándorló minőségükről. Woempner (2008, 3) úgy fogalmaz, hogy az Y nemzedék tagjai még csak „sétakocsikáznak“ az információs autópályán. Életükre mai napig egyaránt jellemző a valós és virtuális térben történő kapcsolattartás (Nagy és Kölcsey, 2017). Az Y generáció tagjai élnek a világhálón való kapcsolattartással, de számukra még mindig rendkívül fontosak a valós fizikai térben és időben zajló, emberi jelenlétet igénylő szociális kapcsolatok. Ennek ellenére a generáció felnevelkedett tagjaira már igen jellemző a technika iránti rajongás, az újabbnál újabb készülékek, programok hajszolása, azok mindennapi használata. Többségében gyakorlatias gondolkodásúak, mely áthatja életvitelüket is (Pál és Törőcsik, 2013).

A világhálón történő kapcsolattartás eredményeként az Y generáció tagjai könnyen létesítenek új kapcsolatokat és a legnagyobb természetességgel fogadnak el más, sajátjuktól idegen kultúrákat (McCrindle és Wolfinger, 2014). Ily módon nyitottabbak a nemi identitásból fakadó másság iránt is. Értékközpontúak elsősorban a siker, karrier, pénz szerepel, hisz a fogyasztói társadalom tagjaként megtapasztalták, hogy mindhárom szükséges a mai társadalomban való előbbre jutáshoz. Ők már nem egyetlen munkahelyen dolgozzák le életüket, olykor engedelmességre képtelen személyeknek tűnhetnek. Ha nem tartják azt többé optimális közegnek, könnyedén váltanak egy másikra (Tari, 2010). Kisgyerekkoruktól folyamatosan adaptálódtak az újabbnál újabb körülményekhez, helyzetekhez, így számukra nem kihívás a munkahelyváltással járó újdonságok elfogadása. Az Y generáció lényegesen eltér az előző generációktól abban, hogy tagjai nyitottak a kulturális tartalmak iránt, kedvelik a csoporttevékenységeket, a közösségi életet, illetve magabiztosságuknak és kitartásuknak köszönhetően magas fokú képzettségre tesznek szert (Nagy és Kölcsey, 2017). Többnyire ők alkotják a Z és Alfa generáció szüleit (Pál és Törőcsik, 2013).

A Z generációhoz tartozók az 1995–2009 között születettek. Mivel gyakorlatilag már kisgyerekkoruktól az interneten szocializálódtak, netgenerációként (*N »for Net« -gen*) is beszélnek róluk (Prensky 2001a, 6). A nemzedék egyik legkiemelkedőbb sajátossága, hogy anyanyelvi beszélői (*native speakers*) a digitális nyelvezetnek, mely a különféle digitális eszközök és programok sajátja (Prensky, 2001a, 6). Gyakran használnak olyan fogalmakat, amelyeket az előttük született generációk tagjai kevésbé használnak, esetleg nem is értenek. Ők azok, akik inkább megosztják egy adott információ linkjét, hogy mások is megtekinthessék, minthogy leírják vagy kinyomtatassák azt. Mivel az internet és a különféle digitális eszközök mindennapjaik része, a világot nem is tudják elképzelni nélkülük. Elsődleges kapcsolattartási formájuk a különféle közösségi hálókon keresztül történik. A digitális nyelv anyanyelvi beszélőiként a Z generáció már nem csupán használja az internetes tartalmakat, hanem szolgáltatja is azokat a különféle csatornákon keresztül (pl. Facebook, Twitter, Youtube) (Nagy és Kölcsey, 2017). Ezek a fiatalok többnyire mediatisztált környezetben töltik szabadidejüket, melyet nagy hányadában saját otthonukból tesznek (Nagy és Kölcsey, 2017). McCrindle és Wolfinger (2014) szerint egyszerre élnek életüket a valós és virtuális térben.

A 2010 után született gyermekeket már *Alfa generáció*ként azonosítja a szakirodalom. Az elnevezés Mark McCrindle ausztrál demográfustól származik, aki szerint a generáció nem azért kapta az Alfa nevet, mert az előző nemzedékkel végére értek az ábécé utolsó betűinek, hanem azért, mert ez a generáció valami teljesen újnak jelenti a kezdetét (McCrindle és Wolfinger, 2014). Az Alfák életének szerves részét képezi a képernyő.

Életüket még inkább meghatározza a digitális média és internet, mint az előző nemzedékekét. Ennek következményeként fenntartható figyelmi idejük lerövidült, digitális készségeik pedig meglehetősen korán kezdenek kialakulni (Tari, 2011). Az ő felnövekedésük időszakában robbannak be az okostelefonok, érintőképernyők, táblagépek, és így mindezek életük meghatározó elemévé válnak.

Az eddigi generációk közül felnőttként ők lesznek leginkább felkészülve a különféle elektronikai és digitális eszközök használatára, mivel számukra már gyerekként a kijelző a legfontosabb információszerezési és -megosztási médium (McCrindle és Wolfinger, 2014). Esetükben még inkább felgyorsul a fizikai és pszichológiai érés a rengeteg képernyő előtt töltött idő hatásaként (Nagy és Kölcsey, 2017). A digitális technológia intenzív használatának hosszú távú hatásaként ők lesznek az a nemzedék, akik leginkább összeköttetésben lesznek a globalizációnak köszönhetően. Valamint a jelenlegi feltételezések alapján ők fogják a legbizonytalanabb munkaerőt képezni (McCrindle és Wolfinger, 2014). Teljesen másak a tanulási, információszerezési és -feldolgozási mechanizmusaik, ennél fogva az oktatásukhoz újragondolt tanítási módszerek válnak szükségessé.

A felsorolt generációs korszakolás és az egyes generációk közti lényeges eltérések ismerete elengedhetetlen az Alfa és Z generációs nemzedékeket oktató pedagógusok számára. A generációs jellemzőknek köszönhetően a pedagógusok számára érzékelhetővé válnak a generációk közti markáns különbségek, melyek alakulásában nagy szerepet játszanak a különféle digitális eszközök jelenlétében, illetve különféle digitális eszközökön szocializálódó nemzedékek egyéni vonásai. A nemzedékek közti eltérések irányjelölők is, hiszen rávilágítanak, hogy az utóbbi generációk oktatásának kulcsát a pedagógusi nyitottság, az aktuálisan domináns tanulói igényekhez való alkalmazkodás, illetve a digitális életbe való bekapcsolódás jelenthetné.

A digitális eszközök és internet hatása a leginkább a Z és Alfa generáció kognitív változásaiban érhető tetten, mely aztán egész életükre kihatással van. Prensky (2001b) szerint az emberi elmét az egyént erő bemeneti információk alakítják. Új igényeket és preferenciákat támasztanak az élet minden területén, mely különös hangsúllyal érzékelhető az oktatásukban. Don Tapscott (2008) kutatásai alapján a digitális nemzedék tagjai teljesen másként tanulnak, játszanak, kommunikálnak, dolgoznak és építenek közösségeket, mint az ő szüleik.

Prensky (2001b) szerint a netgeneráció tagjai, akik soha nem használtak tárcsázós telefonokat, nem tudják, hogy egykor a zene nem volt hordozható vagy digitális, nem tudják elképzelni a napjukat digitális képek százazrei nélkül, és nem ismerik a számítógépek nélküli világot. A még néhány éve tömegeket hódító elektronikus postafiókok mára már kezdenek perifériára szorulni, hiszen a felnövekedő nemzedékek életritmusához nem illeszkedik megfelelően az elektronikus levelezés közben esetlegesen adódó várakozási idő. Felgyorsult életükhöz, az azonnali visszacsatolásra való igényükhöz jobban adaptálódik az instant üzenetek váltása közti minimális időközöb, hiszen e generáció hozzászokott, hogy az őket erő információk meglehetősen gyorsan és változatos formában érkeznek (Prensky, 2001a).

Az erőteljes digitalizáció hatására a különböző infokommunikációs technológiai eszközök túllépnek eszköszerepükön, és a felhasználók személyiségét alakítva megreformálják az eszközhasználók életét (Barabási, 2018). A mobilkommunikáció, a webes felületeken zajló játékok, az intenzív eszközhasználat átprogramozták a digitális nemzedék agyát. Rendkívüli gyorsaságra és interaktivitásra éhes egyénekké váltak, melynek következtében egyre nagyobb kihívás őket tanítani. Erre vezethető vissza a mai oktatási-nevelési problémák zöme, ugyanis a netgenerációs gyermekek nem képesek lelassítani

a valós élet eseményeire. Nem tudnak visszakapcsolni, lelassítani az iskolában zajló oktatási tevékenységek sebességére, mely alapvető fontosságú lenne a hagyományos oktatási módszerekkel való munkához (Prensky, 2001b).

Tari Annamária (2011) kutatásai alapján az újonnan felnevelkedő nemzedékek értékrendje is lényegesen átrajzolódik az őket megelőző generációkéhoz képest. A pszichológus szerint az egyik legnagyobb nehézség a Z és Alfa generáció nevelésében, hogy az X és Z generációhoz tartozó szülők, pedagógusok értékeket igyekeznek átadni számukra, holott az értékrend átalakulóban van. A digitalizációs folyamatok terjedésével, fejlődésével a Z és Alfa generáció jellemzőiben mutatkozó eltéréseken túl átrajzolódnak információszerezési és tanulási folyamataik is (Prensky, 2001b). Míg az előző nemzedékek esetében a papíralapú könyv és az iskola jelentette az elsődleges tanulási lehetőséget, ma a világ legtöbb részén már tér- és időkorlátok nélkül lehet tanulni a világhálón rendelkezésre álló, felbecsülhetetlen mértékű tudásnak köszönhetően. Azonban szükséges megemlíteni, hogy a fiatalokat érő információrengeteg nem csupán a pozitív lehetőségek irányába nyit kapukat. A digitális média különféle csatornái, ezen belül különösen az internet olyan veszélyeket is rejt, melyeket csupán a tudatos internethasználat és kellő mértékű kontroll szűrhet ki. Erőteljes akceleráció figyelhető meg a fiatalok testi és érzelmi fejlődésében is, ennek következtében a korhatárok egyre lejjebb kezdenek csúszni. Mindez arra vezethető vissza, hogy egyre többször fordul elő, hogy a diákok túl korán nyernek betekintést olyan terekbe, tartalmakba, melyekhez még érzelmileg nincsenek kellő mértékben felkészülve. Tari Annamária (2011) ennek közvetett hatásaként a lerövidült gyermekkort jelöli meg, hiszen túl korán, túl felnőttesen kezdenek élni a felnövekvő generációk.

A szakadék az aktuális tanulói nemzedék és az őket megelőző társaik között az ő felnevelkedésükben jelenlévő változatos és nagy mennyiségű médiahasználatban, illetve azok hosszú és rövid távú hatásaiban keresendő (Mellow, 2005). A digitális eszközökön és azok jelenlétében szocializálódó netgenerációs nemzedékek ugyanis számos megnyilvánulásukban különböznek azoktól, mint akik életében ez nem játszott ennyire domináns szerepet (Barabási, 2018). A Prensky (2001a) által megfogalmazott kognitív változások több téren is tetten érhetők a mai diákok megnyilvánulásaiban. A szokásos információfeldolgozási sebesség és az előző generációkra jellemző munkasebesség esetükben villámsebességgé alakult át (Prensky, 2001b). „A felvetett problémák között napjainkban felerősödik a diákok tanulási igényeinek mássága is. Ismert, hogy a digitális eszközök világában felnövő generáció sajátos attitűddel, élet- és szemléletmóddal, és ezekhez szorosan kötődően sajátos tanulási jellemzőkkel, tevékenységgel rendelkezik” (Barabási, 2018, 14–15).

Az intenzív médiahasználat meglehetősen gyors és rendszertelen figyelemváltásokat követel, amelynek közvetlen hatásaként a digitális bennszülöttek magas fokú figyelemmegosztással és párhuzamos feladatkezelési képességgel rendelkeznek (Szabó, 2015). Mivel az online játékokat folytató játékosoknak szimultán módon több mindenre kell koncentrálniuk a virtuális játékműzön, az élet más területeire is magukkal hozzák a párhuzamos tevékenységvégeztés (*multitasking*) ezen hozadékát. Az ő munkafolyamataikra a párhuzamos tevékenységvégeztés jellemző, szemben a lineáris munkával, melyet az előző generációk végeznek. Például házi feladatot készítenek, miközben tévét néznek, esznek és az okostelefonjukon konferenciabeszélgetnek barátaikkal. A témában végzett kutatások eredményei azonban arra is rávilágítottak, hogy a többszörösen halmozott párhuzamos tevékenységvégeztés következtében csupán csökkent figyelem jut az egyes tevékenységekre (Prensky, 2001b). Ennek következtében olykor az is előfordulhat, hogy többet vállalnak, teljesítenek, ám alacsonyabb színvonalon. Ez a jellemzőjük az oktatás területén is megfigyelhető, hisz a mai gyerekek számára unalmas az egysíkú, lineáris

feladatvégzés, ugyanis a megosztott figyelemre vannak többségében berendezkedve. Prensky (2001b) arra biztatja a pedagógusokat, hogy olyan tanulási tevékenységeket tervezzenek, melyek során a netgenerációs fiatalok e jellemvonásukat kamatoztatni tudják, illetve maximálisan a tanulás hasznára fordíthatják.

A Z és Alfa generáció tagjai már kisgyerekkoruk óta a televízió képernyője előtt nevelkedtek. Ki voltak téve a képernyőn sorakozó digitális képek százazrei felvillanásának. Ez az erőteljes vizuális élmény meghatározó az információbefogadásukra és -feldolgozására. Ebből adódóan észlelésükre a vizuális, grafikai, képi elemek vannak nagy hatással, háttérbe szorítva a szöveges forrásokat (Prensky, 2001b). Míg a megelőző nemzedékek esetében a vizuális elemek (képek, grafikák) csupán kiegészítései voltak a szöveges üzenetnek, addig ez mára megváltozott. Ily módon a kép mint elsődleges észlelési forrás kap helyet életükben. A képeket a csökkent terjedelmű szöveges információ csupán csak kiegészíti. Továbbá a netgenerációs nemzedékek információszerzésére és tevékenységére inkább a random hozzáférés jellemző a hagyományos lépésről lépésre való feltárással szemben. Ez annak következtében alakult át, hogy a képernyő előtt szocializálódó fiatalok a legnagyobb szabadsággal körbe-körbe kattogtathatnak a világhálón, onnan szerevve be információik és ismereteik java részét (Prensky, 2001b).

Prensky (2001b) kutatásai alapján az ő életükre és kapcsolattartásukra az online jelenlét jellemző, felhagyva az előző generációk valós térben megvalósuló életvitelével. Ezen nemzedékek az elektronikus postafiókon történő kapcsolattartásban, a nyilvános üzenetküldésben, instantüzenetek váltásában érzik magukat otthon. Világukra a fantázia erőteljes jelenléte jellemző a valós elemekkel szemben. Az új technológiáknak köszönhetően a különféle internetes csoportok tagjaként, saját valós identitásuk megmutatásával vagy adott esetben átmaszkírozott alteregójával élik szociális életüket. Ebből adódóan azonban emberi kapcsolataik nemegyszer elszemélytelenednek, hiszen a virtuális térben találkozhatnak, beszélgetnek, játszanak vagy akár dolgoznak. Ez az erőteljes online jelenlét közvetlen kihatással van problémamegoldó stratégiáikra is, hiszen ők már nem telefonon kérnek segítséget egy számukra fejtörést okozó probléma felgöngyölítésében, hanem nyilvános posztot küldve üzenőfalukra, ott keresnek megoldásokat az aktív virtuális életet élő ismerőseiktől (Prensky, 2001b). Tehát az iskolapadban ülő fiatalok online lét iránti igényének iskolai keretek közt történő kielégítése kulcs lehet a figyelmük megragadása és motivációjuk fokozása terén.

A netgenerációs fiatalok a komoly munkával szemben jobban preferálják a játékot, a játékosított tanulást és munkáltatást (Prensky, 2001b). Számukra a játék munka és a valós munkát is egyre inkább a játék világára hasonlító módszerekkel, megoldásokkal kezdik megközelíteni. A felismerést követően a különféle munkaszoftverekbe és munkafolyamatokba játékelemeket és -stratégiákat kezdtek beépíteni, melyek az ő életükhöz, mindennapjaikhoz leginkább illeszkednek. A munkaerőpiac-kutatók meglehetősen korán rájöttek: ők ahhoz a nemzedékhez tartoznak, akikre a munkaadónak különösen figyelnie kell, hisz a régebbi elvárások nem szabhatók rájuk (Tari, 2010).

A digitális benmszülött Z és Alfa generáció sajátossága, hogy meglehetősen nehezen működik a feladatúrés, melynek gyökere – az előző sajátosságukkal együtt – szintén a digitalizált életvitel számlájára írható. Tari Annamária (2011) azonban arra is rávilágít, hogy nemcsak számukra, hanem már az Y és X generáció felnevelkedett tagjaira is csökkent figyelmi idő jellemző. Ez általában 15–20 perc folyamatosan fenntartható figyelem, melyet kisebb-nagyobb időközökre megszakítanak. Azonban ez a fragmentált jelleg nemcsak koncentrációjukra, figyelmükre jellemző, hanem tevékenységvégzésükben is visszaköszön. A netgenerációs nemzedék ugyanis már nem a megszakított türelemmel végzi feladatát, hanem a végeredmény hajszolásával, a munkafolyamat folyamatos megszakításával (Prensky, 2001b).

Számukra a technológia nem egy kihívást megtestesítő ellenség, hanem barát, így a digitális technológia alkalmazása az élet minden területén alapvető szükségletté vált esetükben (Prensky, 2001b). Az ő perspektívájukból a számítógéphez és más eszközökhöz való hozzáférés éppen annyira természetes, mint a születéshez való jog (Prensky, 2001b). Többnyire ennek köszönhető, hogy a felnevelkedő generációk ismereteik terén is igen egyediek. Rendkívül nagy tudás birtokában kerülnek már be az intézményesített oktatás legalsó szintjeibe is. Tari (2011) lényeges változásként emeli ki, hogy a netgenerációs társadalomra nem jellemző a klasszikus értelemben vett gyermeki kíváncsiság. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a Z generáció képviselői túltelítődnek az őket érő felbecsülhetetlen mértékű információval. Másrészt az oktatásuk során tapasztalható passzivitás a már előzőekben is említett nagymértékű vizuális igényteliséggel magyarázható. A közoktatás berkeiben manapság még mindig a verbális oktatás dominál, háttérbe szorítva a vizualitást, melyre leginkább igényt formálnának a mai diákok. Marc Prensky (2001a) a csökkent tanulói kíváncsiságot a virtuális játékokra vezeti vissza. Kutatásai alapján a mai fiatal generációk legkevesebb kétszer annyi időt töltenek virtuális játékkal, mint amennyit olvasással, és legalább kétszer annyi időt néznek televíziót, mint amennyit játszanak. Elmondása szerint az abban a közegben megélt azonnali interakciók és az azokból származó tapasztalatok, élmények beleivódnak a gyermekek elméjébe, és attól kezdődően ezt elvárásként teszik fel minden más közegben, különös hangsúllyal az oktatás területén. Ezek a különbségek pedig messzemenően mélyebb és hosszabb távú következményekkel járnak, mint azt gondolnánk.

A felnevelkedő nemzedékek (főként Alfa és Z generáció) agyi szerkezetében történő lényeges átalakulás minden bizonnyal a különféle digitális eszközök intenzív használatának számlájára írható (Prensky, 2001a). E feltételezést Normann Doidge (2011) kutatási eredményei is alátámasztják, mely szerint a rendszeresen végzett tevékenységek (pl. online játékok) teljesen átépítik az agy szerkezetét. Elmondása alapján azon területek, melyeket aktívan, rendszeresen használnak, erősödnek, épülnek, bővülnek, s ily módon az agy azon részei tömörebbé, mélyebben és gazdagabban barázdáltabbá válnak. Ezzel ellentétben azon területeken, melyeket kevésbé gyakran és intenzíven használunk, az illető készségeket vezérlő agyi szegmensek barázdaltsága gyéresebbé, ritkábbá válik, sőt adott esetben teljesen le is épülhet. Herz (1997) a Joystick Nation című kötetében már közel negyed évszázada arra sarkallta az olvasót, hogy nézzenek szembe a digitális játékok hatására markánsan megváltozott generáció átprogramozott elméjével. Azt javasolta a pedagógusoknak, hogy törekedjenek olyan tanulási helyzetek megteremtésére, melyekben a verbális ismeretátadás és -elsajátítás során ugyanolyan mértékben jut szerep az írásbeli és képi információk közvetítésének is.

A felnevelkedő nemzedékeket érő számtalan új információ és impulzus, mely a digitális eszközökön keresztül folyamatosan érkezik, olyan széles látószöggel és érdeklődési körrel indítja útjuk őket, amely kikényszeríti a pedagógiai szemlélet és oktatásszervezési gyakorlat megváltoztatását is (Benedek, 2007). Azok a pedagógiai módszerek, stratégiák, amelyek az előző generációnál még hatékonyan működtek, ma már alig bizonyulnak alkalmazhatónak. Prensky (2001a) úgy fogalmaz, hogy a mai diákok már nem azok az emberek, mint akiknek tanítására az oktatási rendszer ki volt dolgozva. Véleménye szerint a mai oktatás legnagyobb problémája, hogy a digitális bevándorló pedagógusok, akik a digitális kor előtti időszakban születtek és a digitális nyelvet csak későbbi életszakaszukban sajátították el, azzal küszködnek, hogy olyan generációt oktatnak, akik az övéktől eltérő nyelvet beszélnek. Továbbá

arra is rámutat, hogy az új médiaszocializáció és a netgenerációra jellemző erőteljes kognitív változások olyan új tanulási stílusok és képességek kialakulásához vezetnek, melyekhez jobban illeszkedő oktatási módszereket, megközelítéseket szükség-szerű kidolgozni a közoktatás minden terén, hiszen a netgenerációs fiatalok számára a technológia világa életterük természetes részét képezi.

Összegzés

A napjaink tanulói nemzedékét képező Z és Alfa generáció egyedi jellemzői között sajátos információszerzési, -közvetítési és tanulási igények jelennek meg az erőteljes digitalizáció hatásaként. A netgeneráció fiataljainak érdeklődése, motiválása és tanítása során már nem bizonyulnak hatékonyak az előző generációk esetében alkalmazott didaktikai eljárások, eszközök. Olyan új oktatási utak és módszerek kidolgozása és tanítási-tanulási folyamatba való beépítése válik szükségsszerűvé, melyek által az elsajátítandó információk hatékonyan illeszthetők az új nemzedék digitális életteréhez. A különféle technológiai változásokkal való lépéstartás és a generációs sajátosságok ismerete alapvető feltétele az átadandó ismeretek és tanítási módszerek újonnan formálódó tanulói igényekhez való adaptálásának.

IRODALOM

- Barabási Tünde: Új módszertani ígéret? Gamifikáció a XXI. századi oktatásban. *Magiszter*, 2018. 1. sz. 14–25. o.
- Benedek András: Tanulás és tudás a digitális korban. *Magyar Tudomány*, 2007. 9. sz. 1159–1162. o.
- Doidge, Norman: *A változó agy*. Budapest, 2011, Park Kiadó.
- Herz, J. C.: *Joystick Nation. How Videogames Ate Our Quarters, Won Our Hearts, and Rewired Our Minds*. Boston, 1997, Little, Brown and Company.
- Kovács Imre – Kuczi Tibor – Jókuthy Emese: Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In: Kovács Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: szociológiai tanulmányok*. Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 19–39. o.
- Mannheim Károly: A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.) *Ifjúságpszichológia*. Budapest, 1969, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 31–68. o.
- McCrinkle, Mark – Wolfinger, Emily: *The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations*. Australia, 2014, McCrinkle Research Pty Ltd.
- Mellow, Peter: The media generation: Maximise learning by getting mobile. *ASCILITE 2005: Balance, Fidelity, Mobility: Maintaining the momentum?* 2005. 12. sz. 469–476. o.
- Nagy Ádám – Kölcsény Attila: Mit takar az alfa-generáció? *Metszetek*, 2017. 3. sz. 20–30. o.
- Pál Eszter – Töröcsik Mária: *Irodalmi áttekintés a Z generációról*. Pécs, 2013, PTE KTK Kiadó.
- Prensky, Mark: Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 2001(a). 5. sz. 1–6. o.
- Prensky, Mark: *Digital Game-Based Learning*. Saint Paul, 2001(b), Paragon House Edition.
- Strauss, William – Howe, Neil: *Generations. The History of America's Future, 1584-2069*. New York, 1992, Harper Perennial.
- Szabó Éva: A digitális szakadékon innen és túl. *Oktatás – Informatika. Digitális nemzedék konferencia 2015*, 2015. 1. sz. 17–32. o.
- Székely Levente: Az új csendes generáció. In: Nagy Ádám és Székely Levente (szerk.) *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest, 2014, ISZT Alapítvány Kutatópont, 9–29. o.
- Tari Annamária: *Y generáció*. Budapest, 2010, Yaffa Kiadó és Kereskedelmi KFT.
- Tari Annamária: *Z generáció*. Budapest, 2011, Tericum Kiadó.
- Tapscott, Don: *Growing up Digital. How the Net Generation is Changing Your World*. New York, 2008, McGraw-Hill Publisher.
- Woempner, Carolyn: *Teaching the Next Generation*. Mid-continent Research for Education and Learning (McREL). 2007. (Letöltve: 2022.06.27.)
<http://files.umwblogs.org/blogs.dir/1160/files/2008/05/teaching-the-next-generation-april-2007-millennials.pdf>

A szűrt és szűk levegő ideje – Cseh Tamás a determinánsok vonzaskörében

A majdnem elfeledett nagy magyar esszéista, filmesztéta, kritikus B. Nagy László nyomán *determinánsok*nak nevezhetők azok a történelmi adottságok, amelyek különösen jól követhetően hatottak életben, alkotásban és maradandó nyomot hagytak. Az életvonal jellegű, kronologikus, mondhatni, az életmű horizontális megközelítésének fontosságát elfogadva, ez alkalommal azonban a hosszan ható determinánsok, a dalnok pályafutására meghatározó tényezők közül néhányat kísérek meg számba venni. Vertikális feltárásnak is nevezhetném – ha tanulmányt írnék. Nem titkolva, hogy erős élmény 1971 nyarától 2009 nyaráig személyes viszonyban lenni Cseh Tamással – meg a fájó hiánnyal, hogy sokszor, sok évre szem elől veszítettük egymást. Talán e tény menti az írás szabálytalanságát, hiszen szándék szerint sem tekinthető tudományos munkának, inkább *memoár-szemlélődés* a múlt mélysége, a szereplő személyek és a töredékesen fennmaradt dokumentumok fölött.

Akik a század második felében nőttek fel – a diktatúrák különböző árnyalataiban, a hatalmak szabdalta Közép-Európában kellett élniük és alkotniuk –, helyzetük ezáltal már önmagában determinálva volt. A térség történelmi meghatározottsága, a durva restriktív akciókon túl is finom szövedéket sző az alkotások köré. A *szűrt és szűk levegő* ideje az ötvenes évek. Az ötvenes évek szűk levegője persze nem a szerzőktől származó kifejezés, az utolsó évtizedek idézetmondóinak dokumentálhatóan romlik a szövegtudása, pontosabban az eredeti szöveg már nem jelent értelmezhető számukra, míg a helyhatározóként vett szűk levegő átvitt jelentését az 50-es évekre hatásosnak gondolják. Az irodalmi újságtól a szerzőket – Cseh Tamást és Bereményi Gézá – kedvelő miniszterig így emlegetik. A népdallá váló műdal közösség általi alakításának vagyunk talán tanúi, de a szűk levegőjű ötvenes évek lapos hasonlata távol esik a szerzők eredeti szándékától, a világhelyzetet is felidéző pontos fogalmazástól.

Egy 1971-ben született dalban hangzik el „...az ötvenes évek szűrt levegője, tudod, a légkör, miért...”, melynek eredeti címe: *Dal nővéremnek*. Az idézett szöveg születésének kontextusáról érdemes felidézni az 1974-ben készült első koncertfilmjük bevezetőjéhez, az Elek Judit rendezte *Az első fénykép*hez írt műsorismertető sorait, melyet Bereményi Géza és Cseh Tamás együtt fogalmazott. „Amikor mi gyerekek voltunk – az ötvenes években –, a rádiók, a megafonok és az emberek valósággal ontották a különféle énekeket. Nóta, népdal, operett, tömegdal, sláger hangzottak el mindenütt, »a kerthez tartozott a rózsza«, »elcsitul a város, a békés Jereván«, volt, aki »életében hajlongott sokat«, volt, aki »gyűlölte a vadvirágos réteket«, egyesek azt dúdolták, hogy »zakatol már a sok kerék, a sok gyerek nevet«, mások, hogy »csupa könny a szobám«, megint mások, hogy »sapkámat vidáman meglengetem.« A dalok később megmaradtak vagy változtak, de mindig nagy erővel idézték fel azt az időszakot, amikor szívből kedvelték őket. E felidéző képességük segítségével szeretnénk bemutatni, hogy a korszakok, életeink, milyen sokféle hangulatot, maradványt cipelnek magukkal, és – ha sikerül – azt is, hogy ez mind része a történelmünknek. *Az első fénykép* című műsor ennek ellenére saját szerzeményű dalokból áll, csak egy-két zenei és szövegidézet utal a régi kedvencekre – eredetükre. Jogos a kérdés: ha a hajdani

slágerek környezetét, emléküket akarjuk felidézni, miért nem azok a régi dalok maguk hangzanak majd el? A válasz: mert ezek a dalok olyan mélyen belénk ivódtak, hogy arról a harminc évről, amit megéltünk, másképp nem is lehet énekelni. És arról sem, hogy kik vagyunk ma.”

A Műegyetem nagy előadójának dobogóján az Ad Libitum, vagyis Novák János, Kecskeméti Gábor és Márta István, együtt Cseh Tamással. A felvételek mindkét napján a terem zsúfolt, elsősorban egyetemistákkal. Elhangzik a tárgyalt szöveget tartalmazó szám, a *Dal nővéremnek*: „És arra a képre emlékszel, / drága, hol kalapban látjuk apát, / bajszos száján a szokott mosollyal / és keze mélyen a kabát / zsebébe süllyed, és három régi barát / valami tréfás pózban mutatja magát. / Hullámot nyomva anya hajába, / zsorzsettjén még ott kísért / az ötvenes évek szűrt levegője, / tudod, a légkör, miért... / Apa egy este karjára vette Irént, / s elhagyott minket, nem fontos ma már, kiért. / Szomszédunk lánya egy délután / megállt a házunk udvarán, / hatéves volt, én négy talán, / nadrágját lehúзва hasán / valamit mutatott magán... / És kérdezem tőled, emlékszel, drága, / mikor a kórház előtt, / hol Lizánál voltunk látogatóban, / s kaptunk egy jó kis esőt. / S én fejembe nyomva apa kalapját, megyek / egy telken átvágva a megálló felé veled.” A koncerten Cseh Tamás bement a műsorszámok címét, harmadik a *Dal nővéremnek*. – A szerzők is fontos műnek tartották, ez a dal a forrása – a majd évek múlva megjelenő – első lemezük címének, a *Levél nővéremnek*. Fel is veszik a lemezre, miután azonban a lemez címéül saját maguktól kölcsönvették a cím lényegét, átírták a dal címét, ekkortól *Apa kalapja* lesz a tartalomhoz csak formálisan kapcsolódóan.

Elek Judit rendezői ötletét finom mozdulattal valósítja meg Cseh Tamás a Műegyetemen, fejébe csap egy odakészített kalapot, ahogy azt egy színpadra dobott kalappal Kolozsváron is megteszi – sok év múlva is. Bereményi Géza 1990-ben, amikor a Filmkultúra folyóiratban először publikál az 1971–1989 között készült dalszövegekből válogatást, köztük a *Dal nővéremnek*et is, eredeti címmel, pontosan. A köznyelvben mégis marad a lemezre kényszerűségből átírt *Apa kalapja*. (Magam Bereményi Géza címhasználatát követem.)

A szerzők egy-egy pontos jellemző mozzanattal adják tudunkra, hogy ismerik pontosan a múltat: „Hullámot nyomva anya hajába”, mely sor felidézi a régi hajsütővasat, amellyel a haját formálták, „zsorzsettjén még ott kísért, / az ötvenes évek szűrt levegője, tudod, a légkör, miért...”, finom, erős anyag a zsorzsett, melyet a régiek évtizedekig hordtak, még a háború előtt is. A címben idézett jelenséget – tudod, a légkör, miért – ha az eredeti szándékhoz híven akarjuk értelmezni, akkor a teljes gondolat háttérét is szemügyre kell vennünk.

Miközben a Nyugat a megnyert II. világháború után Churchill fultoni beszédével leeresztette a Vasfüggönyt és mögé zárta a szovjetek által felszabadított népeket: ...két történelmi jelentőségű cselekmény zajlott le Magyarországon: az egyik a hazaárulás volt, másik a szabadságharc... Sokan voltak, akik azt hitték, szabadságharcban segídkeznek, s későn érték meg, hogy hazaáruláshoz nyújtottak segídekzet. A háború utáni évekről beszél Márai Sándor, amit szinte máig a koalíciós évek demokráciájának kellett nevezni. Márai saját szerepét nem tagadva: a koalíciós szerepjátékot tömör egyszerűséggel hazaárulásnak nevezi: ...a magyarság nagy tömegei a vasfüggöny mögött éppen úgy a számkivetettség állapotában élnek, mint azok, akik vándorbotot vettek a kezükbe [...] Mindkettő nehéz sors. Titkos utakon, mintegy jelbeszéddel tudunk csak egymáshoz igazat szólni – külföldről haza éppen úgy, mint a hazaiak egymás között. Márai Sándor pontos esszéjében (*Aki látja hazáját – Egy számkivetett magyar író vallomása*) nemcsak a térség helyzetéhez ad kulcsot, de a dalok titkának megfjtéséhez is.

A gyerekkorban zsigerig hatolt tapasztalás a szülői intellektus, a mindennapos soha, sehol, senkinek. Majd a század végéig mi magunk is „jelbeszéddel tudunk csak egymáshoz igazat szólni”. És amikor a történelemről énekel Cseh Tamás, mindvégig, „a legvégéig, a végnek végéig” minden hangsúly, minden akkord önmagán túl valami mást is jelent, és ennek megfejtése sok áttétellel, ha szimbolikusan is: a szabadságszerető ember vallomása. (*Filmdal* 1971)

A Vasfüggöny – keletről nézvést – a teljes fizikai határzár az 1940-es évek végére a helyén van. Ugyanekkor gyors előkészületeket indítanak az amerikaiak a szovjetizált hatalom táboron belüli hírmonopóliumának megtörésére. Előbb csak ideiglenes helyekről, de már 1949-ben megkezdí adását az igazi Szabad Európa Rádió magyar adása, később pedig már a müncheni Englischer Gartenben működött 1993-as megszűnéséig. Az első időkben a Szabad Magyarország hangját a hírekért, a kommentárokért meg elsősorban az üzenetekért hallgattuk, pontosabban hallgatták szüleink – nagy titokban. Az adások vételét az országban szerteszét telepített zavaró állomások nehezítették éjjel-nappal. A hatvanas-hetvenes években is az ötvenes évek zavart, szűrt levegője volt még a légkörben, amikor pedig már Cseke László *Teenager Party* zenei műsorát keresték a fiatalok világvevő rádiókon, hogy leírják az angol szöveget és felvegyék magnóra a zajos dallamot – Bill Haley-től, a The Shadowsig. Ez utóbbi különösen fontos volt, hiszen első zenekaruk, a *Stereo*, pontosan úgy állt fel, mint a The Shadows. Osztálytársa, Horváth Imre dob, és a Villányi úti szomszéd házból Szerdahelyi Péter és Gábor gitár és a gitáros-énekes zenekarvezető Cseh Tamás, aki saját számokat is írt, elsősorban angol szöveggel. 1970-ben már csaknem száz dal szerepelt a fennmaradt angol listákon.

Eredeti lemezt szinte lehetetlen volt egyenes úton szerezni. Egyszer – mondja egy későbbi, általa megőrzött felvételen – a Múzeum körúton sétáltak, ahol a hanglemezek feketepiacra van, és majdnem belekerültek az Ifjúsági Magazin leleplező színes példányába, ahol többek le vannak fényképezve – úgy történt, hogy odaugrott hozzájuk egy fiú, pontosabban Antoine-hoz, és azt mondta, hogy van egy Del Shannon, nem is egy, hanem kettő: Runaway, Runaway... két Del Shannon, az Antoine ránézett a fiúra és azt mondta, hogy mind itt van – és magára mutatott... és továbbmentek a Désirével, és az Antoine énekelni kezdett: „Minket a tánczene szó, / valami I love you so / hozott össze / Valami dal, amibe / azt magyarítottuk mi bele, / hogy dubidu-báppá... Ó, az az énekes / bármiről énekel, / úgy tudtuk róla mi, / hogy jobb ő, mint mi vagyunk, / hogy az ő élete sokkal többet ér, / mint mi vagyunk.” (Cseh–Bereményi: *I love you so*.)

Ezekről az évekről, Bereményi Géza és Cseh Tamás addigi útjáról érvényesen, máig legpontosabban Csengey Dénes írt, előbb 1981-ben az Alföld és a Valóság folyóiratokban, majd az 1983-ban a Magvető Kiadónál megjelent nevezetes kötetében: „...és mi most itt vagyunk”.

(*A „kint és bent”, mint az 1956 utáni kor fontos determinánsa*) B. Nagy László 1972-ben írja (levéltöredék Szkárosi Endréhez, melyet a címzett B. Nagy Anikóval közösen publikált) „Profinak sose szabad lenni. De amatőrnek se. Hanem a margókon ugrálni, mint Sarkadi Oszlopos Simeonja. A margókon, minden tekintetben. Nem szabad kiszakadni a determinánsok vonzasköréből. De nem szabad beléjük se zuhanni. Ez persze nem megy büntetlenül, mert a társadalom megbosszulja – már csak pusztá irigységéből is – az efféle eltökélt 'kint-bent' állapotot. És amellet ez az elkötelezetlen elkötelezettség – hogy pontosabb legyenek: a nagy távlatú eszmények vállalása, de azok egyéni értelmezése és az érvényes szabályrendek iránti teljes közöny, az azokkal való játék, a szabadharcos taktika, mely arra irányul, hogy lehetőleg én határozzam meg, hogy mit veszek komolyan

e szabályrendekből és mit nem –, szóval az efféle magatartás a konformisták irigységén és bosszúvágyán túl azért is életveszélyes, mert az életenergiák rendkívül gyors elhasználódásával jár.”

Debreceni egyetemi évei, fővárosi útjai során Csengey Dénes folyamatosan gyűjtötte az anyagot a két fiú közös pályafutásáról. *„Ez már a nagyon sokadik veletek készülő interjú”* – kezdi az újabbat, amelyet *Tíz év után* címmel tesz közzé 1981-ben az Alföldben.

„Én különösen esküdtem az ösztönösségre abban az időben, még a dalok beindulása után, a hetvenes évek közepén is – mondja Cseh Tamás – az ösztönösséget tartottam magamban a legszentebb és a legféltettebb kincsnek. [...] Nem véletlen, hogy B. Nagy László volt abban az időben az egyik gyönyörűséges emberem – és a legjobb kritikus, teszi hozzá Bereményi Géza: tudatosan az volt a programja, hogy ő már csak az ösztönében hisz. Ő annyiféle céltudatosságnak és tervnek a tönkremenetelét, zátonyra futását látta, hogy rájött: az emberhez csak az ösztöne hű. A lényeg az, hogy az időszaknak az embere volt B. Nagy László. Ez pontosan olyan időszak volt, amikor az emberek az ösztöneikben hittek, mert megzavarodtak, mert tudatos várakozásaikat megcsúfolva látták és ezért minden tervszerűségük összekavarodott. Cseh Tamás: És én biztos vagyok benne, hogy a mi vállalkozásunk is egy hasonló ösztönös indulás volt, és teljesen tiszta. Az az ösztönös idő ezért is kedvezett nekünk.”

Bereményi pontos szavait hosszan idézi Csengey 1981-ben: *„Mi akkor valami egészen újat akartunk. Felnevelkedtünk, főleg az ötvenes években, ugye, és aztán ennek hatása alól próbáltunk szabadulni, s így tájékozódni a világban, a szellemi életben. A hatvanas évek elején tényleg egy nyitottabb korszak kezdődött, és jól mondd, mi abba úgy léptünk be, mint talán az utolsó történelmi nemzedék. Úgy érte a történelmit, hogy egyrészt már-már szellemi nagykorúként éltünk meg egy tényleg történelmi korszakváltást, másrészt, vagy éppen emiatt, mi azt tartottuk, hogy létezni, az társadalmi szinten annyit jelent, mint cselekedni. Ne csak a napi munkára gondolj itt, hanem inkább valami olyanféle tetre, ami ugyan nem pusztán történelmi gesztus, de az is. Kerestük ennek a lehetőségét, és nem nagyon találtuk. Ami nem is csoda, mai fejjel meggondolva, hiszen körülbelül pontosan akkor, amikor a mi hatvanas évekbeli mozgalmainkról többé-kevésbé világosan kiderült, hogy nem voltak egyebek (még csak nem is történelmi) gesztusnál, és kezdtünk volna túlnézni saját korosztályunkon, perspektívákat keresve, akkor ért véget az »utópiák évtizede«, akkor vált széles körökben – a politikát is ide értem – nyilvánvalóvá, hogy milyen messze vagyunk ezer okból is a történelmi léptékű cselekvés (és nem gesztus!) lehetőségétől. Még meg sem bánhattuk igazán, hogy tévedtünk, már az is kiderült, hogy ha nem tévedtünk volna, akkor sem igen volna más a helyzetünk. Hát persze, hogy nőttek a hiányok. Így nézd a dalokat is: nem szüntették meg, csak megfogalmazták a hiányérzeteinket.”*

A szerzők egymásra találása sok verzióban ismert, sokak által elmesélve, a tény, hogy rövid idő alatt százötvennél több közös dalt írtak.

Ehhez kellett a szerencsés csillagzat alatt történt találkozás, az, hogy egy rajztanár, aki már zenekarokat szervezett, az általa szerzett dallammal Erdély Miklós feleségével, a textilművész Szenes Zsuzsával megírták francia szöveggel az eredetileg *Etienne*, később *Desiré*, végül az Ócska cipőnek elnevezett dalt, amelyet a megfelelő pillanatban „elsőként” csak elő kellett venni.

És kellett a találkozáshoz, hogy a szinkron dramaturg Bereményi Géza – akinek 1969-ben a *Naponta* más című antológiában megjelent *A svéd király* című novellája, amely végre meghozta a sikert és az azonos című önálló kötetet, de – mindeközben dalszöveget akart írni. Ő így emlékezik: – *Még mielőtt Tamásról hallottam volna, több embernek*

felajánlottam ezt, egy lány, akibe szerelmes voltam, különös hangsúllyal ejtette ki először a nevét. Állj, ki ez a Cseh Tamás? Valami féltékenységgél éreztem. A lány csak növelte a gyanúmat, mert elpirult és azt mondta: Á, ez egy nagyon gátlásos fiú, egy rajztanár, aki gitározik és angolul énekelget. Bereményi ekkor eldöntötte, hogy Cseh Tamásnak fog dalszöveget írni.

Ez talán a hiteles felidézése az együtt indulásnak.

A megismerkedés, a közös dalírás, az együtt lakás kezdete sok változatban maradt fenn, és a verziókat, a személyes emlékeket igaznak kell tartanunk.

Mindketten egyetértettek abban, hogy nem paktálnak tovább a fennálló rendszerrel. 1970–72 között nem akarták nyilvánosságra hozni a dalokat, maguknak írják és a barátainak, akik albérlleteikben szalagos és kazettás magnókon rongyosra hallgatják, nem nyilvános tábort alkotva.

Ez az idea – nem publikálunk – új magatartás volt, barátaik hatására alakult így, pedig ők már túl voltak a hivatalos megjelenéseken. Bereményi Géza előbb az egyetemi folyóiratban publikált, majd megjelent *A svéd király* kötete, Cseh Tamás pedig filmekben vállalt egész pályafutására meghatározó szerepet. Zeneszerző, előadó Bacsó Péter filmjeiben [Szerelmes biciklisták (1965) és Nyár a hegyen (1967)]. Jancsó Miklós 1971-ben készült filmjében fontos dramaturgiai feladatokat old meg, amikor maga éneklé az ekkor már Bereményivel szerzett dalait: *Még kér a nép, amely Vörös zsoldár (Psaume Rouge)* címen járja a fesztiválokat, s évtizedekig a Jancsó-filmek állandó szereplőjévé avatta Cseh Tamást. Mindettől nem zavartatva, a nem publikálunk mozgalomhoz sorolták magukat.

Még a közös dalírást megelőzően mindketten jártak a nevezetes Virágárok utcai házban, amelyről gyönyörű felidéző esszét írt Ágh István a Magyar Nemzet 1989. május 6-i számába. *Erdély Miklós, „aki árokba taszított szellemi létevel hasonlított hozzánk, és szívesen fogadott a kertben, a körös-körül ablakos szobában feleségével, Szenes Zsuzsa textilművésszel együtt, olyan lehetőséggel, melynek megteremtője Erdély István, Pista papa, a tulajdonos. A ház szobáit Mikiék mellett albérlők lakták, legtöbben Miki és Zsuzsa ajánlására. [...] Az új áramlatok iránti mohó, gyermektiszta figyelme [...] törvény szerint akadt össze a hasonlót akarókkal. Egyszer csak ott láttam, ismertem meg Baksa Soós János KEX együttesét a Virágárok utcában. Abban az időben teleírták a falakat, aluljárókat krétával, festékkel: KEX! A mostani imádatot hirdető tömkelegben, mikor azt se tudom, ki kicsoda, egyedüli földalatti indulat voltak, fölvirradván az éjszaka titkaiból: KEX! Mi az a KEX? – kérdezhetette a korai munkába menő. Mi meg az egész éjszakát végig vitakoztuk Jancsival, ő a kihívó, s némi bor segített forgatni elmepegéimet, hogy aztán hajnalban, az utcavégi, aszfaltos téren futballozásban oldódjunk föl, s hazamenjünk az igazoltság után. Szentjóby Tamás gőgösen viselte a kelet-közép-európai közönyt és gúnykacaját. Egyenesen azért is, magasról nézett szókén és bőrdzsekisen, melyet sosem vetett le, mint készenlétben a katonatiszt. Sztaniolba csavarták az újvidéki költő Ladik Katit, lefényképezték változatait a kihalt szentendrei Duna-parton, s előhívták a sorozatot, a konceptuális művészet dokumentumát. Ott találkoztam a gimnazista héjből éppen csak előbújt Cseh Tamással...”*

Aki fontos volt, azt itt megismerhette az akkor még külön-külön érkező Cseh Tamás és Bereményi Géza. A nem udvari értelmiség zöme jelen van, és természetesen azok is, akik jelentenek. Egy beépült fiatal költő írja: *„Feladatom volt a Szentjóby-féle társaság figyelése [...] heppening az Egyetemi Színpadon, ahol a lényeg: egy nyúl, egy vadgalamb és egy kutya. Elengedte a nyulat és a galambot, és a kutyát utána engedte. A közönségben nagy kavarodás. Ismert résztvevők: Balaskó Jenő és társasága,*

Haraszi és társasága, Kósa, Csoóri, Cseh Tamás, Bereményi Géza, Csaplár Vilmos, Erdély Miklós, Zaránd Gyula és egyetemista lányok, a társaság vezéralakja Szentjóbgy Tamás. Általában a Bajtárs és a Kárpátia sörözőben találkoznak. Ők nyilvánosan nem publikálnak. Szégyenlistát készítenek a magukat pénzért eladó, azaz publikáló fiatal írókról, költőkről. Ők kéziratban gyűjtik a jó műveket...

Leselkedés közben, mármint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában történő kutatás idején, elcsodálkozik az ember, mi minden volt megfigyelve, az meg igazán különös, hogy Cseh Tamást, a huszonéves rajztanárt sok-sok tucat jelentés említi. Innen kiegészíthető, az eddig említettekén túl, ki mindenki volt többek között Erdély Miklósék rendszeres vendége: Pilinszky János, Veress Gizi, Kukorelly Endre, Csurka István, Ajtony Árpád, Makovecz Imre, Parancs János, Jovánovics György, Lator László és sokan mások.

Ekkoriban – talán Lator Lászlónál – Cseh Tamás megismerkedett Clancier Juliette-tel, egy jeles francia költő, Georges-Emmanuel Clancier lányával. Az apa Illyés Gyula barátja és fordítója volt, őt pedig Lator László fordította és Juliette nála is lakott, ha Magyarországon járt. Cseh Tamás és a Párizsban élő Juliette leveleztek. Cseh Tamás Pilinszky János 1970-ben megjelent *Nagyvárosi ikonok* című kötetét ajándékozta neki, amikor Budán találkoztak. Juliette a következőket írta egy levelében, már Párizsból, még tört magyarsággal, mert éppen tanulta a magyart: „Tegnap este elolvastam újra a Pilinszky-kötetet, amelyet nekem adtál, a *Nagyvárosi ikonok*, és olvastam a verseket, amelyet legjobban szereted, tudom, mert egy pecsét van az oldalakon a neveddel és a címeddel, mindezeket a verseket, melyeknél van egy pecséted, magányosságról van szó, egyedüliségről...”

Cseh Tamás érzékeny műveltsége is megkönnyítette, hogy később – teljesítménye nyomán – „a magyar rock kultúra képviselői közül elsőként – vita nélkül – befogadták a magyar egyetemes kultúra fellegvárába és művészetének értékeit, maradandóságát ma már senki nem vonja kétségbe” – állapítja meg majd a jelenkortörténet pontos írója, a feledhetetlen Sebők János.

Berményi Géza és Cseh Tamás kék útlevelemmel, a háromévenkénti külföldi utazásra járó devizakerettel először ’72 nyarán volt Nyugaton, nevezetesen Franciaországban. Úgy indultak, hogy kint maradnak, az évek során legtöbb barátjuk akkorra már disszidált, de Párizsban végül mind a ketten egybehangzóan úgy döntöttek, hogy haza kell jönni. És azt is elhatározták, hogy akkor nincs tovább bujkálás, a dalokat megmutatják a közönségnek.

Ősszel végül elfogadták Berek Kati és Gyurkó László korábbi invitálását a Huszonötödik Színházba. Tavaszra tervezték a dalok bemutatóját. Úgy alakult, hogy ezt megelőzően az Irodalmi Színpadon Cseh Tamás két dal erejéig, a színház által elkészített hangfelvétellel már bemutatkozott.

Keres Emil, az Irodalmi Színpad igazgatója, színész, nem mellesleg meghatározó kultúrpolitikus (az MSZMP KB tagja), felkérte Kőszegi Ábelt, akinek 1972-ben jelent meg *Töredék* címmel Radnóti Miklós utolsó hónapjairól kötete, írjon egy színpadi változatot a dokumentumokból, Kőszegi mondja: „én szerettem volna néhány dalt Cseh-Berményitől korfestő, kontrapunktozó zenei idézet gyanánt, és meg is rendeltem ezeket, a *Suhannak*, *visszaszállnak...* és a *Vadászreggelit*. És hoztak nekem egy prémiumot is. *Tábori lap Karády Katalinnak*, »*Posta nincs, se csillag a váll-lapon, én fekszem itt és megy a századom, második magyar hadseregem. Mi a nevem és mi a fegyvernemem? Mi a fegyvernemem?*« *Tehát tökéletesen értették, mit szeretnék. Ez volt a bevonuló dal, tehát a közönséget ez fogadta, nagyon-nagyon büszke voltam erre a dalra. Keres*

Emilnek szeme sem rebbent. Jó volt velük együtt dolgozni, kellemesek, pontosak és eléggé kényesek voltak, hogy miben vesznek részt és miben nem” – emlékezik Kőszegi Ábel. A kor kultúráirányításának rétegezettségéről, a kint és bent vékony pereméről: a Jancsó-filmhez írt *Jó reggelt, Balogh Adám – Történelem* és az említett *Tábori lap Karády Katalinnak* dalokat beküldik a táncdal- és szanzenbizottsághoz, kislemezkiadási szándékkal, melyet a hanglemezzgyár is támogat, ám a bizottság elutasítja, a minősíthetetlen hangú levél aláírója Várhegyi Tibor, aki talán nem véletlenül a televízió táncdalfesztiváljainak is a tótumfaktuma.

Mindeközben az Ad Libitum együttessel folynak a próbák a Huszonötödik Színház 4. irodalmi estje, a *DAL nélkül...* bemutatójára. Ami 1973. március elsején illő happeninggel kezdődik, a nyilvánosságra lépést emlékezetessé kell tenni, megsemmisítenek egy nevezetes slágert: *Egy boldog nyár Budapesten*. Ez Gertler Viktor *Állami Áruház* című, 1952-ben készült filmjében egy operettből átvett szerzemény, Szenes Iván és Kerekes János dala, amelyben Putnoki Gábor énekl: „*Egy boldog nyár Budapesten, / Száz boldog óra veled, / Sok új nagyszerű érzés / Kapcsolja hozzád az életemet. / Nézd, értünk szép ez a város, / És nékiünk csillog a fény. / Igaz boldogság, ami vár itt rád, / Szeresd hát úgy, ahogyan én.*” Az előadásnak az eredeti lemez felhangzásával történő indulását, bár engedélyük volt rá a szerzőktől, de néhány alkalom után letiltják, a gyilkos iróniát sokáig nem tűrhették. Egy ideig maguk énekeltek a tiltott operettet, majd Novák János csellón a *Régi úton tovább* című saját szerzeményük dallamát játszotta, igazán szelíd utalás gyanánt. A pódium előtt a teljes Ad Libitum várta a jelentős tapsok között érkező Cseh Tamást. A színpad üres, mind a négyen a nézőtér szintjén, ahogy a fényképek is tanúsítják. *A Dal halála* volt az általuk írt első szám: „*Azt nem mondhatnám, hogy békésen szenderült el. / Fülünk hallatára azt mondta többször, felkel. / Csak nyugodtan, kedves, sugdostuk, beteg vagy. / És felsóhajtottunk, amikor végre meghalt.*”

Már 1972-ben felfedezi és jegyzi meg magának Cseh Tamást B. Nagy László, a *Még kér a nép* bemutatója után így ír az *Elet és Irodalomban*: a „*film együttese a régi lelkesedéssel és tehetséggel állnak Jancsó mellett. Kivált a névtelen igrice, de egy igricez nem is illő, hogy neve legyen*”. Az egy év múlva, az 1973. április 12-i Huszonötödik Színházbeli, a *DAL nélkül...* előadása után történeteket Cseh Tamás mondta később magnóra: „*Géza szölt, hogy jön a B. Nagy László, Tamás, ma próbálj jó lenni, meg igazi... És én akkoriban abszolút nem tudtam, hogy mi a helyem, még zavarodottan énekeltem. Én hősnek is éreztem magamat, meg tudtam is, hogy semmit nem számít az egész. Előadás után lementünk a földszintre az étterembe, ahová mi nem szoktunk magunk bemenni. (A Magyar Újságíró-szövetség Népköztársaság úti székházának kék padlószőnyeggel borított padlásterében volt kialakítva kicsiny színházterem, lent pedig a zártkörű újságíróklub) Még eléggé zilált voltam és akkor odajött a B. Nagy. Letérdelt az asztal mellett és valami ilyesmit mondott, hogy köszönöm nektek, hogy még van valami... a szeme úgy égett, mint a parázs. Akkor mondta, hogy én egész életemben a spúrom után mentem, mert nem hagytakozhattam semmire, már csak a spúromra. Amiket mondott, talán az első jelzés volt, mert a többiekre nem nagyon adtam, de ahogy ott mondta, hogy még van valami, ami van... Ez volt az első igazság, amit hallottam a dalokról, szóval engem is megcsapott a szele, túl azon, hogy láttam, a Géza majdnem bög. És mondta a B. Nagy, én ezt megírom. És ez a furcsa ember aztán egyszer csak föllállt, mint a cövek, kijózanodott... bocsánatot kérve az eddigi jelenetekért, föllállt, telefonszámokat fölirt és mint a nyíl, elment. Mondta, hogy egy hét és megvan a cikk, hogy ő ír erről, nem az estről, hanem a dalokról. Tehát ez '73 áprilisában volt, a dalok indulása után nem sokkal... és eltelt néhány nap és akkor olvastuk, hogy meghalt.*” B. Nagy László filmkritikus, író, műfordító április 18-án Balatonszárszón öngyilkos lett.

Az első, eredeti szándék szerinti előadásokról autentikus felvétel nem maradt fenn, a műsor változott, a dalok cserélődtek, de az előadást évekig játszották. Volt művelődéstörténeti folyamánya is a zajos sikerrel induló előadásnak. A lehetséges kölcsönhatásokat itt most csak jelezve, a konszolidációs kultúrpolitika működése, kiszámíthatatlansága alapos feltárást kíván. 1974-ben rendezte meg a *Bástyasétány hetvennégy* című filmjét Gazdag Gyula, amelyben az *Egy boldog nyár Budapesten* volt az egyik emblematikus, ha úgy tetszik kultuszdal. Igaz, ez a film is évekre dobozba került. Majd Ascher Tamás a kaposvári „laboratórium színházban” 1976-ban megrendezhette az *Allami Áruház* című színdarabot, a kultúrpolitika szelektivitását kihasználva. Végül az Ascher-rendezésen is kitört a botrány, igaz, csak a Vígszínház-béli vendégjáték alkalmával.

Hőseinknek szelíd, bensőséges sikerük volt szerte az országban, később az egész Kárpát-medencében, benne éltek, kiszolgáltattjai és élvezői voltak a konszolidációs dagonyának.

Köszönet a Cseh Tamás Archivum segítségéért, a jogtulajdonosok támogatásáért. A dokumentumok elérhetők a honlapon, illetve a kutatási felületeken.

Latinovits, a garabonciás

Garabonciás lenne? Járjunk csak utána ennek a fogalomnak.

Mit is mond erről a *Magyar Szókinestár*? Ördögös, bolondos, kötekedő. Egyenként cáfolni tudnám mindegyik definíciót, de sejtem, hogy miért jut eszébe bárkinek is e három fogalom bármelyike Latinovits Zoltánnal kapcsolatban.

Ördögös volt, mert játszott – nem is akárhogyan – ördögi figurákat. Ivánt, a Karamazov-fiút, Cipolla lovagot a Thomas Mann-mű alapján készült egyfelvonásosban, Varró őrnagyot Örkénynél meg *Az ötödik pecsét* gyűlöletes nyilas tisztjét Fábri Zoltán filmjében.

Töröcsik Mari mondta róla egy meg nem jelent interjúban, hogy még a hősi szerepeiben is ott lappangott a játéka mélyén valamilyen rejtett negatív vonás. Kötekedett, ha ki kellett állnia színészi hitvallása érdekében. Tegyük hozzá, mindig jó oka volt rá!

Bolondos lett volna? Az volt, ha csak úgy tudta a rábízott szerepet megformálni. Az volt, ha csak ezzel az eszközzel tudta érvényesíteni szakmai vágyait.

Róla írni ma úgy érdemes, ha valami újat mondunk az utókorunk. Fel kell mutatni azt a sorsát formáló erőteret, melyet a kádári–aczéli művészeti irányítás és a zseniális östehetség alkati sebezhetősége között feszülő éles ellentét hozott létre, és darálta be őt élete és tehetsége csúcsán a nemlétebe.

Színház, film, versmondás, rendezés, írás. Tartsunk sorrendet! Mi lehetett számára a legfontosabb szakmai terület? Elsőként és jelesül: csakis a színház. A magyar vidék. Debrecen, Miskolc, Kecskemét, Veszprém – a meghódított városok. Szent István körút, Paulay Ede utca, Városliget, Nagymező utca. Vígszínház, Körszínház, Thália, Fővárosi Operett. Rómeóból hirtelen Cipolla válik, Savonarolából Ványa bácsi lesz. Kutyavilág a színeszetre, s kutyaként a színpadon. Jönnek a szerepek – futószalagon. Többségében a lélek púpjait hordozó alakokat keltett életre. Ő maga panaszkodott erről. „Naponta átlépte a jó és a rossz határát, s néha tarka virágcsokorral a kezében érkezett meg onnan” – ezt nem ő mondta, hanem Kassák Lajos egy másik teremtő zseniről, Bartók Béláról, de Latinovitsra is ráillenek ezek a szavak.

Ha örökre emlékezetessé vált filmalkításait leltározzuk, joggal juthat eszünkbe egy klasszikus garabonciás, Till Eulenspiegel. Vagy esetleg a jokulátor, nevezetesen egy bizonyos jokulátor Tarkovszkij *Andrej Rubljov*jából. Az énekmondó vándorkomédiás, akinek büntetésből kivágyják a nyelvét. Latinovitsot persze nem érhetette efféle megtorlás, ám lehettek, akik gondolatban megcselekedték ezt vele.

Szabályszerű celluloid alakmások peregnék a legjobb moziban, az emlékezetünkben. Törtető mérnök, aki ki akarja hagyni a korai Kádár-diktatúra kötelező karrierlépcsőit – ez a film a *Gyalog a mennyországba*. Ugyanezt a figurát látjuk viszont egy bő évtizeddel később, 1971-ben egy üzemi laphoz lecsúszott, jobb sorsra érdemes újságíró alakjában. Ez *A legszebb férfikor*, melyet jócskán öszülőfélben mutat föl negyvenévesen, saját legszebb férfikorában. Mind közül, minden filmvásznon és tévéképernyőn látható alakítása közül legtovább él és hat a *Szindbád* filmben megformált Krúdy-alakmás. Ebben a filmben cáfolja önmagát, azt a nyilatkozatát, hogy „halott gépművészetnek” tartja a filmkészítést. Huszárik filmje, benne az ő játéka hosszú időre beleírta magát a magyar mozgóképek arany lapjaira. Saját legszebb férfikorában járt, amikor éppen elhagyta a Vígszínházat – másodsor és utoljára, hogy aztán ne szerződjön többé tagnak sehová széles e hazában, amely nem is olyan széles, ha szabályszerű értelmiségi keres benne szellemi otthon valahol.

Nincs más hátra, írni kezd, illetve folytatja, amit még a hatvanas években, az egykori *Új Írás* folyóirat hasábjain, 1966 novemberében elkezdett. Szurkálni kezdi a ködöt. Ma ez a kötet cím legendás immár, akkor azonban sokakban mosolyt keltett. „A színpad mögött a közöny és a közönség még hezitált.” Ez is idézet, attól a költőtől, Nagy Lászlótól, akit – más nagyjaink mellett – forró áhítattal tolmácsolt pesti irodalmi esteken, rádióstúdióban, vidéki művelődési otthonok recsegő pódiumán. A színházi bajlétár latinovitsi felidézése ma talán kiegészítésre szorulna, de a költői lélek mérnöki pontosságú elemzéseit sem veszítették érvényességükből. Sajnálatos áthallás, de ő tényleg a versek „lelkének mérnöke” volt és maradt. *Verset mondok* című kötetében megtekinthetjük jeles lírikusainkról papírra vetett rajzait. Meglehet, ezeket az ábrákat – vagy inkább mérnöki terveket – kevesen értik, talán csak sejtik a jelentésüket. Bővebb magyarázatot illetéktelenség okán magam sem tudnék hozzájuk fűzni.

Továbbá fel kell tenni a kérdést, milyen író volt Latinovits Zoltán? Ha csak belelapozunk az *Emlékszem a röplés boldogságára* című gyűjteményes kötetébe, néhány oldal elolvasása után rádöbbenünk, milyen stílusreménytelően tudott írni, milyen képszerűen megjelenítő módon közölte a gondolatait. Egyáltalán, mikor írt? Mikor szakított időt arra, hogy eszme-futtatásait papírra vesse? Gondolom, kézzel írt, hiszen, ha kedve támadt, rajzokkal is illusztrálta gondolatait.

Ezek a műfaji területek, melyekről idáig szó volt, nyomom követhetők Latinovits munkálkodásának katalógusában. Celluloid- és mágnesszalagok, nyomdai termékek őrzik játékát és gondolatfűzéseit. Színházi rendezéseiről sajnos csak emlékfoszlányok maradtak fenn. Néhány túlélő játszótárs számára talán még eleven az élmény, melyet a veszprémi Petőfi Színház próbáin és előadásain átélt, két látszólag egymáshoz nem illő szerző, Németh László és Maxim Gorkij színdarabjainak bemutatóin. Téves forgatócsoportoknak kellett volna odarahanniuk és rögzíteni a magyar színháztörténet e jeles eseményeit. Ehelyett a vígszínházi *Ványa bácsi* felvételét is törölni akarták az archívumban, csak egy kíváncsi technikus mentette meg a szalagokat, melyek szerencsére újra nézhetők.

Hogy archívum őrizze teátrumi munkálkodása eredményeit – ezzel ő nem törődött. Annál inkább szeretett volna színházat alapítani, ahol magyar szerzők darabjai szerepeltek volna a programban. Szeretetszínház lett volna ez a hely is, miként egy másik nagy álmodozó, Mezei Mária képzelte a színházművészet erkölcsi-szakmai alapjait. Színházalapítás a korai hetvenes években? Amikor épp az alig beindult, és mindig is kordában tartott honi gazdasági és politikai reformok visszavétele zajlott 1972 táján. Amikor ideológiai konferencián dádázták meg az állami irányítás szerint elhajló társadalomtudósokat és művészeket. Amikor alig titkolt jelszó lett egy ki tudja honnan előrancigált, fegyvelmező mondatból, nevezetesen, hogy „gúzsba kötve táncolunk”. Ő pedig igazából repülni szeretett volna. Gyerekkorát felidéző állatkerti emlékezésében írja: „Csak a madarak boldogok.” Bármilyen különösen hangzik, még áttételesen is, hitt abban, hogy a szárnyai újranoéknak.

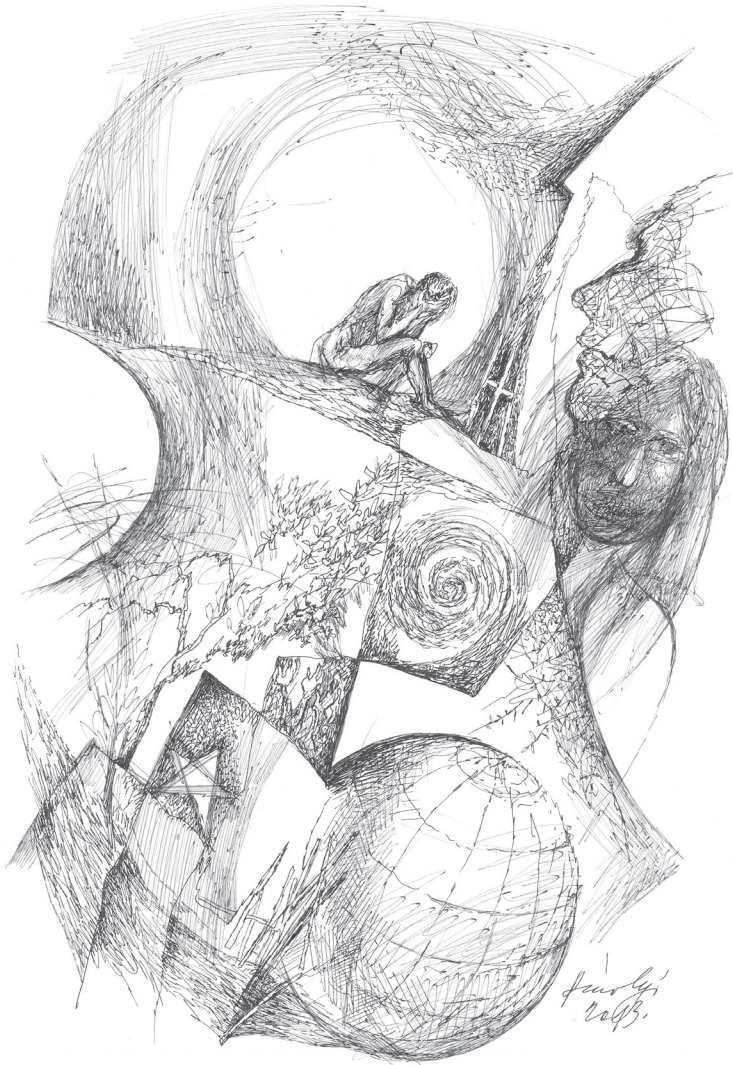
Az igazi színház belül maradt, a lélekben: Latinovits terveiben, vágyaiban, álmaiban. Meg a szanatóriumi szobában, ahová megbántott, sebzett lelkét ápolandó, kénytelenségből visszaszorult. A politikai rendszer humánus volt vele szemben. Nem nyomtak a kezébe visszatérésre már nem jogosító útlevelet. Nem zárták rá gyógykezelése intézményének ajtaját. Dolgozhatott. Mehetett egyetemista versmondók közé fellépni, szavalni, rendezői tanácsokat osztani. Az ELTE Balassi Bálint Szavalóköre volt az utolsó szakmai menedéke. Meg a hanglemezygár stúdiója, ahol legkedvesebb költője, Ady Endre mondatait rögzítette. Siron túli üzenetként még

a halála után is megszólalt, ránk szólt, Adyra emlékeztetett egy mellesleg nem túl sikeres játékfilmben. (Ez volt a költő centenáriuma 1977-ben bemutatott *Ki látott engem?* című alkotás.)

Egy garabonciás művész dolga, hogy mindig megtalálja a közönség szívéhez vezető rejtéket. Hogy ne hagyja magát keretek közé szorítani. Huszonévesen sem, amikor Balatonszemesről Füredre vitorlázik, hogy belekerüljön a *Liliomfi* nyitó képsoraiba. Évek múlva sem, mikor a jeles építési diplomát sutba dobva, szülői tiltással dacolva, színésznek áll, mint évszázaddal korábban vándorkomédiás elődei.

Kifogott ő mindnyájunkon. Ma is velünk van, hódít és ígét hirdet.

Talán mégiscsak garabonciás.

Bódy Gábor – az alkotó, a közeg és a démonok

Bódy Gáborról írok, aki 1946-tól 1985-ig élt. Hetvenöt éves lenne, lehetne [A tanulmány előadás formájában 2021-ben hangzott el – A Szerk.]. Harminchat éve halott, de velünk van. Nemcsak műveivel, hanem nyugtalanító egyéniségének varázsával és megoldatlan, talán örökre megoldhatatlan rejtélyeivel is.

Bódy Gáborral jól ismertük egymást, de mondhatni, személytelenül. Ismeretségünk mintegy tíz éve alatt, 1974 őszétől kezdve majdnem minden kedden együtt voltunk, együtt ültünk a Balázs Béla Stúdió összejövetelein, a vetítéseken és a megbeszéléseken. Vitatkoztunk. Egymással is vitatkoztunk. Egész idő alatt nem emlékszem egyetlen igazi beszélgetésünkre sem. Tehát ez nem volt egy személyes barátság. Volt azonban két meghatározó jelentőségű pillanat ebben a kapcsolatban. 1976. október 17-én többórás interjút készítettem Bódyval egy készülő tanulmányhoz. Ez a tanulmány az *Amerikai anziksz* című filmjéről aztán meg is jelent a Kulin Ferenc-féle régi *Mozgó Világban*. (Alább még idézek az akkori gondolatokból.) És a második ilyen meghatározó pillanat, amikor 1977. október 3-án Bódy Gábor hosszabb jelentést adott rólam a III/3-as ügyosztálynak, amely az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában olvasható. Erről én természetesen csak évtizedekkel később szereztem tudomást. Utoljára 1981 februárjában találkoztam Bódy Gáborral, egy rövid televíziós interjút készítettem vele a *Psyché* című filmjének sikeréről a Puskin mozinál.

A sorsot meghatározó tényezők

Melyek azok a főbb tényezők, amelyek meghatározták Bódy Gábor életét és munkásságát? Az első ilyen, hogy a Rákosi-korszakról neki nagyon kevés gyerekkori emléke lehetett. Ő már ahhoz a generációhoz tartozott, akik a diktatúrát mint félkemény diktatúrát élték meg, és természetes, tartós közegként vették tudomásul. Úttörőnek lenni, KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség) tagnak lenni a gyerekkor és fiatalkor magától értetődő része volt, egyre kevesebben tekintették ezt elvi kérdésnek. Bódy maga (lásd alább is) ifjvezető volt, azaz KISZ-esként úttörőgyerekekkel foglalkozott, amint erről aztán 1972-ben dokumentumfilmet is készített a Balázs Béla Stúdióban.

Tehát ez az a generáció, amelyikkel az '56-os forradalom leverése nemhogy elhitette, hanem amelyikbe beleverte azt a tudatot, hogy ez már így marad a mi életünkben, talán gyerekkorunk, unokánk megér valamilyen változást... Ez az a pillanat, amit Bereményi Géza beleírt a *Megáll az időbe*: „Jó. Hát akkor itt fogunk élni”. A félkemény diktatúra tartós életközeggé vált.

A másik tényező, amely Bódy Gábor munkásságát meghatározta – különösen az indulását –, a Balázs Béla Stúdió (BBS) volt. A pártállamnak ebben a korszakában, az 1960-as és az 1970-es években egy védett, de azért végső soron mégis védtelen inkubátor. A BBS, ahol elég tág keretek között lehetett filmkészítéssel kísérletezni; művésziileg is, és politikailag is tág keretek között. Ezeket a tág kereteket a rendszer azzal biztosította, hogy úgymond *nem volt kötelező* bemutatni az elkészült filmeket. Ez aztán nagyon gyakran átfordult abba, hogy *nem is szabadott* bemutatni őket, csak valamilyen különleges engedéllyel vagy úgy sem. A BBS-ben készült Magyar Dezső *Agitátorok* (1969) című filmje, amelyben Bódy íróként és színészként működött közre. Itt rendezte Bódy az *Ifjvezetők* (1972), a *Négy bagatell* (1972–75), az *Amerikai anziksz* (1975) és a *Pszichokozmoszok* (1976) című filmjeit, de mintegy tíz éven át a BBS napi-heti életében is aktívan részt vett. 1976-ban itt alapította meg a K/3 kísérleti filmsoportot. A BBS-ben folyó filmelméleti eszmecsereék egyik hangadója volt.

A BBS egyszerre volt filmgyártó műhely, az ehhez szükséges munkaszervezési fegyelemmel (sok csattanás árán), avantgárd filmelméleti vitakör és laza művészklub. A '70-es évek elején egyszer elvittem egy BBS-vetítésre barátomat, aki akkoriban tért haza amerikai ösztöndíjas útból. Beleszagolt a levegőbe (szó szerint), és megkérdezte: „Vajon ki szív itt füvet?!” Ugyanis ő, az Amerikából jött ismerte a szívott fű szagát. Ez egyedi történet. De az alkohol fogyasztása gyakorinak volt mondható. Bódy is többször italoosan vett részt az eszmecserekből – ilyenkor egyéniségének agresszív oldala került előtérbe.

A harmadik döntő tényező Bódy Gábor életében az ideiglenes nyugat-európai – főleg németországi – tartózkodás mint közeg, amelyet valószínűleg egyfajta csalódásként élhett meg, egy keserűes csalódásként. Egyrészt Bódyt Nyugat-Németországban – hiszen akkor még két Németország volt – megbecsülték, az avantgárd filmes és videós közegben ő egy márka lett, egy elismert személyiség. Másrészt, ha arra gondolunk, hogy előtte a *Psyché*vel egy háromrészes, színes, nagyon magas költségvetésű, csodálatos (ál)történelmi filmet tudott forgatni Magyarországon az állami filmgyártásban, ehhez hasonló filmkészítési lehetősége Németországban nem merülhetett fel. A piaci filmgyártás neki ezt nem nyújtotta, az ilyen próbálkozásai eleve kudarcra voltak ítélve. Tehát németországi tartózkodása idején végül is csak Magyarországra kellett visszatérnie, hogy *A kutya éji dala* című – egyben az utolsó – filmjét elkészítse.

A negyedik meghatározó tényező a gyertyát két végén égető személyiség és az ő démonai, erről írásom vége felé szólnék.

Az eddigieket összefoglalandó, most átadnám a szót magának Bódy Gábornak. Amikor a már említett 1976-os Bódy-interjúmat könyvbe¹ szerkesztettem, a könyvbemutatóra készítetünk egy rövid összeállítást az interjú legfontosabbnak érzett perceiből. Íme:

„– Na jó, hát akkor most ezek szerint az Agitátorok óta nem vagy baloldali, az Amerikai anxix óta tudod, hogy nem fogsz disszidálni...”

Azt nem mondtam. Az *Amerikai anxix*ban egyébként, ha jól emlékszem, a mottója az, hogy el kell indulni minden útra.

– Honnan szedted ezt a mondatot?

Ez Csoóri.² Szóval tulajdonképpen egy önbírálatot hajtottam végre ezen a módon, vagy egy önkielést, és eljutottam arra a gondolatra, hogy az a fajta baloldali attitűd, ami ott különböző formáiban él vagy általános, az értelmetlen. Azt nekem nem szabad csinálni. És itt az emigrációnál pedig, mondom, a jelenléti aspektus az bizony hozzájárult, hogy végiggondoljam azt, hogy magyarként az emigráció milyen attitűdöket ad az ember számára. Vagy lehetőségeket.

– Mondd, és miután megszabadultál a baloldaliságtól és az emigrációtól, most mivel fogsz legközelebb foglalkozni? Mi az, ahol a cselekvést filmmel akarod pótolni?

Nem, hát most éppen azt próbálom... nem, hát most megpróbálom a filmet magát... cselekvést... a filmet cselekedni. A filmet cselekedni. Egész konkrét filmterveim vannak, nem is egy, hanem több, és arra gondolok, hogy azokat jól meg kell csinálni.

– És mit akarsz csinálni?

Még tulajdonképpen van kiélendő probléma, anélkül nem is tudnék játékfilmmel foglalkozni. Az ember számára ez a legjobb mérce, hogy ami engem nyugtalanít, az valamilyen módon számomra kiélendő. A következő filmemet ebben az értelemben az érzékiségnek és a nőnek szeretném szentelni. Szóval nővel kapcsolatos... és az érzékiség... a *Psyché*... a Weöresnek a *Psychéje*. Szintén egy nagy gubanc az életben, ugyanúgy, mint a baloldaliság vagy az emigrációnak és a magyarságnak az ügye. Tulajdonképpen lehet, hogy... valószínűleg ezt nem fogom tudni megvalósítani, de van egy egészen nevetséges

kis adminisztratív szemlélet bennem, hogy szeretem így kipipálni a problémáimat. Már az egyik megvan, a másik is megvan, most jön a harmadik. És még ehhez jön hozzá, hogy közben a kép és a saját anyagom [a film] megismerésének a feladatát is majd folytatni szeretném. Csinálok ilyen kísérleti filmeket.”

Fantasztikus az a tudatosság, ahogy Bódy végiggondolta ezt az alkotó programot, és szintén elképesztő az az egymást kiegészítő jelleg, ahogy folyamatosan készített játékfilmeket és kísérleti filmeket. Nagyon radikális kísérleti filmeket. A közönség szempontjából olykor követhetetlen vagy provokáló kísérleti filmeket. Azután ezekről a követhetetlen vagy provokáló filmekről a játékfilmjeiben – az *Amerikai anzixban* és a *Psychében*, de kicsit *A kutya éji dalában* is – kiderült, hogy amit ő korábban kísérleti filmesként kikísérletezett, azt bele tudja építeni a játékfilmekbe, ahol nagyon is a helyükön vannak ezek a különleges eszközök. A tört képek, a teodolit irányvonalai az *Amerikai anzixban* a *Psychében* is hasonlóak, a Zedlitz-epizódban, *A kutya éji dalában* pedig a képmanipulációk. Tehát a Bódy-életműben a hagyományosabb játékfilmes – bár egyik játékfilmje sem teljesen hagyományos – és a nagyon radikális kísérleti filmes oeuvre összefonódik egymással, egyik a másikat segíti.

Helye a világban

Hova helyeznénk Bódy Gábor életművét a nemzetközi filmtörténetben? Ha most a jó tündér adna nekem egy feladatot, hogy helyezzem bele Bódyt a nemzetközi filmtörténetbe, akkor ezt (sajnos) úttörőként kéne elvállalnom. Ugyanis nincs benne. Jellemző példaként említem, hogy Kristin Thomson és David Bordwell egyetemes filmtörténetben³ Bódy Gábor neve nem szerepel. Szerepel viszont a hazai filmrendezők közül Fábri Zoltán, Fehér György, Gaál István, Jancsó Miklós, Makk Károly, Máriássy Félix, Mészáros Márta, Szabó István és Tarr Béla. Érdemi tárgyalást Jancsó, Mészáros, Szabó és Tarr kap. Fájó pont: Szóts István is hiányzik.

Olyan korszakban élünk, amikor egy magyar filmművésznek rettenetesen nehéz volt áttörni a nemzetközi elfogadottság falát, és Bódy még az arthouse, tehát a művészmozihálózat, az egyetemi hálózatok felé is csak nagyon nehezen tudott eljutni. Tehát nincs benne. Hogy hová tenném?

Az 1970-es években többen csináltak olyan filmeket, amelyek egy nagyobb történelmi periódust fognak át, úgy, mint a *Psyché*. Ezek között van olyan, amelyik végigviszi a realiztikus stílust, tehát például a *Huszedik század* című film (Bernardo Bertolucci, 1976), de van olyan is, amelyik már nem tudja realiztikusán befejezni. Jancsó Miklós elkezd realiztikusán a *Magyar rapszodiában*, de az *Allegra Barbaróban* látomásos képekkel fejezi be. Bódy a *Psychét* stilizáltan kezdi, azonban – Weöres nyomán – ez a stilizáció még játékos, közel marad a realiztikus történelmi filmekhez. Leginkább az események közé csempész be – szintén Weöres nyomán – olyan epizódokat, melyek a XX. század felől tekintenek a XIX. századra. A film közepén és végén a képi világ is egyre stilizáltabbá válik, és a cselekményben már kivételt jelentenek a kisrealista betétek, meghatározó a tragikus látomás. Ha tehát Bódy első két játékfilmjét (*Amerikai anzix*, *Psyché*) jegyeznék a nemzetközi filmtörténet, akkor ide helyezné, az ilyen és hasonló filmek közé.

A kísérleti filmesek között ő sorstársa azoknak a XX. század második felében kísérletező filmeseknek, akiket a mozinéző közönség gyakorlatilag nem ismer. Tehát van Stan Brakhage, van Gregory Markopoulos, Kenneth Anger, vannak társaik, a nagyon radikális kísérletezők, akiknek a neve gyakorlatilag kiesik a filmbarátok ismeretei közül is, többek közt azért, mert még ma sem igazán érhetőek el. Kultuszuk, ha van is, szűkkörű. Úgyhogy kísérleti filmesként Bódy osztozik ezeknek a sorsában.

Szél hajtotta levél: az *Amerikai anzix* (1975)

Amint már jeleztem, a „rég” *Mozgó Világ* 1977-es első számában hosszabb elemzést közöltem két filmről, az *Amerikai anzix*ról és Lányi András *Segesvárjáról*. Álljanak itt (kissé rövidítve) az *Amerikai anzix*ról írottak:

„Alkalmazzuk Önt és társait, folyó és most következő hó bármely napjától, természetesen leszerelésüket követően. A Trans-American Line építkezése nem veszélytelen, ezért valamennyi hadviselt, mérnöki dolgokban jártas emberének heti 40 dollár jövedelmet biztosítunk a jutalmak és az ellátás költségei mellett, amelyet a társaság fizet. Az Ön heti bérént kezdetben 50 dollárban állapítjuk meg. Ezen felül a társaság biztosítja támogatását a teodolit műszaki kivitelezéséhez. Gyártásról is szívesen tárgyalunk...” (Részlet a film szövegéből.)

Ha szó szerint vesszük Bódy Gábor filmjének címét – *Amerikai anzix* –, olyan képes levelezőlapra kell gondolnunk, melyen az előtérben fegyveres férfiak állnak, múlt századbeli egyenruhában. A film forgatókönyve, amely rendhagyó módon fényképeket is tartalmaz, közöl is ilyen képet, mutatóba, az amerikai polgárháborúból. Képzletbeli anzixunkon három férfi arca, alakja világosan kivehető.

Középen áll Fiala János (Csutoros Sándor, hangja: Latinovits Zoltán) – ő a főszereplő. Földmérnök, aki részt vett a magyar szabadságharcban, majd utána mindenütt harcolt, ahol a szabadság ügyét remélte képviselni: 1855-ben Szevasztopolnál, 1860-ban Toscanában, végül itt, ahol a postabélyegző kelte: 1865, North-Carolina. Foglalkozása alkatával egybevág: földmérő és született racionalista. Bár bátorsága példamutató, és szabadságharcos elkötelezettségét is ismerjük, mégis leginkább józan, túlzásoktól mentes tisztánlátása jellemző rá. „Nem véletlen, hogy Kafka is a földmérő alakjában mutatja fel a racionális magatartást” – mondja Bódy. És nem véletlen, tehetjük hozzá, hogy amint Kafka a racionális magatartás válságáról tudósít, az *Amerikai anzix* főhőse is valamiféle válságba kerül.

Illúziók nélkül szemlélte például Bem József sorsának tragikus fordulatait: „tudja, hogy Bem, mielőtt még meghalt, segített az aleppói parancsnokságnak felszámolni egy berber–arab guerilla lázadást? Én is ott voltam mellette. Figyeltem az öreg oroszánt, Európa forradalmainak zsoldosát, amint a legkorhadtabb státus rendőreként lép fel...” Most viszont saját maga kerül hasonló helyzetbe: a polgárháború végéhez közeledik, és az épülő vasút hívja őt és találmányát. Fiala iróniája saját magát sem kíméli. Így beszél társához, Boldogh századoshoz: „nem jön velem mégis a Pacifichez? Ott még van harc az indiánokkal... Európában eláshatja a kardját”.

Boldogh százados (Fekete Sándor) az előtérben álló másik alak képeslapunkon. Valamivel alacsonyabb és testesebb Fialánál, és dadogva beszél. Ahogy Fiala jellemzi, reggel az általános európai háborúban bízik, este az emigránsok várható amnesztiájában. Az érzelmek embere, ő az, aki legjobban kötődik földrajzilag is a kis hazához. „Olvastam egyszer – mondja a film vége felé – hogy az ember élete olyan, mint a szél hajtotta levél. Megakad s odább repül, míg egy árok végképp elnyeli. Hát én jobban szeretném, ha *in alter orbis* odahaza volna az az árok...” Fiala és Boldogh, ahogy egymás mellett állnak, kissé a Don Quijote–Sancho Panza párosra emlékeztetik a nézőt. Csak éppen fordított a képlet: itt Sancho Panza az idealista, Don Quijote a realista.

A harmadik alak kissé távolabb áll társaitól – ő Vereczky Ádám főhadnagy (Cserhalmi György). A halált megvető, sőt, a halállal játszó bátorság embere. Élete bravúrok, vakmerő akciók sorozata. Egy szóváltás után fegyvertelenül kíséri el Fialát a harctérre, és kis híja, hogy rajta nem veszít. „Ön fatalista, s kedvét az effajta defilírozásban találja” – mondja róla a mindig józan Fiala. Mégis, a két alak, a józan Fiala és a nagyvonalú-fatalista Vereczky

egy pillanatra mintha közelebb lépnének egymáshoz a képen... Fialát ugyanis megragadja a Vereczkyből sugárzó emberi érték, magához méltónak érzi – talán méltóbbnak is, mint tényleges társát, a kissé habókos Boldoghot. Megkísérli hát bevonni saját körébe: megtanítja a teodolit kezelésére. Tette mögött az a feltételezés munkál, hogy Vereczky céltalanul „defilírozásba” fecsért energiáit majd ő hasznos irányba tereli. Nem számol azonban a jellem (és a sors?) öntörvényeivel: amikor Vereczky első próba-mérésükor meglát egy óriási hintát, azonnal ki is próbálja, és oly mértéktelenül hajtja, hogy átfordul vele, lezuhan és szörnyethal. Egy következő képslapon helye már üres lesz...

Három alak, három magatartás, három sors az anizix előterében. De mintha a fotográfus még keresgélne egy negyedik alakot is – csak éppen nem talál. Nosza, odahívja hát a Magyar Tiszti Casino tagjait – elférnek ők is a képen. Ha a fényképezőgép lencséje már az előző három daliás alakon is könyörtelenül észrevette a közelgő tragédiák, kiábrándulások, rezignáció jeleit – hát ezen az úri társaságon mást nem is lát. Csak éppen a méltóság hiányzik belőlük, nem véletlen, hogy nem lehetett közülük egyetlen olyan alakot se kiállítani, aki méltón, reprezentatív hősként megállhatott volna Fiala, Boldogh és Vereczky mellett. Ott nyüzsögnek hát kaszinójukban, bendzsón játszatják a néger zenésszel a Rákóczi-indulót, New Budában vélik kielégíteni honvágyukat, magyar–német keveréknyelven idézik fel talán sosemvolt hőstetteik emlékeit és kártyáznak. „Bátor szívekkel szerencse társalog – uraim, ki üt meg egy Lajos-fundot?” A kártyaparti tétje tehát egy amerikai Kossuth-bankó, az az ötvendolláros kötvény, amelyet Kossuth bocsátott ki a további harc fedezetére. A filmet át- meg átszövő finom párhuzamok egyike a Kossuth-fund és az a százdolláros, amely előlegként hullik ki a vasúttársaság képviselőjének leveléből Fiala számára. A Kossuth-fund az ábránd, amely ráadásul a kaszinóban még devalválódott is. A százdolláros viszont kemény realitás.

Hosszan beszéltünk arról, hogy mi látható Bódy amerikai anizixán – ideje arról is szólni, hogy mindez hogyan látható. Annál is inkább, mivel valószínűleg ez a *hogyan* lesz az első, ami a film nézőjének feltűnik. Bódy ugyanis különböző filmtrükkökkel létrehoz egy sosem volt múlt századbeli híradófilm-stílust. E híradó időnként „bevillog”, „túlexponálódik”, „megszalad” a vetítógépben, sőt „elszakad”. Természetesen ezek a jelenségek nem a filmvetítés realitásait képviselik, hanem maguk is jellé válnak, és nem-naturalista módon megjelenítenek egy sajátos filmszerűséget. Mozgósítják összes filmemlékünket a kopott és szakadozott híradókról, de a film végén már azon sem csodálkozunk, amikor egy „filmszakadás” kontúrjai papírkivágásként végiglibegnek a képen, közvetlenül is megjelenítve azt a bizonyos szélfúttá falevelet, amelyről korábban Boldogh beszélt.

Ennek az eszköztárnak egyik, de Bódy számára különösen fontos darabja a „fényvágás”. (Maga a szó is Bódy találmánya, ugyanolyan örömmel ízlelgeti, mint amilyen élvezettel játszik filmjében a filmi anyag és a trükkasztal lehetőségeivel.) Lényege az, hogy számos jelenetet a szokásos vágás helyett a kép kiféheredése, majd újra megjelenése választ el a következő jelenettől. A fényvágás tehát tulajdonképpen a fehér „bevillogások” szélső esete, amikor a bevilanás mintegy ki is oltja a képet és helyet ad a következő képnek. Érdekes ellentétben áll ez a képváltás a filmművészet egyik régi, hagyományos eszközével, az elsötétédes jelenetkapcsolással. [...] Bódy trükkvilágában a fényvágás a filmkészítés önreflexiója; visszautalás a filmkészítés műveletére a filmalkotáson belül. [...] A néző tanúja-résztevője lesz a „fotográfus” drámájának is, azaz a film reflektálja saját elkészültét.

Végül feltűnik még a képen időnként egy fonálkereszt is, mely jogosultságát kezdetben a teodolit realitásából meríti. Később viszont önállósul, sőt a kép időnként ki is merevedik és ilyenkor szaggatott vonalak jelölik ki a szereplők megtett és várható

útját, vizuálisan jelenítve meg például egy hagyományos filmbeli üldözés drámai tartalmát. (Persze ez a megjelenítés egyben az üldözés ironikus kommentárja is.) Bódy nagyon tudatosan szerkeszt ebből a szempontból is: a térképezés, a távcső, majd Fiala és Vereczky közös földmérő gyakorlata élethelyzetként megteremtik a trükkök alkalmazásának alapját, ami által viszont ismét a rendezőnek nyílik alkalmja a trükkökből drámai hangsúlyokat formálni.

A dráma, amelyet ezek a fonálkeresztek és szaggatott vonalak képviselnek, kettős. Egyrészt az válik érzékletesen átélhetővé a néző számára, hogy emberi sorsok (lásd üldözés) adott pillanatban geometrizálhatók, sőt a geometrián múlnak – gondoljunk a becsapódó golyók roppályáira is. Másrészt megjelenik itt Antonioni fotográfusának hideglelése is, a bűnügy eseményeinek közepébe kerülve. (*Nagyítás*, 1966.) [...] Az *Amerikai anzix* Bódy elementáris filmes és mozis tehetségének bizonyossága, és dramaturgiailag is példásan megszerkesztett, művészi munka.

Tulajdonképpen „milyen szél fújja” a faleveleket? Persze, a történelem szele, hogyan tudnánk. Sőt, vihara. De miért úgy fúj, miért onnan, ahonnan? Ezen a ponton Bódy kevés konkrétumot ad – filmje inkább hangulatok hullámzása, mint történelemfilozófiai elemzés. [...] A szabadságharc bukása után sem lehetett visszacsínálni a társadalmi forradalom legfőbb eredményét – a jobbágyfelszabadítást. Az emigráció politikai manőverei viszont, ahogy ezekre Bódy utal, kizárólag a szabadságharcra irányultak – a társadalmi forradalom folytatásáról nem esik szó. Az „anzix” hősei tehát még többé-kevésbé szabadsághősök, de semmi esetre sem forradalmárok. [...] Olyan nacionalisták ők, akiknek kötődésében az eredeti nációt, a magyart, valamiféle furcsa történelmi kémia képlete szerint szubsztituálni kellett és lehetett egy másikra, harmadikra, negyedikre. Az emigránsok számára lassan válik nyilvánvalóvá, hogy ez a szubsztitúció nem folytatható vég nélkül. Öregszenek, elfásulnak vagy egyszerűen megelégszenek a polgári léttel.

Rokonszenünk változatlanul az övék, mégis, mi ott érezzük Fiala János – ahogy a filmbeli amerikai tábornok mondja – „élete első győztes háborújában” a legmélyebb vereséget is. „A térképeink igazán kiválóak, de már nincs szükségünk rájuk.” Persze, mert a magyar térképeken a győztes nemzeti szabadságharc útjai a társadalmi forradalomhoz vezettek volna, ha Petőfi – korában éppen ezért egyedülálló – koncepciója valósul meg. Tudjuk azonban, hogy ennek bukásához már 1848 nyara is elegendő volt – nem beszélve azután 1849 tragikus nyárutójáról. Talán ilyen összefüggések rejtőznek az *Amerikai anzix* figurái mögött, a kép háttérében. Sajnos, hiába a remek régi fotográfáló lencse, ezeket mi csak elmosódottan látjuk. Csak a hangulatuk biztos; lehet, hogy a másik néző ugyanazokból a foltokból más ábrát rajzol ki. Az élesre kiexponált előtér azonban meggyőző és egyértelmű.

A filmgyakorlat és a filmelmélet embere

Az ELTE Bölcsészkarán Bódy történelem–filozófia szakra jelentkezett, de közben két félévben fölvette Zsilka János általános nyelvészeti előadását is. „Egész egyetemi időmből igazán csak ezt az évet szenteltem intenzív stúdióknak. Úgy tetszik, gondolkodásomra is az ekkor tanultak hatottak a legmaradandóbban” – írja *Önéletrajzában*. Az 1976-os interjúból filmelméleti nézeteiről is beszélt. Néhány részlet:

„Zsilkanál az volt a nagy dolog, hogy ő az egész korabeli nyelvtudománnyal szemben állt, amelyik egy deduktív alapú nyelvtudomány, a [Noam] Chomsky-féle nyelvtudomány. Van egy misztikus elkendőzött magja, de ezek kategóriákkal vannak lefüggönyözve, ilyen alkategóriákkal, és abból aztán minden deduktíven le van vezetve. Van egy nagyon nagyfokú tudományelméleti jellegű aggályoskodás a kategóriák egymásból való

levezetését illetően és a definíciókra való törekvésben, persze a definíciókról aztán mindig kiderül, hogy tautologikusak, hogyha jól utánanézzünk. Zsilka meg ezzel egyáltalán nem törődött, hanem írt három könyvet a jelentésről, végeredményben anélkül, hogy egy definíciót lehetne benne találni a jelentésre vonatkozólag. Ez engem eleinte nagyon zavart, mint másokat is, de azóta rájöttem, hogy ezt nem is lehet másképp csinálni, csak így. Mégpedig ez azért van, mert Zsilka az anyagból indult ki, magából a nyelvi anyagból. Nem kategóriákból, hanem a nyelvből mint materiából indult ki, és egyszerűen beszélt in medias res azokról a problémákról, azokról a megfigyelésekről, amiket tett, és ezekre a megfigyelésekre vonatkozólag vázolt fel egy elméletet.”

„Zsilka akkori nyelvképének az volt a magja, hogy a szintaxis és a szemantika egy egységet alkot, egymástól elválaszthatatlan, és ennek az egész kérdésnek a tengelyében a paradigma áll, mégpedig a főnévi paradigma. Ezt mutatta ki az első könyvében, és ezt a fajta paradigmát kerestem én is [a filmelméletben]. De ezt egy az egyben nem lehetett áttenni.

Egy egész egyszerű mondatban össze tudom foglalni, hogy mi volt ez a nyelvkép, amivel ezt elkezdtem csinálni. A nyelv, az nem más, mint a tagolásnak a szisztémája. Tehát a filmben egyszerűen azt kell megkeresni, hogy hogyan tagolódik a film, és hogyha ezt az ember megnézi, ezt tudja, akkor a tagolásnak a szisztémáját, formáit nevezhetjük szintaxisnak, és azok a dolgok, amik ezekben a formákban elrendeződnek valamilyen módon, azok adnak egy szemantikai bázist. Tehát tulajdonképpen a tagoláson keresztül mindent meglátsz, és csak azt kell megnézni, hogy hogyan tagolódik a film. Ez tudniillik magának a filmkészítőnek a gondolkodása is, már amelyik filmkészítő gondolkodik és nem valamilyen kész konvenciót vagy formát öntudatlanul vesz át, mint ahogy a gyerek a beszédet. [Tehát amelyik filmkészítő gondolkodik,] akkor az nyilvánvalóan azon gondolkodik, hogy hogyan tagolja a dolgokat. Ennyiben minden filmkészítő gyakorlati szemiotikusnak is nevezhető, csak legfeljebb nincs meg a fejében a dolgoknak az elméleti képe, mert nem rendelkezik ezekkel a terminusokkal.

Kiderült az is, hogy egy sokkal átfogóbb analógia van a zsilikai képpel és még ennek előzményei is vannak [Giambattista] Vicónál. Az, hogy a filmi tagolásnak – hát te ezt egyszer-kétszer hallottad már különböző helyeken, bár sosem figyeltél rá nagyon – van három alapvető módja, ami minőségileg alapvetően eltér egymástól, mégpedig az általános és a konkrét viszonylatában, három szintje. Ezek a szintek történetileg is eléggé kitapinthatóan egymásból jöttek létre, de logikailag feltétlen egymást feltételezik, és ez a három szint, ez voltaképpen a paradigma, az alapvető paradigma.

– *De azért mondd el a három szintet.*

Hát mindegyiknek több nevet adtam, és elég nehéz röviden elnevezni őket. Az első szint a lokális, kronologikus tagolás, amikor a képet a filmkészítő egyszerűen egy tér-időbeli kapcsolatba helyezi el. A filmnyelvvél azért van annyi félreértés és annyi probléma, mert a filmnyelvnek nincsen olyan értelemben vett morfológiája, mint a beszélt nyelvnek. Van egy morfológiai szintje és nagyon jól ki lehet mutatni, hogy minden egyes esetben morfológiailag megnyilvánul az, hogy milyen szinten szándékozom én tagolni az anyagot, de ez egy instabil dolog, szóval ez nincs olyan értelemben stabilizálva, mint a nyelv az írás által. Szóval ez az első szint. Ezt azért kellett közbeszúrni, mert morfológiailag megnyilvánul mindig, hogy hogyan tagol a filmrendező, ennek a dolognak szakmai, technikai szabályai is vannak.

Az első szint ez, hogy eleve megjelenik a filmtörténetben is a világnak, ezeknek a ... hát, kezdetben csak optikai – de beszélhetünk általában audiovizuális – megnyilvánulásoknak egy lokális, kronologikus tagolása.

A második szint, ami ebből létrejött, azt nagyon sok névvel lehet illetni. Egyik rosszabb, mint a másik, de lényeges az, hogy valamilyen bináris oppozíció alakul mindig. Nem is feltétlenül oppozíció, hanem inkább bináris komparatívának lehetne nevezni. Szóval két dolog összevetése magyarul, két dolog összevetésén alapuló tagolás, amit lehet nevezni éppen ezért retorikus tagolásnak, mert a történeti nyelvtudomány és pont a szemantika nem véletlenül nagy figyelmet fordított mindig a retorikus figurákra.

A film esetében ez még kézenfekvőbb csomópont. Az összes retorikai figurák, a metonímia, a metafora, a szinekdoché mindig két dolog valamilyenfajta összevetésén alapulnak vagy két dolog közül az egyik hiányán, szóval mindig két dolog szerepel benne, és a filmben ez az Eisensteini tradíció. Nála jelent meg ez a legtisztábban, önála dolgozódott ki. Csinálták sokan előtte is, szóltak előzőleg, de Eisenstein ebből elméletet is csinált, totalizálta ezt a szintet. Szóval ezt tartotta lényegének. Hát ezt mindenki ismeri, azt hiszem, erről nem kell hosszabban beszélni, ez az »egy plusz egy [az három]« elmélet. Egyébként azt kevesen tudják, csak ha elolvassák Eisensteinnek a *Tartalom és forma* kötetét, abban lehet megfigyelni, hogy ott ő montázs-mondatokról beszélt. De ez a filmjeiben nemigen jött létre.

Ő elméletileg projektált egy olyan formát, ahol ez a harmadik szint [mint] lehetőség kiugrik. Tudniillik, ha két dolgot összevetünk, akkor nyilván ez a kettő egyet [egy közös részt] metsz ki magukból, ez az a bizonyos harmadik, az az egy, aminek alapján a kettőt egymással szembeállítottuk, akár metaforikusan, akár [másképp]. Ezek az egyek félüton vannak a konkrét és az általános között. Eisenstein [ugyan] azt állította, hogy ezzel már rögtön eljut a fogalomhoz, de valójában ezek ilyen érzékletes, érzéki általánosok. Azért is használjuk szívesen a metaforákat, mert valamilyen érzékivel jelenik meg egy általános. Mint a nyelvben is a retorikai figurák, azok sem tiszta általánosok, azok a konkrétban benne vannak fél lábbal. [...]

– *Ezt a harmadik szintet hogy neveznéd?*

A harmadik szintet szeriálisnak, szeriális vagy komplex tagolt szintnek. Az ember ezáltal rájön arra, hogy ha én két dolgot egy [egyazon] tulajdonsága folytán állítok egymással szembe, akkor annak az egy dolognak vannak ilyen potenciális, elvont tulajdonságai, ilyen „egyek”. Ha mással állítom szembe, akkor egy másik „egy” jön elő. Tehát hogy a kép hordoz eleve ilyen elvont jelentésbázisokat, ilyen elvont jelentésindexeket. Ezek az indexek a fejünkben, a kultúránk által és sok egyéb dolog által [meghatározott módon] egy bizonyos szeriális rendben vagy egy preformált szeriálisban vannak jelen, vagy pedig esetleg már megformált szeriálisban rendeződnek el. [...]

[A némafilm korszak után] a hangosfilmekben az egész mozgás nyilvánvalóan visszasetett a lokális-kronologikus szintre, mert hát újra meg kellett oldani ezeket a problémákat. Azután az ötvenes években jött elő újra ez a retorikus forma és a hatvanas éveknek az egész nagy, intellektuálisnak ismert és nevezett filmművészete lényegében a szeriális tagolás szintjén van.

– *Mit tartasz te [a hatvanas évek] reprezentatív filmjeinek?*

Szinte csodálatos módon vagy talán nem is csodálatos, de éppen a magyar filmben van a két nagy, tisztán látható szeriális [tendencia]. Ma a Huszárík meg a Tóth Janónak a dolgai, az *Elégia*,⁴ mondjuk, másrészt a Jancsó. Nincs morfológiai azonosság a kettő között, sőt, abszolút két egymással ellentétes forma, de valójában a két külön forma ugyanazt a tagolási szisztémát szolgálja. Jancsóéknál, a Huszáríkéknál, ott teljesen direkt módon. Vertovéknál el is van vágva a snitt, szóval snittek szeriálisában jelenik meg, lehet ellenőrizni. Jancsónál nem, mert ő nem vág, de a Jancsónál a dolgok, a tárgyak, az objektumok vannak szeriálisan megválogatva szándékosan. Ő mindig meghatározott,

különösen, amikor erre a dologra ő is igazán ráérezett vagy ráhajtott. Például nagyon is túlhatározott szériákat zavart mindig a kamera elé, a ruhák, az emberek, a tárgyak bizonyos meghatározott szériáit, és ezeknek a mozgatásával tudott egy olyan szöveget létrehozni, ahol már maga a vizuális, illetve akusztikai anyag kezdett el gondolkodni. [...] Világos, hogy csak úgy lehetett ezekhez a Jancsó-filmekhez egyáltalán közel jutni, hogy az ember nem a történetnek, tehát nem a lokális, kronologikus eseménynek tulajdonított jelentőséget. Nem is lehetett annak, mert a lokális, kronologikus viszonylatoknak már nem volt értelme, nem volt jelentése. Kizárólag a szériák felfogása alapján lehetett ezt a dolgot értelmezni vagy követni.

Maradva a szeriális problémánál, a szériák a fejünkben vannak, csak amikor erre a dologra rájött a film, akkor készültek ezek a filmek, amikor explicit meg is jelennek a szériák. Megmutatja a filmrendező azokat a szériákat, amikből gondolkodik és bele is rakja a filmjébe. [...]

Amikor a gondolkodás eljut olyan fázisba, hogy felfedez a dolgok között valamilyen összefüggést, akkor természetesen ezt az összefüggést mondja ki vagy mutatja. Azután, miután ezt felfedezte, utána már nem kell megmutatnia állandóan ezt az összefüggést, csak egyszerűen ebben az összefüggésben gondolja el és mutatja meg a dolgot, amiről beszél. Tehát szeriális forma alatt. Jó, hogyha megint konkrétan beszélünk, például a Bergman-filmeknél, Antonioninál és Pasolininál is ez a szeriális gondolkodás van, de ott már immanensen, szóval történettel van az egész elrejtve. De az, hogy az egész történet egy intellektuális gondolati tartalmat hordoz, egy jelentést hordoz, ezt te csak akkor tudod kivenni a filmjéből, hogyha azokat az egyedi dolgokat, amiket ott látsz, egy széria részeként fogod fel, egy szeriális jelentést tulajdonítasz nekik, különben nincs az egésznek semmi értelme. Egy Antonioni-filmnek [enélkül] az égvilágon semmi értelme nincs, most különösen gondolok nem az utolsó két filmjére, hanem az előző Antonioni-filmekre.

– Ebben a rendszerben, amit itt fölvezetsz, ebben minden filmet értelmezhetsz? Legfeljebb azt mondod, hogy az illető filmben nem jön létre a harmadik szint vagy nem jön létre még a második szint sem, hanem megragad az első szinten? Vagy pedig vannak olyan filmek, amelyek nem eszerint a rendszer szerint értelmezhetők, amelyek kívül esnek ezen a rendszeren.

Ebben minden filmet értelmezhetek, de vannak olyan filmek és az igazán jó filmeknek van egy ilyen gesztusa mindig, a gondolati értelemben igazán értékes filmeknek. A játékfilmnek azt hiszem, vissza is kell majd kanyarodnia erre a szintre. [A játékfilm] az abszolút egyszerű, lokális, kronologikus szinten előadott történet a film nyelve szempontjából, és nyilvánvaló, hogy a játékfilmnek ezen a nyelven kell beszélnie, a mozi- és a játékfilmnek, mert ez a legdemokratikusabb nyelv, mert ez az, amit mindenki megért. Viszont a hatvanas évek filmművészetében azt látom, hogy ott az egy olyan átmeneti állapot volt, amikor a játékfilmen belül megszületett a gondolati vagy az intellektuális film, és akkor még egy darabig együtt tudtak menni. De nyilvánvaló, hogy ennek differenciálódnia kell, és valahogy olyan módon, ahogy az irodalomban, ahogy a verbális nyelv esetében a kezdeti időkben hát együtt haladt a filozófia, a művészet meg a tudomány az egyetlenség műben, és aztán ahogy fokozódtak az igények meg a lehetőségek a különböző gondolkodási formákkal kapcsolatban, ezek szétváltak egymástól, és mindegyik ment tovább a maga útján. Ez a filmben is végbe fog menni. Nem a filmben, hanem a mozgóképét illetően, és már általában. A játékfilm meg fog maradni, tehát egy speciális esetté válik, és a játékfilmnek a nyelve ez. Ezért is kanyarodtak egyébként vissza Bergman, Antonioni is, és most próbál Jancsó is, az egyszerűbb lokális, logikusabb formákhoz, mert

ők mint művészek érzik azt, hogy most már mozifilmeket fognak csinálni és akarnak életük végéig, és annak ez a formája. Az, amit ők gondolati, intellektuális értelemben elvégeztek a filmen belül, azt ők úgy tudnák folytatni, hogyha ilyen filmfilozófiákat csinálnának, azt viszont nem lehet a moziban.”

A démonok lába nyoma

A démonokról kellene még szólnom, amelyek végigkísérték Bódy életét. És ehhez szeretném segítségül hívní Bódynak egy 1981-ben készített önéletrajzát, amelyet egy pályázathoz írt, és amely több helyen meg is jelent, az interneten is elérhető.⁵ Ez egy nagyon furcsa önéletrajz. Ugye tudjuk, ha máshonnan nem, akkor Örkény István paródiájából, hogy a pártállamban az emberek az önéletrajzukkal taktikáztak, kínos dolgokat kihagytak belőle, mindig az aktuális politikai széljáráshoz igazították és így tovább. Ehhez képest nyilván Bódy is kihagy az önéletrajzából dolgokat, de ugyanakkor ezt az önéletrajzot is mint egy művészi alkotást hozza létre. Mint egy művészi alkotásba, kényszeresen bele- rak olyan mozzanatokat, amelyeket kínosságuk vagy furcsaságuk miatt egyébként ő csak egy filmbe rakott volna bele. Ott sokkal kevésbé lettek volna személyesek, kegyetlenek és kompromittálóak, de itt kicsúsznak a tolla alól, és benne maradnak az önéletrajzban.

Mondok példákat. Szüleiéről elmondja, hogy derék középosztálybeli emberek voltak, a nővéréről viszont azt mondja, hogy „akit óvatosságból a vendéglátóiparba kényszerítették”. Ennyi. Semmi több. Kicsúszik a tolla alól. Vagy beszámol róla, hogy 1956 táján az NDK-ba kerül, Kelet-Németországba, a kommunista Németországba, a Wilhelm Pieck pionírtáborba, és azt mondja: „Mély benyomások értek a gyermekkori szexualitás, agresszivitás és a német kultúra köréből.” Kedves olvasók, Önök közül ki írt volna be egy ilyen mondatot a pályázati önéletrajzába?

„Gimnazistaként is tagja maradtam az úttörőmozgalomnak mint ifivezető. [...] A XIV. kerületben az ifivezetők és a KISZ-isták bizonyos fokig szemben álltak egymással, [...] (az ifik) egy mozgalmibb és militánsabb árnyalatot képviseltek.” „Egy ideje már párhuzamosan kultagya voltam (...) az Ilka utcai galerinek.” Kedves olvasók, bele tetszetek írni valaha egy galerit az önéletrajzba? Szerintem senki, soha. Bódy beleírta.

„Böggözni tanultam – sikertelenül. [...] Alakuló zenekarokban igyekeztem elhelyezkedni mint autodidakta zongorista. Ez a kísérletem is kudarcot vallott.” Filozófiát tanult az egyetemen, azt írja: minden tudás foglalatát nyújtja majd nekem a filozófia, azért mentem oda. Majd ehhez elmondja: „az úttörőházban szakköri előadásokat tartottam az alkimiáról – ugye tudjuk, hogy később ebből filmterv is lett – és az okkultizmusról a szovjet nagy filozófiai enciklopédia alapján”. Hát ez is egy örkényi mondat, ha belegondolunk.

„Kíváncsiságból és túlzott empátiából egy vidéki elmeegógyintézetben töltöttem rövid időt, tapasztalatokat szereztem a holtak és élő holtak világából.” Nem tudjuk, hogy hogy és miért és hogyan került be, ugye nem ő az egyetlen ebben a korban, aki ezt ilyen vagy olyan módon megéli. Bele tetszene írni ezt egy önéletrajzba?

Agitátorok. „A 68-as ideológiai hullámnak a kifejezésére törekedtem, amelynek résztvevője nem, de szemtanúja voltam az egyetemen.” Felsorolja filozófusi példaképeit. Hérakleitosz, Bacon, Descartes, Hegel, Kierkegaard, Marx, Nietzsche, Wittgenstein, Heidegger. Nem szokták beleírni. A főiskoláról megmondja, hogy nivótlan és hisztérikus a főiskolai klíma. A filmszakma ügyében azt mondja: „általános helyzetét illetően alapvető aggályaim voltak”.

„Tanácsi kiutalású OTP-öröklakáshoz jutottam, ami szinte áthidalhatatlan anyagi gondok elé állított.” „Nem látva biztosítottam lányom megfelelő neveltetését” (magamhoz vettem). És így tovább.

Ennek az önéletrajznak a végén ott van az a bővített mondat, amelyet talán a legtöbbször szoktak idézni Bódy Gábortól, és én is idézem most: „Elhatároztam, hogy életemet a továbbiakban is a szabadságnak, a szerelemnek, a művészeteknek és a tudományoknak szentelem.” Bódy Gábor esetében ez egyáltalán nem volt sem egyszerű, sem könnyű.

A *Psyché* XX. századi része, *A kutya éji dalának* az utolsó fél órája, negyven perce egyszerre utalhat a kornak, a XX. századnak a szétesettségére és a művész képtelenségére arra, hogy ezzel a korról és egyben saját magával bármit kezdjen. Tehát ezeket a filmbefejezéseket sokféleképpen lehet interpretálni, és azt hiszem, hogy ez az ellentmondás ott van bennük. Dárday István a következőket írta: *A kutya éji dala* tripla fenekű koffer. Társadalomkritikát imitáló filozófiai esszé, merészen szaggatott bűnügyi motívumokra épített experimentális mozarab és rejtjeles önéletrajzi életérzés-kivétel. Végül Bódy Gábor számára sem maradt más út, mint filmbéli karaktere, a szélhámós álpap számára: menekülni üldözői és önmaga elől. E fájdalmas és reménytelen menekülés rejtélyéről már talán csak a rendező néma tartótsíjtjei tudnák előtűnk a fátylat fellebbenteni.⁶

* * *

Azt mondja Ady Endre ismert versében, hogy „Az Úr Illésként elviszi mind, / Kiket nagyon sújt és szeret.” Ez nagyon szép, ugye? De már benne van az, hogy nagyon sújt. És aztán később a versben azt olvassuk, hogy „Gonosz, hűvös szépségek felé / Száguld az Illés szekere.” És a legvégén pedig: „S jég-újjukat szánva szórja be / Hideg gyémántporral a Nap.”

Zseninek lenni sosem volt egyszerű, Bódy életében sem volt semmi egyszerű. Két zsenivel találkoztam életemben, akit közelebről megismerhettem, a másik neve Jancsó Miklós. Bódy Gáborral találkozni keserédes, fantasztikus élmény volt.

IRODALOMJEGYZÉK

Egybegyűjtött filmművészeti írások 1. Bp., 2006, Akadémiai Kiadó.

Önéletrajz. in *Egybegyűjtött filmművészeti írások 1.* Bp., 2006, Akadémiai Kiadó.

SZEKFÜ András: *Így filmeztünk 2.* Bp., 2019, MMA Kiadó.

THOMPSON, Kristin – BORDWELL, David: *A film története.* Bp., 2007, Új Palatinus Könyvesház.

JEGYZETEK

<p>1 SZEKFÜ András: <i>Így filmeztünk 2.</i> Bp., MMA Kiadó, 2019.</p> <p>2 „El kell indulni minden útra, az embert minden úton várják. Nincs halálos érv a maradásra...”
Részlet Csoóri Sándor <i>Menekülés a magányból</i> című verséből.</p> <p>3 Magyarul: THOMPSON, Kristin – BORDWELL, David: <i>A film története.</i> Bp., Új Palatinus Könyvesház, 2007.</p>	4 Az <i>Elégiáról</i> Bódy elemzést is publikált, lásd <i>Egybegyűjtött filmművészeti írások 1.</i> Bp., Akadémiai Kiadó, 2006, 37. o. 5 <i>Önéletrajz = Egybegyűjtött filmművészeti írások 1.</i> Bp., Akadémiai Kiadó, 2006, 18. 6 Kísérőszöveg <i>A kutya éji dala</i> DVD-kiadásához, NFT 0255/2012. Dárday István volt a Társulás Stúdió vezetője, ahol a film készült.

Vujicsics Tihamér és a tradíció

(*Vujicsics Tihamér arca*) Vujicsics Tihamér zeneszerző, népzenekutató az MTA BTK Zenetudományi Intézetében levő hagyatékának feldolgozása csupán harmincnyolc évvel halála után kezdődött meg. Egy része tíz, másik része pedig már tizenöt éve hevert az intézmény raktárában. Vajon miért nem érdeklődött a szakma a rendkívül közismert művész hagyatéka iránt? Ahogy a 2013-as hagyatékkrendszerrel MA szakdolgozatban összegző Timár Zsófia megjegyzi: „A Vujicsics Tihamér halála óta megjelent kiadványok és az elmúlt évtizedben készült internetes források Vujicsics zeneszerzői és népzenei munkásságának csak töredékéről tudósítanak.” Vagyis egy olyan zeneszerző és népzenekutató személye bontakozik ki a tényekből, akinek tehetségét a „bohém zenész” kategóriába való utalással elintézettnek tekintették évtizedekig. Írásunkból remélhetőleg kiviláglik, hogy a bohém attitűd mellett nagyszerű szakmai és kutatói kvalitások jellemezték Vujicsics Tihamért. Emellett pedig azt szeretnénk megvilágítani, hogy a tehetség, humor, intelligencia e sajátos keverékének jelenléte mennyiben köszönheti létét a Vujicsics Tihamér hátterét képező tradíciónak.

Vujicsics Tihamér papi családból származott, édesapja Vujicsics Dusán orthodox lelkész, püspöki vikárius volt. Pomázon született 1929. február 23-án, amikor édesapja még ott volt lelkész. 1939-ben Budára költöztek, Tihamér a Werbőczy gimnáziumba¹ járt.

1948-ban a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán Veress Sándor és Farkas Ferenc növendékeként kezdte meg tanulmányait, de 1949-ben mint pap gyermekét eltávolították, ezért tanulmányait a Nemzeti Zenedében (Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola és Gimnázium) folytatta. Sugár Rezsónél tanult zeneszerzést. Népzenei Kodály Zoltánnál kezdett hallgatni, állítólag Kodály felmentette óráinak látogatásától, mondván: „Már nincs mit tanulnia tőlem...” Kodály személyiségét ismerve e mondatot inkább a városi legendák körébe kell sorolnunk.

Vujicsics Tihamér ezután főként szabadúszóként dolgozott. Rövid ideig az Állami Népi Együttes zeneszerzője volt, majd a Jégszínház zenei vezetőjeként is tevékenykedett. Rendkívül sok filmzenét komponált. Folklórkutatóként igen jelentős életművet hagyott hátra. Tervszerűen gyűjtötte a déli szláv zenei és folklórhagyományokat. A balkáni zene ismerője volt, ez mély hatást gyakorolt saját műveire is, különösen kórusműveire. Repertoárján számos filmzene, kórusmű, rádió és tévéjátékok zenéje található. A *Rákóczi induló* motívumvándorlásának nyomait tervezte kutatni Iránban, amikor végzetes repülőgép-baleset érte 46 évesen.²

(*Arckép*) Egyéniségének karizmatikus voltára utal, hogy rengeteg legenda fűződött hozzá. Ezek egy részét a szakirodalom tényként kezeli, ugyanakkor jó részük nem bizonyítható. Minden jellemezte őt, ami a kreatív személyiség sajátja: az emlékezők szerint egyéniségének fő ismertetőjegyei a spontaneitás, zsenialitás és széles körű érdeklődés voltak. Mindemellett igen erősen közösségi ember volt³, hatalmas közlési vágy élt benne. Gracza Lajos Liszt-kutató rhapszodosznak nevezi.⁴ Jellemének fő jegye az egyenesség volt, gyorsan ráértett és rákérdezett a lényegre, minden kertelés nélkül.⁵

A beszámolók szerint többfelé tudott figyelni. Sokan nevezték szétszórtnak, ami életvitelét tekintve sokszor igaz lehetett, ugyanakkor a munkában nagyon is koncentrált volt: társalgott, énekelt vagy ebédel, miközben kottázott, hibát azonban nem vétett benne –

ellentétben a későbbi kottamásolókkal.⁶ Találóak Szokolay Sándor szavai: e stílus miatt „nem tudtak vele mit kezdeni a pedánsok”.⁷

Gondolkodásának összeszedettségét jellemzi sógornőjének mondata: „Tihamér széles látókörű, minden iránt érdeklődő, fogékony és receptív, *szélsőségektől mentes* (kiemelés: B. A. M.) alkat volt.”⁸

Igencsak könnyed típusú zeneszerző volt. Saját elmondása szerint rengeteg ötlet volt a fejében. Scholcz Péter zenekutató emlékezetében így őrződött meg: „Tihamér ugyanis evés és társalgás közben kottapapírt vett elő, és gyors mozdulatokkal, tekintetét alig véve le rólunk és az ebédjéről, zenét szerzett! Bámulatos volt, ahogyan meg tudta osztani figyelmét.” Sregi László koreográfus így jellemezte: „Mozart dolgozhatott ilyen könnyedséggel.”⁹

Életműve nehezen sorolható be műfajokba és stílusokba, nehezen kategorizálható. Jellemzően nagy részben alkalmazott zeneszerző: Szabados György zeneszerző 137 filmzenéjét említi.¹⁰ Vitányi Iván szociológus, politikus így emlékszik rá: „Mi volt róla az első benyomásom? Belülről éli át a zenét.”¹¹

(Tradíció I.) A családi tradíciót egyértelműen a polgári háttér jellemezte. Édesapja Vujicsics Dusán (1903–1990) orthodox lelkész, püspöki vikárius, a szerb identitástudat egyik fő képviselője volt. Annak a tabáni Szent Demeter templomnak volt az utolsó plébánosa, amelyet 1949-ben Sztálin születésnapja alkalmából romboltak le, és amely kulcsainak átadását megtagadta. A belgrádi ortodox teológián végezte tanulmányait kitűnő eredménnyel, „summa cum laude; sub auspiciis regis”. Öccse Vujicsics Sztóján, irodalomtörténész és író (1933–2002) volt.¹²

Vujicsics Tihamér édesanyja, Budimlics Nevenka a zombori polgári Felsőbb Leányiskolában végzett. Ősei Szarajevóban voltak ismert, gazdag kereskedők, mielőtt a Bácskába költöztek. A család oldalágon rokonságban állt a Vitkovics famíliával, amelyhez az egri szerb–magyar költő, Vitkovics Mihály (1778–1829) is tartozott.¹³

A Vujicsics család tagjai a Balkán-félsziget értelmiségét képező társadalmi rétegből érkeztek. Vujicsics Sztóján szerint a Vujicsics család, őseik apai ágon Csarnojevics Arzén pátriárkával érkezve Baranyában telepedtek le a XVII. század végén. A Vujicsics családban kereskedők, tanítók, papok voltak, a felmenők között volt Vitkovics Demeter egyházi író és történész is. Figyelemreméltó, hogy már a XIX. században számos szerb könyv és folyóirat előfizetői között szerepelnek a család tagjai. A Jugoszláviában maradt rokonságból egy esperesről tudunk, a Vujicsics-fivérek keresztapjáról: Stevan Đurđevićről.¹⁴

A Vujicsics család tulajdonképpen a szerbség kulturális központját képező Buda és Pest szellemi vezetője volt, vagyis a meglehetősen szűk körű szerb értelmiség feje a monarchiában.¹⁵

Pomogáts Béla irodalomtörténész és Petrovics Emil zeneszerző is képszerűen idézi a Vujicsics-otthon sajátos polgári miliójét. „A Vujicsics családot, kivált Tihamért és Sztójánt, valamiféle békevilági hangulat vette körül: az 1918-ban megbukott monarchia hangulata, egy olyan letűnt világé, amelyben egyformán otthonra talált szerb és magyar.”¹⁶

Vujicsics Tihamér családja tehát konzervatív a szó társadalmi, kulturális polgári értelmében, vagyis a polgári, keresztény közeg örököse.

A szerb nemzetiségi lét sajátosan keveredett családjukban a polgári kultúrával. 1948-tól a polgári családok meghurcolása őket is elérte. Vujicsics Sztóján visszaemlékezése szerint: „Apám 1939-ben Budán a régi rácvárosi, tabáni szerb templom lelkésze lett –

s utolsó papja is: a templom a háborúban megsérült, 1949-ben a kommunista önkény lerombolta. Láttam a templom lerombolását Sztálin hetvenedik születésnapjára. Ma is fájó emlék. Ekkor 1946-tól már Pesten éltünk, de családjunk sohasem rendezhette régi életét.”

(Tradíció II.) A polgári tradícióhoz azonban egy olyan tradíció is társult, amely ekkor már régen nem volt a polgári közeg sajátja: Vujicsics Tihamér édesapjáról élénk képet fest Baross Gábor karnagy: „Családjunk jó kapcsolatban volt a Vujicsics családdal. Emlékszem, édesanyám Tihamér édesanyjától kapta a pirog nevű ételkülönlegesség receptjét. Szerettünk náluk lenni, kulturált, megragadó volt a család kedélyes légköre. Egy alkalommal, amikor ebédre voltunk hivatalosak, az estébe nyúlt a vendégség. Ekkor Dusán bácsi levetette reverendáját, esperesi keresztjét és piros cingulusát, civilbe öltözött, és két fiával szerbül pajzán sokác népdalokat énekelt.”¹⁷ Vagyis ebben a családban a polgári élet a déli szláv élő folklórral és balkáni temperamentummal társult.

A családban a budapesti polgári miliőhöz képest szokatlan módon jelen volt a tradíció a szó folklórra utaló értelmében is. A család néprajzi értelemben is rendkívüli konzervatívizmussal őrizte régi hagyományait: a szerb kultúrát és szokásokat. Nem csupán a fenti jelenetből, hanem más forrásokból is tudjuk, hogy az ünnepi kólókban teljes természetességgel vettek részt. A táncarchaizmust jelentő lánc- és körtáncforma, a kóló, a XIX. századtól a *hazai déli szláv kisebbségek kultúrájának megkülönböztető jegyét jelentette*.¹⁸

Tihamér egészen régies dalanyaghoz tudott jutni már a családjában is. Az első dallamokat még egészen fiatal korában nagyanyjától jegyezte le, aki 80 évesen sok népdalt tudott, és ráadásul nagyon szívesen énekelt is.¹⁹

Minden bizonnyal ebből az örökségből származik Vujicsics Tihamér temperamentuma. Baross Gábor karnagy: „A Trojka-eszpresszóban, ma is emlékszem, egy műről mondott véleményt – szenvedélyesen és keresetlen szavakkal. A mellettünk lévő asztalnál két koros hölgy megbotránkozva hallgatta a tirádát. Amikor barátom ezt észrevette, felugrott, meghajolt, és ugyancsak keresetlen szavakkal kért elnézést. Sokszor találkoztunk presszóinkban. Ha Tihamért elkapta a hév, nem volt tekintettel környezetére.”²⁰ Ez a délvidéki, balkáni temperamentum is a családi örökség része volt.

A déli szláv zenei és tánctradíció erősen jelen van a családban, amely a monarchia polgári miliójével társult. A kettő ilyen egybeesése a XX. század derekán igen ritka volt, úgy a Balkán-félszigeten és a magyar kultúrában is: Vujicsics Tihamér egyfelől a polgári, keresztény közeg; másfelől egy régiesebb, balkáni, a táncsal sokkal szorosabb kapcsolatot ápoló tradíció örököse.

(A táncsal való kapcsolat) Tánckutatóként igencsak megragadott Vujicsics Tihamér életművének táncsal, mozgással való kapcsolódása, ami az eddig említetteknek is következménye. Szokolay Sándor zeneszerző soraiból kiviláglik, hogy V. Tihamér zeneiségét mennyire áthatotta a mozgás: „Ha valaki látta, hallotta, *nem tudott mozdulatlan maradni* (kiemelés: B. A. M.), vibrált, sistergett körülötte a levegő; nyilai a leghidegvérűbb embert is etalálták.”²¹

Figyelemre méltó, hogy Tihamér zenei tehetségének egyik legtalálóbb leírása éppen egy koreográfustól, Novák Ferenctől származik: „Már akkor megfigyeltem, ami később, amikor együtt dolgoztunk, bizonyosság lett: hatalmas zenei ötletmennyiség volt benne felhalmozva, amit elképesztő improvizációs készséggel tudott »lelívni«”.²²

Korniss Péter fotográfus táncsal kapcsolatos fotójáról (*Elindultam világ útján. Magyar népszokások* című könyve) ezt mondta Vujicsics 1975-ben: „Lefényképezted, mekcorát ugrik egy legény. Fényképezd le azt is, mitől ugrik ekkorát?” Ezen Korniss el is gondolkodott és később változtatott látásmódján.²³ Vagyis Tihamért a mozdulat eredője és a tánc kulturális kontextusa is érdekelt.

Zenéjének extatikusságáról egyértelműen a táncosság és emellett egy 1970-es évekbeli macedón adatközlő szavai jutnak eszembe, aki így beszélt: „ha meghallom az éneket vagy zenét a rádióból, elkezdek táncolni. Ha menyegző van, nem bírja ki a lábam, táncolok, csak táncolok, azután másnap meg csak ülök vagy fekszem, annyira fáj a lábam” (Szveti Nikole).²⁴ Eperjessy Ernő néprajzkutató írja: „Előfordult, hogy a kocsmában a falusi zenészek már kidőltek, akkor beállt helyettük, és folytatta a muzsikát. Ma is előttem van a kép, amint az 1960-as évek végén a Központi Tisztházban, az egyik legrangosabb budapesti helyen tartott délszláv bál parkettjén ül közepén, és fújja-fújja, körülötte pedig méltóságteljesen járnak több százan a csendes kólót.”²⁵

A tánchoz való kapcsolódás világlik ki Vujicsics zenéjének egy különleges jellemzőjéből. Ez pedig a kortárs populáris zenéhez, tánczenéhez való viszony. Ez fakadhat déli stílus kapcsolataiból is, hiszen az akkori Jugoszláviában és később is a kivált tagállamokban jellemző a népzene és populáris zene, tánczene kereszteződése sőt szimbiózis.²⁶ Nem elhanyagolandó a tény, hogy a magyar popzenei életben milyen erős szerepet játszottak a balkáni származású zenészek, akiknek nagy részére ráadásul jelentős hatással volt Tihamér.²⁷ Ehhez kapcsolható még egy sajátosság: az akkori komolyzenei életet tekintve Vujicsics zenéjének különleges jellegzetessége volt a rendkívül improvizációs készség.²⁸

Eredics Gábor, népzeneész, a Vujicsics Együttes vezetője erről így vélekedik: „Vujicsics Tihamér ma is megdöbbenően korszerű. Ez annak a zseniális megérzésnek köszönhető, amellyel – véleményem szerint – előre látta, hogy a népzenei hagyomány továbbélésének igazi útja a tudományos kutatással és a színpadi zene- és táncművészettel szoros kapcsolatot tartó, mégis autonóm, *funkcionális és élő népzenei gyakorlat* (kiemelés: B. A. M.) lehet: mai nevén a táncház-népzenei mozgalom.”²⁹

Ahogy Vujicsics Tihamér egyéniségéről szóhasználatáról ez a mondat körvonalázódhat bennünk őróla: „Megtáncoltatlak én”.

(*Vujicsics Tihamér tradíciója*) A tradícióval való szoros kapcsolata révén, ugyanakkor kommunikatív emberi kvalitásai miatt Vujicsics *az ideális néprajzi gyűjtőt* testesítette meg. Kricskovics Antal koreográfus így ír magyarországi délszláv anyaggyűjtésükről: „A kivitelezésre 1953–1954-ben került sor. Az országot hat régióra osztottuk, és a Délszláv Szövetség támogatásával az engedélyek beszerzése után a nyugati végeken, Péterfán (Gradisce) kezdtük meg a gyűjtést. Első utunk mindig az iskolába vezetett, ahol rendszerint megszállhattunk, majd a kocsma következtek. Tihamér ilyenkor elővette zsebéből később híressé vált kis furulyáját, és rázendített egy népdalra. Ezzel megtört a jég, az emberek körénk gyűltek, folyt a dal, zenészek kerültek elő, táncolni kezdtek. Mi velük énekeltünk, táncoltunk és ittunk. Tihamér azonnal feljegyezte a számára ismeretlen dallamokat, én először a lábam „emlékezetére” bíztam magam, majd késő este jegyeztem le a látott, tanult lépéseket. Hol voltak még akkor a mai kép- és hangrögzítő eszközök! Ezzel szemben meg kell jegyeznem, hogy akkoriban, jó fél évszázaddal ezelőtt még élt egy századfordulós generáció, tanúja egy olyan kultúrának, amelyet azóta csaknem elsöpört az úgynevezett civilizáció. Kultúrájuk e részét sikerült megmenteni az utókornak.”³⁰

Járta a Dráva-mentét, Baranyát, Bácskát, együtt keresték fel a szórványban élő szerbeket Csongrádban, Battonyán, Pest környékén és másutt. A Mura-menti horvátoknál, majd az ország nyugati peremén élő gradiscei horvátok és szlovének között is gyűjtött. Amíg ő a zenét, a dallamokat rögzítette, Kricskovic újratancolta a tanult kólók lépéseit.³¹

A népdalgyűjtést fiatalon kezdte, Bartók példáját követve. Bejárta Magyarország tájait, gyűjtött sokác, szerb, bunyevác, szlovén népdalokat. Adatközlői nagyon szerették, s amikor 1975-ben a damaszkuszi repülőszerencsétlenség áldozata lett, sokan még éltek az idős nótafák közül, akik megsiratták.³²

A déli szláv népzene, valamint az albán, görög, török, jürük, balkáni cigány gyűjtések mellett a folklór területén kívül eső zenét is regisztrált: egyházi énekrepertoárt, grúz, macedón, görög és szerb ortodox liturgikus énekeket, melyeknek eltérő lejegyzését és nyelvét nagy részben ismerte. Hagyatékát tekintve óriási feldolgozatlan anyagról van szó még ma is.³³

A zenéjében egyértelműen a népzene inspirációja volt előtérben, és egyfajta laza humorral és könnyedséggel ötvöződött.³⁴

Ugyanakkor az anyagot kutatóként is tudta szemlélni: „Mivel Tihamér több nyelvet beszélt, eredetiben élte meg a különböző népek kultúráját, ami nyitottá tette, s így felte állt minden kicsinyes ellenségeskedésnek. Zenéje ugyan délszláv kötődésű, de a magyar zenei anyanyelvi szintet mindig figyelembe vette. Halála után megjelent könyve a magyarországi délszláv népzene úttörő gyűjteménye és ami az anyag dialektusokba osztását illeti, bartóki-kodályi szintű rendszerezése.”³⁵

Vujicsics Tihamér a magyarországi déli szláv zenei kultúra maig legjelentősebb kutatója. A napokban jelent meg poszthumusz művének revideált, bővített kiadása, amely a magyarországi déli szláv népzene monografikus leírása és gyűjteménye.³⁶

Tudatosan őrizte a délszláv és a magyar zenei kultúrát, egyszerismind továbbfejlesztve azt a saját zenei világában – számára ihlető erő volt ez a forrás, és mindig a megújulást jelentette. Zenéjében a bartóki elképzelést valósította meg. Úgy látta, „Adynak, Bartóknak, Németh Lászlónak, József Attilának, Nagy Lászlónak az álma a »Dunavölgyi testvériségről« nem üres képzelgés, nem valóra válthatatlan ábránd és nem nosztalgikus elképzelés. Vujicsics Tihamér legendája, amely korai és értelmetlen halála óta csak növekedett, mint minden igaz legenda, arról beszél, hogy életünknek, valóságunknak milyennek kellene lennie.”³⁷

Vujicsics Tihamér a balkáni, sőt kelet-európai zenefolklór összehasonlító elemzésének feladatára készült. Előadásaiból kitűnt ennek tudományos terve, amit sajnos teljes egészében már sosem fogunk megismerni.³⁸

Vujicsics Bartók Béla nyomdokain haladva, az összehasonlító népzene-kutatást tekintette igazi hivatásának. A magyar–balkáni–keleti zenei kapcsolatok, főként a motívum-vándorlások foglalkoztatták. A *Rákóczi induló* motívumvándorlásának nyomait kutatta, amikor végzetes repülőgép-baleset érte. Életének vége sokban rimel Bartókéra: A 4., bolgár ritmusról szóló Harvard előadása előtt halt meg és mielőtt a Parry gyűjtemény feldolgozási munkáit be tudta volna fejezni. Sorsuk még abban is hasonló, hogy gyűjteményük poszthumusz-ként jelenik meg évekkel haláluk után.³⁹

Zenéje méltatlanul elfeledett, melynek mellőzöttségéről újabb diskurzusokat nyithatnánk. Jelentős és sajátos stílusú zeneszerző volt „Szerintem az akkori kortársakkal egyenlő fajsúlyú és tehetségű zeneszerző” volt.⁴⁰

Életstílusa valóban rendszertelen volt, de munkájának eredménye nem, ahogy már említettük. Igazából *rendszeres tervvel és munkával rendelkező* bohém volt, aki tudta az életet és saját magát is humorral szemlélni.

(*Garabonciás, énekmondó, költő, tréfamester?*) Jellemezte őt a lazaság, tehetség, önmagáért, nem pénzért való muzikalitás és kreativitás. A görcsösség és pedantéria nem a tehetség sajátja. Vagyis a klasszikus értelemben vett kreatív tehetség volt. Ezt egy olyan környezettől kapta, amely egészen ritka és sajátos együttállásban volt éltetője a polgári, valamint az archaikus folklór hagyományoknak.

Hogy meghasonlott volt-e Vujicsics? Nem tűnik annak. Inkább egy bohém életformájú művésznek, aki személyében többféle tradíciót és többféle műfajt kapcsolt össze. Ha a korszakot tekintjük, abban voltak valóban meghasonlott énekmondók. Vagy talán inkább a tehetség által vezérelt ember volt, és az a *társadalom* volt meghasonlott, amelyben neki művészként kellett léteznie?

Bizonyos értelemben ma sem tudunk Vujicsics Tihamér korai halála fölött napirendre térni. Weöres Sándor szavaival:

„Fönn a föld,
és lenn az ég.
Mint a mesének,
most kell kezdődni nékem.”⁴¹

IRODALOMJEGYZÉK

- GRACZA Lajos (szerk.): *„Nem biccentek igent a pusztulásnak”*. Vujicsics Tihamér emlékére. Bp., Balassi Kiadó, 2007.
- BÓLYA Anna Mária: *Tánc a macedón szakrális hagyományban*. PhD disszertáció, 2015.
- BROUGHTON, Simon: *Plucked Strings – ‘Söndörgő’ and the Lost Music of the Balkans = The Hungarian Quarterly*, 2011, 204. sz., 149–152.
- RÉSŐ ENSEL Sándor: *A szerbek kolo tánczáról = Magyarországi népszokások*. Bp., Kugler Adolf, 1866.
- SZEGŐ Iván Miklós: *The “Serbian Connection” in the Age of the Beat Revolution in Hungary = Музикологија/Musicology*, 27. évf., 2. sz., 2019, 187–202.
- TIMÁR Mihály – BÓLYA Anna Mária: *Additions to the issues of European folklore processing in connection with the style of Sándor Timár and the Tanec Ensemble in Skopje = Macedón Tudományos és Kulturális Közlemények*, 2021, 4. évf., 1. sz.
- TIMÁR Zsófia: *Vujicsics Tihamér élete és munkássága*. Muzikológia MA szakdolgozat. Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2014.
- VUJICSICS Sztóján: *Eredetem töredékekben = Napút*, 1999, 1. évf., 2. sz.
- ПАЈТОНЏИЈЕВ, Ганчо: *Македонски народни ора – од Малешевско, Делчевско, Кочанско, Светиниколско, Штипско, Радовишко, Струмичко и Валандовско*. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков”, 1973.
- WEÖRES Sándor: *Repülőbaleset Szíriában (Vujicsics Tihamér emlékének)* = WEÖRES Sándor: *Harmincöt vers*. Bp., Magvető Kiadó, 1978.

JEGYZETEK

1	Mai Petőfi Gimnázium.	3	GRACZA Lajos: Előbeszéd. Uo. 11.
2	VARGYAS Lajos: Vujicsics Tihamér búcsúcsúztatása. In: GRACZA Lajos (szerk.): <i>„Nem biccentek igent a pusztulásnak”</i> . Vujicsics Tihamér emlékére. Bp., Balassi Kiadó, 2007, 103–104.	4	Uo., 12. Egy pályatársa az „utolsó garabonciásnak” nevezte, és kiemelte fellépéseinek sokoldalúságát: alapfokon minden hangszerezen „beszélt”, több nyelven énekelt, oly nagy volt benne a közlési vágy, hogy nem ismerte az elfogultságot

- vagy a lámpalázat. Fellépései előtt égett a vágytól, hogy zenéjén keresztül megmutassa önmagát, nyilvánosan szóljon hallgatóihoz. Kereste a kapcsolatot embertársaival. Ezek mind a déli szláv etnikumok kommunikációs stílusának erős jellemzői.
- 5 Kiss Mária emlékkönyv.
- 6 Béres János így emlékezik: „Hogy ne unatkozzak, lemezeket tett fel, amelyeket nemrég hozott Bulgáriából. Elragadtatással hallgatta és kommentálta a népzenei felvételeket: »Most figyelj!«, közben írt, énekelt, felváltva a bolgár dallamokat és készülő szerzeményét. Tünetmentes és hihetetlen volt, de elkészült a művel. Pozsonyban leadtam a partitúrát, hogy másolják ki a szólamokat, és prágai fellépésre utaztam pár napra. Amikor visszatértem és próbálni kezdtünk, hibákat fedeztünk fel – a másolatokban! Ezeket a hibátlan eredeti partitúra alapján javítottuk ki.”
- 7 SZOKOLAY Sándor: A kései utód. In: GRACZA (szerk.): i. m. (2007), 98–102. E mondatok alátámasztják, hogy nagyon is jó zenész volt, ennek következtében és nem ezzel ellentétben a pedantéria és görcsösség hiányzott belőle.
- 8 VUJICSICS Marietta visszaemlékezése. Uo., 71–78.
- 9 SEREGI László visszaemlékezése. Uo., 64.
- 10 SZABADOS György: Emléksbeszéd. Uo., 96.
- 11 VITÁNYI Iván visszaemlékezése. Uo., 69–70.
- 12 TIMÁR Zsófia: *Vujicsics Tihamér élete és munkássága*. Muzikológia MA szakdolgozat, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2014, 15. Uo. 15.
- 14 VUJICSICS Sztoján: Eredetem töredékekben. *Napút*, 1. évf. 2. sz.
- 15 Lásd: pl. a Srpska Matica kiadót is Pesten alapították meg: <https://www.maticasrpska.org.rs/en/matica-srpska>
Még a XIX. században elindult macedóniai könyvnyomtatás is Budához kapcsolódik. BÓLYA Anna Mária: *Tánc a macedón szakrális hagyományban*. PhD disszertáció, 2015, 71., 104.
- 16 POMOGÁTS Béla visszaemlékezése. In: GRACZA (szerk.): i. m. (2007) 59–62., PETROVICS Emil visszaemlékezése: Uo. 55–58.
- 17 BAROSS Gábor visszaemlékezése (2007), 20–21.
- 18 RÉSŐ ENSEL Sándor: *A szerbek kolo táncjáról*. In: *Magyarországi népszokások*. Bp., Kugler Adolf, 1866.
- 19 TIMÁR: i. m. (2014), 19.
- 20 BAROSS: i. m. (2007), 21–22.
- 21 SZOKOLAY Sándor: A kései utód. Uo. 98–102.
- 22 NOVÁK Ferenc visszaemlékezése. Uo. 51–52.
- 23 KORNISS Péter visszaemlékezése. Uo. 47–48.
- 24 ПАЈТОНЦИЈЕВ, Ганчо: *Македонски народни ора – од Малешевско, Делчевско, Кочанско, Светиниколско, Штипско, Радовишко, Струмичко и Валандовско*. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков”, 1973.
- 25 EPERJESSY Ernő: In memoriam – Vujicsics Tihamér. In: GRACZA (szerk.): i. m. (2007), 86–87.
- 26 TIMÁR Mihály – BÓLYA Anna Mária: Additions to the issues of European folklore processing in connection with the style of Sándor Timár and the Tanec Ensemble in Skopje. *Macedón Tudományos és Kulturális Közlemények*, 4. évf. 1. sz.
- 27 SZEGŐ Iván Miklós: *The “Serbian Connection” in the Age of the Beat Revolution in Hungary*. *Музикологија/Musicology*, 27. évf. 2. sz. 187–202.
- 28 SZOKOLAY: i. m. (2007), 98–102.
- 29 EREDICS Gábor: Vujicsics Tihamér zenei hagyatéka. In: GRACZA (szerk.): i. m. (2007), 89–91.
- 30 KRICKOVICS Antal visszaemlékezése. Uo., 49–50.
- 31 EPERJESSY: i. m. (2007), 86–87.
- 32 VUJICSICS Marietta visszaemlékezése. In: GRACZA (szerk.): i. m. (2007), 71–78.
- 33 BROUGHTON, Simon: Plucked Strings – ‘Söndörgő’ and the Lost Music of the Balkans. *The Hungarian Quarterly*, 2011, 204. sz. 149–152., TIMÁR: i. m. (2014), 38–40.
- 34 BAROSS: i. m. (2007), 21–22. Vö. pl.: <https://www.youtube.com/watch?v=zdWmRij94-4> (utolsó letöltés: 2021. 07. 10.).
- 35 Uo.
- 36 VUJICSICS Tihamér: *A magyarországi délszlávok zenei hagyományai – Музичке традиције у Јужних Словена у Мађарској*. Bp., Tankönyvkiadó.
- 37 POMOGÁTS Béla visszaemlékezése. In: GRACZA (szerk.): i. m. (2007), 59–62., PETROVICS Emil visszaemlékezése. Uo. 55–58.
- 38 VARGYAS: i. m. (2007), 103–104.
- 39 BÓLYA Anna Mária beszélget EREDICS Gáborral. Az MMKI podcast-adása, 2021.
- 40 NOVÁK: i. m. (2007), 51–52.
- 41 WEÖRES Sándor: Repülőbaleset Szíriában (Vujicsics Tihamér emlékének). In: WEÖRES Sándor: *Harmincöt vers*. Bp., Magvető Kiadó, 1978.

Táncházmozgalom

Táncház és mozgalom

A magyar táncházmozgalom, ha nem is egyedülálló, de mindenesetre nagyon ritka jelenség a magyar társadalom történetében. Az a dinamika, ahogyan fejlődött, terebélyesedett, és az a tömeg, amelyet évtizedeken keresztül megmozgatott, pártját ritkítja. Azok a lelkes fiatalok, akik 1972-ben elkezdték szervezni az első táncos összejövetelt, nem gondolták, nem is gondolhatták, hogy mozgalmat alapítanak. Mert nem is ezt tették, ők egy „bulit” szerveztek, amelynek voltak ugyan sajátosságai, de mozgalmi céljai egyáltalában nem. Ők táncházat tartottak, néptáncosoknak, zártkörű rendezvény keretében. Tegyük hozzá, ez a táncház még nem az a táncház, amelyet néhány évvel később láthatunk. A legfontosabb különbség az, hogy ez zártkörű, és a meghívottak rendelkeznek legalább egy olyan specialitással, amellyel a társadalom többsége nem, nevezetesen, hogy ismerik – legalább egy bizonyos szinten – a néptáncokat, és – legalább is saját értékítéletük szerint – tudnak is táncolni. A később kibontakozó táncházmozgalomnak is köszönhető, hogy a táncudásra vonatkozó túlzott magabiztosság egy idő után megkopott, és a táncsal hivatásszerűen foglalkozók is belátták, van még mit tanulni a táncokról is és a tradicionális kultúráról is. Mindez azonban az első alkalommal még nem foglalkoztatta a vendégeket.

Az 1972. május 6-án megtartott első táncház' szervezői úgy döntöttek, hogy az erdélyi Szék táncagyományából merítenek, a széki táncrendre alapozták a rendezvényt. Erre jó okuk volt, mert a széki táncokat alaposan kutatták már², és rendelkezésre állt Székéről egy alapos antropológiai, néprajzi elemzés is³, Novák Ferenc révén, aki nem melleleg ekkor az egyik szervező együttes, a Bihari vezetője volt. Ezt az első alkalmat újabbak követték, és ebben az időszakban merült fel az a dilemma, amelynek megoldása végül is a táncházmozgalom számára nyitotta meg az utat. Maradjanak zártkörűek a rendezvények, a táncházak, vagy nyissák ki a kapukat és engedjék be azokat is, akik nem tartoznak egyik együtteshez sem, a szó legszorosabb értelmében amatőrök?⁴ Ennek a kérdésnek akkor komoly politikai vetületei is voltak, a kérdésre adott válaszok mögött ez is meghúzódott, de ezzel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. Azoknak, akik a nyitás mellett érveltek, ez újabb problémákat vetett fel, kik, és milyen keretek között fogják tanítani azoknak a táncokat, akik nem rendelkeznek erre vonatkozó semmiféle előképzettséggel? Ezt a feladatot a Timár Sándor vezette Bartók táncegyüttes tagjai vállalták magukra. Ez az „amatőrök” felé történő nyitás volt az egyik legfontosabb feltétele annak, hogy mozgalmá alakulhasson a kezdeményezés. Azt, hogy ennek ekkora sikere lesz, akkor még nem lehetett tudni. Az említetteken kívül azonban egyéb előfeltételekre is szükség volt a mozgalomnak, sőt tulajdonképpen az első táncház létrejöttének is. Az egyik feltételcsoportot nevezhetjük intellektuális előfeltételeknek is. A magas színvonalú magyar népdal- és népzene kutatás, a tánc kutatás tudományos műhelyekben folyt évtizedek óta, hatalmas anyagot felhalmozva és tudományos igényű rendszerezésnek is alávetve. Ez az anyag tehát létezett, de nemhogy a széles társadalmi rétegekhez, de sok esetben még a néptáncegyüttesekhez sem jutott el. Azok közül a tudományos kutatók közül, akik ezekkel foglalkoztak, számosan a táncházmozgalom támogatói lettek, és ismereteiket, tapasztalataikat a mozgalom rendelkezésére bocsátották.⁵ Mindez felbecsülhetetlen és egyben nélkülözhetetlen segítség volt. A kibontakozó mozgalom nemcsak a szűkebb

értelemben vett tudománytól kapott segítséget és támogatást, hanem az értelmiség egyéb rétegeitől is. Az akkori kulturális elit nem egy tagja állt ki egyértelműen a mozgalom mellett, és nemcsak szimbolikus, hanem a szó szoros értelmében vett intellektuális támogatást is adott⁶. Magának a mozgalmi jellegnek is voltak előképei, gondolunk itt elsősorban a Gyöngyösbokréta mozgalomra. A Gyöngyösbokréta mozgalom elsősorban hagyományörző csoportokra támaszkodott, a táncházmozgalom viszont azok számára is nyitva állt, akik nem kötődtek sem néptáncegyütteshez sem hagyományörző csoporthoz. A két mozgalom között természetesen egyéb különbségek is megemlíthetők, amelyek közül nem is az a legfontosabb, hogy közben eltelt közel fél évszázad. Amit viszont meg kell említeni, az nem különbség, hanem egy különösen fontos probléma, amely mindkét mozgalom esetében felmerült. Kik és hogyan szolgáltatják a tánczenét? Az, hogy az 1970-es évek elején, Budapesten nincs olyan zenész, aki „eredeti” formájában tudná szolgáltatni a tánchoz illő zenét, talán érthető. Az, hogy mindez már a Gyöngyösbokréta idejében is problémát jelentett, meglepő lehet, pedig így volt. 1943-ban Kodály végigkísérte a központi bemutató előkészületeit.⁷ Már ő is szóvá tette, hogy a budapesti, de még a vidéki cigányzenekarok sem tudják a megfelelő kíséretet biztosítani.⁸ Az első táncházakban erre Halmos Béla és Sebő Ferenc jelenti a megoldást. Maga a mozgalom kényszeríti ki, hogy rövid időn belül jelenjenek meg azok a zenészek és együttesek, akik a mozgalom korai időszakában a kíséret problémájára megoldást jelentenek (Virágvölgyi Márta, Koltay Gergely, Muzsikás, Téka).

A mozgalom kialakulásához három nagyon fontos feltétel rendelkezésre állt, volt magas színvonalú tudományos háttér, voltak együttesek, illetve táncosok, akikkel meg lehetett oldani az oktatást, és voltak zenészek, akik szolgáltatni tudták a zenét, méghozzá abban a stílusban, ahogyan azt a tánc megkövetelte. A mozgalomhoz azonban kellenek lelkes követők – nevezzük őket mozgalmároknak – akik miatt a táncházat ki kellett nyitni, akik kikövetelték, hogy mindebből a jóból nekik is jusson. Az ő várakozásaik, igényeik, vágyaik vajon mik lehettek? Miért vonzódtak ennyire ellenállhatatlanul ahhoz, amit táncháznak hívunk?

A táncházmozgalom kezdeteitől mind a mai napig különös és ellentmondásos kapcsolat áll fenn a néptáncmozgalom és a táncházmozgalom között. Ez a kettő tudniillik nem ugyanaz. Számos ponton kapcsolódnak egymáshoz, sok tekintetben összefonódik a két mozgalom, de vannak jelentős különbségek is, mely különbségek fogalmi értelemben is demarkációs vonalat húznak a két mozgalom közé. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy a táncházak közönségének egy igen jelentős része azok közül került ki, akik maguk egyébként egy együttesben is táncoltak, ha lehet így mondani, színpadi táncosok voltak. A mozgalom hajnalán, a hetvenes évek közepén a hivatásos táncosok még távol tartották magukat a mozgalomtól, de az amatőr néptáncegyüttesek sok tagja a kezdetektől lelkes tánc házas is lett. Nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok – mert ilyen típusú felmérés sosem készült – arra vonatkozólag, hogy a táncházak közönségének hány százaléka volt együttestag is egyben. Személyes benyomások és tapasztalatok alapján mégis bátran állíthatjuk, hogy a táncházmozgalomnak mindig is jelentős részét adták azok a követők, akik „színpadi táncosok” is voltak, vagyis valamely együttesben aktív tagok maradtak, amellett, hogy rendszeres tánc ház látogatókká váltak. Ez a típusú személyi összefonódás hatott a néptáncegyüttesekre, az előadásmódra és a koreográfiákra is. A hetvenes évek végétől ez a hatás látványosan átalakította, elsősorban az amatőr néptáncegyüttesek működését. Tegyük még ehhez hozzá, hogy a táncházmozgalom dinamikus erősödése növelte a néptáncegyüttesek előadásai iránti érdeklődést is, és a közönség soraiban

egyre több lett az „értő” néző, akik számára a színpadi kép, maga az előadás már nem pusztán látványosság, hanem eszmei értékeket is hordozó műalkotás lett, vagy lehetett, amennyiben jól sikerült a koreográfia. A táncművelésnek nagy számban voltak olyan követői is, akik intézményesen nem kötődtek a néptáncmozgalomhoz. Az ő jelenlétük és érdeklődésük alakította a mozgalmat azzá, ami lett.

Mitől mozgalom a mozgalom? A társadalmi mozgalmakat, különösen a XX. századi mozgalmakat gyakran jellemzik úgy, hogy a benne résztvevő egyének kollektíve cselekszenek valakik, vagy valami ellen. Tehát – e nézőpont szerint – a mozgalom definíciójához mindenképpen hozzátartozok a kritikai, sőt az oppozíciós társadalmi státusz. Ebből az is következik, hogy meg kéne fogalmazni pontosan, hogy mi ellen lép fel a mozgalom. A résztvevők az esetek többségében kollektíven vesznek részt a cselekvésekben. Ez a kollektív cselekvés feltételezi a nagyfokú együttműködést és az előzetes koordinációt, amely pedig a tagok közötti szoros és hatékony kommunikációs hálózatot. Ez lehet informális is, de mindenképpen hatékonyabban kell működnie, mint a környező társadalom mindennapi információs struktúráinak. Mindezek lehetővé teszik egy közös identitástudat kialakulását és folyamatos jelenlétét. A mozgalom kohézióját erősíti, ha van ideológiája is. Amennyiben az oppozíciós nézőpont mellett van alternatíva is, az már nevezhető ideológiának.

A táncművelés a fentebbi szempontok nem mindegyikének felel meg. Tegyük hozzá, nem is tekintette és nem is tekinti ma sem mindenki mozgalmnak a „táncművelést”! A táncműveléssel kapcsolatos első reakciók a folklorizmus újabb megnyilvánulásának vélték a táncművelés működését. Ez érthető és több szempontból indokolható reakció volt, csak nem igaz. A széki táncrend budapesti „honosítása” aligha felel meg annak, ami a folklorizmus definíciójához tartozik. Ebből a szempontból a székiek erénye, hogy tudniillik szinte teljes épségben megőrizték a tradicionális táncművelésüket, a kritikusok szerint hátránnyá válhatott akkor, amikor ezt a kultúrát egyesek a modern nagyváros kereteibe próbálták illeszteni. De a folklorizmust vádként megfogalmazó kritikusok ebben az esetben tévedtek, ugyanis sem a romantikus, hagyományos folklorizmus, sem a neofolklorizmus nem érhető tetten. Itt ugyanis senki semmit nem akart feldolgozni, tovább fejleszteni, emancipálni, avantgárd esztétikai keretek közé helyezni, itt egy az egyben a tradicionális kultúra egy részét, egy adott közösség táncművelését helyezték nagyvárosi térbe. Tegyük hozzá, hogy akik ezt megtették, azok számára is kétséges volt, hogy ez működni fog-e – de működött. Azt, hogy a táncokat tértől és időtől függetlenül meg lehet tanulni, valószínűsíthető volt, ugyanakkor nem volt biztos, hogy mindezt elég sokan szeretnék megtanulni. A táncművelés szervezőit ez ügyben kellemes meglepetés érte. Táncolni szerető és tudó közönség nélkül természetesen nincs táncművelés, de az a kétség, hogy nem lesznek elegenden az érdeklődők, hamar eloszlott. A budapesti táncművelésbe a táncokon kívül azonban érkezett más is, egy sajátos, a modern szokásokhoz képest eltérő viselkedéskultúra is. Nemcsak a táncok voltak régiések – tradicionálisak – hanem az azt megőrző közösség viszonya is a tánchoz és a táncos összefüggésekhez. A táncok elsajátítása, megtanulása, sőt a sajátos szórakozási forma sem hozott volna létre önmagában mozgalmat. A mozgalmhoz az kellett, hogy a táncokon kívül a tradicionális kultúra más dimenzióival is megismerkedjenek a „mozgalmárok”. Ez rövid időn belül meg is történik, a „táncművelés” érdeklődése a táncokon kívül más jelenségekre is kiterjedt. Egyre szélesebb lett a horizont, egyre több mindent szerettek volna megismerni az általuk kedvelt táncokat megőrző közösségekről. A folklor egésze bekerül a látókörbe – ruhák, használati tárgyak stb. –, de olyan

elemek is, mint a gasztronómia, a gazdálkodási szokások, a közösség egészét érintő magatartási normarendszerek, a hithez, egyházakhoz való viszony stb. Azonban mielőtt ennek a folyamatnak eseménytörténetére rátérnénk, fontos néhány fogalmi tisztázást elvégezni.

Néptánc – könnyen és magától értetődő módon használjuk ezt a kifejezést. Megszoktuk, mindenki, aki használja, vagy hallja, tudni véli, hogy mit takar, mit jelent. A táncházakban és az együttesekben is „néptáncolnak”. De a néptánc mitől az, ami? Ez a valami a nép tánca lenne? Egyértelműen lehet azonosítani, hogy akik ezt táncolják, azok a „nép”? Vagyis egy mindenkori társadalmi nagycsoporthoz tartozik ez a tánc, és más társadalmi csoportok tagjai nem táncolják, netán nem is ismerik, vagy ha ismerik is, nem illik megmutatni ezt a tudást? A „néptánc”, miként a „néphagyomány” megjelölés is, utólagos találmány, nem azok írták le így a saját kultúrájukat, akiké az volt, hanem azok, akik a tradicionális világot, benne a tradicionális kultúrát is egy új narratívába helyezték. A felvilágosodás modern gondolkodói a „történelmet írók”, vagy szerencsésebb, ha azt mondjuk, konstruálók. A néptánc is egy nagyobb egységnek, a tradicionális kultúrának a része. Sok tekintetben osztja mindazokat a jellemzőket, amelyekkel a tradicionális világ egésze rendelkezett. Ezek egyike az, hogy a tudás, a kultúra a hagyományon, az áthagyományozódáson alapult. Minden generáció fontosnak tartotta, hogy amit ő tud, azt tanulja meg a következő generáció is.

Nem egyértelmű a hagyomány és a néphagyomány fogalmainak egymáshoz való viszonya, és a két kategória közötti demarkáció. Peter Burke⁹ klasszikusnak számító könyvében a hagyomány – a kulturális hagyomány – megkettőződésének történeti folyamatát írja le. A „nagyhagyomány” és a „kishagyomány” véleménye szerint a reneszánsz és a kora-újkor Európában válik el egymástól, hogy azután a romantika korában újra egymásra „csodálkozzon”. Az elmélet azonban magában foglalja azt is, hogy korábban – és ez a „korábban” több ezer év – a két „hagyomány” nem volt egymástól elválasztható. Ez az elválasztás az utókor analitikus szemléletéből és módszertani megfontolásokból következett be. Szociológiai értelemben nem köthető kettő vagy több „hagyomány” – kultúra – különböző társadalmi csoportokhoz. A tradicionális kultúra milyensége és specialitása elsősorban a mitológiai világértelmezési módhoz köthető, és ebben nem volt különbség a hagyományos társadalmakban. Egységes volt, függetlenül a szociális státusztól. A mi szempontunkból a hagyomány fogalma a fontos, a néphagyomány kategóriáját csak attól a történelmi pillanattól érdemes bevezetni, amikortól az „elit” kultúra elválik a „népi” kultúrától. De mit is értsünk hagyományon? Valami olyasmit, amit össze lehet gyűjteni? Le lehet írni könyvekben, hogy azután tanítani lehessen iskolákban gyermekeknek, vagy össze lehet hordani egy nagy házba, amit azután el lehet nevezni múzeumnak? A hagyomány nem ez, vagy legalábbis nem erre használták azok, akik nem is tudták, hogy a hagyományt „örzik”. A hagyomány arra való – vagy arra való volt –, hogy az embereknek a világban és a társadalomban való eligazodását segítse. Egy sajátos tudásforma, amely elsősorban arra szolgált, hogy az emberek cselekvéseit etikailag orientálja. A hagyomány a társadalomban folyamatosan és dinamikusan volt jelen. Az igaz, hogy a modern szemlélettel eltérő világértelmezési eljárás során alakult ki, de ennél is fontosabb, hogy a „felvilágosult” modern tudáskészlettel sokban eltérő tartalmakat hordozott. Ez utóbbiak, tehát a tudástartalmak különbözőségei kevésbé vitathatók, ellentétben azzal, hogy a két világértelmezési eljárás – a mitológiai és a felvilágosult modern (tudományos) – egymástól gyökeresen eltérő lenne, vagy hogy egymásnak kifejezetten az ellentétei lennének.

A modern gondolkodás tudomány- és technológiacentrikus. Az ismeret és tudásszerzés egyetlen legitim formájának tekinti a „tudományost”, kizárva abból, a korábban elfogadott másik két megközelítésmódot, a művészetet és a vallást. A modern tudomány szemléletmódja és alapvető „módszertani eszköze” a pozitívizmus. A modern, pozitivistá tudomány elsősorban a tapasztalati eljárásokra épít, empirikus. Az igaz, hogy állításait matematikailag stilizált nyelven, szigorú logikai elvárásoknak megfelelően fogalmazza meg, de ettől még alapjában véve a tapasztalati úton szerzett ismeretekre alapoz, és ebben nem különbözik a mitológiai gondolkodástól. A mítoszokban megjelenített tudás is a tapasztalatból merített, azt gyűjtötte egybe és fogalmazta meg a mitológia nyelvén. A hagyomány ismerete azért volt nélkülözhetetlen, mert ezt a tudást lehetett és kellett aktualizálni az adott élethelyzetekben felmerülő problémákra. Az kétségtelen, hogy a modern tudomány nem azonos a modernitásban élő hétköznapi ember mindennapi tudásával. Az viszont nagyon fontos, hogy az igazságkérdéseket tekintve a tudomány mondja, mondhatja ki a végső szót napjainkban. A különbség elsősorban az, hogy a mitológiai tudás a praxisz – erkölcsi, gyakorlati – típusú cselekvésekhez ad útmutatást, a pozitívista modern gondolkodás pedig a technéhez, tehát a világ megváltoztatásához, sőt legyőzéséhez. A modern ember a természetet, a társadalmat és a világot általában uralni szeretné, maga alá gyűrni, és ha kell, ennek megfelelően átalakítani. A mitologikus gondolkodás ezzel szemben a természettel és a világmindenséggel való harmóniára törekszik, és erre ad megoldási kulcsokat. A kettő közötti különbség tehát nem az, hogy a modern tudomány racionálisan reflektált tapasztalati, a mitologikus pedig irracionális és a tapasztalattól független ismereteket halmoz fel. A tudományos és a mitológiai tudás egy oldalon áll, mégpedig a kinyilatkoztatott tudással szemben. Ez a tudás tudniillik nem az emberi tapasztalatból, hanem az isteni kinyilatkozásból ered, és elsősorban az emberi és a transzcendens tudás közötti demarkációt határozza meg. Azt a határt fogalmazza meg, amelyen az emberi tudás nem terjeszkedhet túl, legalábbis az Isten kegyelmi beavatkozása nélkül biztosan nem.

A tradicionális korok emberének „tudása” a hagyomány volt, és ez a mitologikus gondolkodáson alapult. Éppen ezért nincs értelme a „néphagyományról” beszélni, mindaddig, amíg meg nem jelenik a modern „felvilágosult” gondolkodás. Azt mondhatjuk tehát, hogy a néphagyomány modern találmány, és annak megjelölésére szolgál, ami a modernitás korában kívül esik a pozitívista tudomány és a techné típusú cselekvés határain. Valami, ami azt írja le, ami zárványként itt felejtődött a régmúlt időkből. Lehet a tudományos megfigyelés tárgya, de nem lehet a tudományos vagy akár a modern hétköznapi gondolkodás módja, eljárása. Marad számára a skanzen, vagy lehet még jeles napokon díszlet. A hagyomány része a kultúrának és hordozza annak integratív elvét, a tradicionális kultúra esetében a mitologikus gondolkodást és az abból levezethető világértelmezési sémákat. És tegyük hozzá, a hagyománynak a modern korban is hasonló funkciót kéne betöltenie, nem is biztos, hogy esélytelen lenne erre, de ez mégsem így történik. „Néphagyományként”, mintegy stigmatizálva, arra van kárhóztatva, hogy megtűnjék. A néphagyomány a régiség, az elavultság konnotációját hordozza, hozzáéve, hogy a társadalom egy rétegéhez – a „néphez” – kötődik. A „nép” fogalma önmagában is igen bizonytalan, mind történeti, mind szociológiai értelemben nehezen definiálható. Mindenesetre valami olyat jelent, ami nem az „elit”. Nem az adott társadalom, politikai, gazdasági, kulturális vezető rétegéhez tartozó, hanem azon kívül eső valami. Emberek, intézmények vagy éppen „kulturális jelenségek”. A tradicionális és a modern kultúra között azonban van egy fontosabb különbség is, mégpedig a létezési és megnyilvánulási formájuk közötti különbség. A tradicionális kultúra szubjektív kultúra, a modern pedig

objektív. Ez a Tönniestől¹⁰ és Simmeltől¹¹ eredő meghatározás arra vonatkozik, hogy a tradicionális kultúra addig él, ameddig az emberek, akiknek ez a kultúrájuk, azt személyükben hordozzák. Tehát a nagypapa mesél az unokáknak, a hűtlenül elhagyott lány maga éneklí a keservest és mindenki feláll táncolni, mikor megszólal a muzsika, nem pedig – mint a modern, objektív kultúra esetében – a nézőtérről nézik, amint mások – a „profik”, vagy a „színpadi táncosok” – énekelnek és táncolnak. Ebből a szempontból nem érdektelen elemezni azt a jelenséget, amikor a néptáncosok színpadon koreográfiát mutatnak be. A színpadi előadásforma tudniillik az objektív kultúra része, de a táncosok személyükben hordozzák is ezt a kultúrát, vagyis potenciálisan a szubjektív kultúra részesei is lehetnének. Ahhoz, hogy azok legyenek, jó néhány egyéb feltételnek is teljesülnie kéne még, amelyeknek nem teljesüléséről a modern társadalom működési struktúrái „gondoskodnak”. Ezt a sajátos dilemmát volt hivatva a táncművészet mozgalmi jellege feloldani.

A modern gondolkodás szemében a mitológiai tudás egyik legnagyobb hiányossága, hogy nem jövőorientált tudás illetve gondolkodásforma. A mítosz a múlt tudását alakítja, szervezi történeté, azért, hogy a jelenben adjon bázist a cselekvésekre, a tettekhez. A mítosz a tapasztalat lecsapolt bölcsessége. Normákat ad, arra utal, hogy a kapott tudások kipróbáltak, így birtokában vagyunk egy olyan tekintélynek, amely miatt érdemes mérlegeléseink során figyelembe vennünk őket. A hagyomány fogalma szerint Isten a történelemben is kinyilatkozik, tehát ami hosszú ideig fennáll, az valószínűleg megegyezik az isteni és a természeti törvényekkel. A hagyomány fogalma azt hangsúlyozta, hogy az értelmes és a helyes gondolkodás vagy cselekvés nem véletlenül keletkezik. A mitológiai gondolkodás a normákat mindenekelőtt nem eredményre (haszon, előny) orientált jellegükkel definiálja, imperatívuszai az utópikus jövő eredményeitől függetlenek. Ezzel szemben a felvilágosodás racionalitás fogalma lényegében feltételes és jövőre orientált, imperatívuszai hipotetikusak, vagyis a cselekvés jövőbeli eredményeitől függenek. A normák viszont vagy feltétel nélküli, vagy feltételes, de nem jövőre orientált imperatívuszokat kínálnak. A normák reálisak abban az értelemben, hogy független és önálló motívumai lehetnek az emberi cselekvésnek. A normákat nem azért tarjuk be, mert az hasznos jelent számunkra, hanem azért, mert ez a szabály. És, ha a szabályt megszegjük, az felborítja a világ – a mi világunk és a „világmindenség” – normális működési rendjét. A szabályos működéséből kiközösített világ helyreállítása kivételes képességeket igényel, olyan képességeket, amelyekkel az ember hétköznapi körülmények között nem is rendelkezik.

A hagyomány és a néphagyomány közötti különbség tehát elsősorban abból fakad, hogy mely gondolkodásforma felől közelítjük meg. Amennyiben a modern felvilágosult nézőpontból vizsgáljuk, akkor érdekes művelődéstörténeti anyag, melyet modern módszerekkel lehet és érdemes kutatni, mert különleges intellektuális élményt ad, de nem érvényes tudást közvetít. Amennyiben nézőpontunk mitológikus, az ismeret, a tudás, amelyet közvetít, érvényes és használható. A kétszáz, ötszáz vagy ezer évvel ezelőtt érvényes tudás csak attól, hogy a néphagyomány fogalma alá soroltuk nem válik érvénytelenné, nem lesz halott tudás. A kérdés mármost az, hogy az a tudás, amelyet irodalmi, művészeti alkotásokban, a táncokban, vagy egyéb módon a „néphagyományban” ránk maradt, használható, érvényes tudást közvetít-e? Mindezek figyelembevételével tehát a hagyomány normakövető cselekvés, amely egyúttal értelmes is. A hagyomány a múltat ismertebbnek tekinti, mint a bizonytalan jövőt, és ennek folytán az emberi jellem (habitus) részévé válik, illetve válhat. A hagyomány

olyan tudás, amelyet meg kell tanulni. A tanulás feltételezi a tekintélyt, egyrészt a tudást tartalom iránt, másrészt a tudás átadója iránt. Az elsajátítás személyes kapcsolatot és kötődést eredményez.

A tánc része volt a tradicionális kultúrának, és mint ilyen a hagyománynak. De nem csak a tánc, hanem a folklór egésze is. A tánc az a tradicionális kultúra paradigmájaként jelent meg a mozgalmárok számára. A tánc és a tánckultúra egésze a hagyomány része, és mint ilyen, tiszteletet követel. Saját szabályrendszere miatt alakult olyanná, amilyen lett. Nemcsak a táncot, a motívumokat illeti áthagyományozni, hanem azokat a normákat is, amelyek ezt a kultúrát strukturálták. Nem új figurákat kell kitalálni, hanem a régieket elsajátítani. Ez tanulást igényel, a tanulás erőfeszítést. Tisztelni kell nemcsak a táncot, hanem a „mestert” is, aki ezt a tudást átadja. Ebből a megszerzett tudásból a mozgalmár számára nem lesz haszon. Nem azért járt a táncba, vagy utazott el Erdély eldugott falvaiba, mert ettől remélt volna magasabb fizetést, vagy ettől várhatta karrierje felívelését. Azért tette mindezt, mert részese szeretett volna lenni egy nagyon gazdag, de pusztulásra ítélt kultúrának. A táncmozgalmak számára a tánckultúra megismerésén keresztül nyílt ki egy ablak, amely a tradicionális kultúra egészére engedett betekintést, és sok esetben észrevétlenül, egy sajátos, a modern gondolkodásmódtól eltérő világlátást, világtérképezési módot is megismertetett a mozgalmárokkal. Személyiségük része lett ez a fajta világlátás, életforma alakító tényezővé vált. Azonban a mozgalmárok sem hagyhatták figyelmen kívül azt, hogy a modernitás körülményei között élnek, és hogy egy valami nagyon hiányzik mindabból, ami őket elvarázsolta, és az a valami éppen a közösség, amely éltette és mindig újratemtette ezt a kultúrát. Ez a közösség a tradicionális, ha úgy tetszik, a hagyományos közösség.

Az a kérdés, hogy a modernitás körülményei között egyáltalán létezhet-e, működhet-e közösség, meglehetősen régi, a társadalomtudományokban nagy múltra visszatekintő probléma. Az elméleti irodalomra talán a Tönnies-féle közösség fogalom tette a legnagyobb hatást.¹² Alapvető, világtörténelmi jelentőségű változásnak tekintette Tönnies a modernizáció európai győzelmét. Különös figyelmet szentelt, és részletesen elemezte a változásnak az erkölcsre, a mezőgazdaságra, a jogrendszerre, az iparra, a lakóköznyezetre gyakorolt hatását, és mindezt a kapitalizáció folyamataként írta le. Megfigyelései arra a következtetésre juttatták, hogy a társadalom belső szervező elvei változnak meg, mégpedig radikális módon, tehát az új típusú társadalom nagyon sok elemében nemcsak tagadja a régit, hanem kifejezetten az ellentétét állítja fel. Ez a nagyon erős állítás a közösség és társadalom illetve a tradicionális versus modernitás ellentétében ragadható meg szerinte. A közösség fogalma a XIX. századi német társadalomfilozófiában is ismert fogalom volt, és ott is a társadalomtól való különbözőséget volt hivatva demonstrálni. De a közösséghez a célhoz kötöttség fogalmát rendelték ellentétben a társadalommal, amely cél nélküli. Ez a jelentés nem Tönniesnél változik meg egy csapásra, hanem a romantika hatására fokozatosan, és Tönniesnél „csak” összegződik. A közösség személyes kapcsolatok és „akaratok” viszonyrendszere, a társadalom viszont a célszerűségi struktúrák világa lesz. Vagyis a közösség már a „lényeg”, – vagy mondhatjuk – az értéket képviseli, a társadalom pedig a „cél”, vagyis a racionalitást. Ennek a jelentésváltozásnak a mélyén kétségkívül megbújik egy romantikus antikapitalista szemlélet, amelyet Tönnies többek között éppen Marxtól kölcsönzött. A modernitás körülményei között megváltozik a munkamegosztás és az emberi kooperáció történeti formája. Ennek a változásnak lenne elméleti lenyomata a közösség és a társadalom kategóriája. Ugyanakkor nem

csak történeti kategóriákkal állunk szemben, hanem eszmékkel is. Tönnies szerint – mint ahogyan mások szerint is – az európai modernizáció alapjaiban, de ami ennél fontosabb, valóságosan is megváltoztatja saját addigi működési struktúráját. Ez – nem csak Tönnies szerint – empirikusan is igazolható, sőt az is igazolható, hogy egy eddig még soha korábban nem létező működési elv lesz Európában uralkodó. A tradicionalitásnak több, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető formáját lehetett azonosítani a történelemben, amelyek a közöttük meglévő különbségek ellenére is tradicionálisak voltak, vagyis alapvető működési logikájuk – a közösség és a mitologikus világértelmezés – egyezett. A modern kapitalizmus, a modernitás nem így működik.

A történelemben végbemenő valóságos átalakulás elméleti következtetésekre is vezetett, illetve kényszerítette a társadalomtudományokat. Ennek következménye lesz a két társadalmi szervező elv eszmei különbségeinek megragadása. A tradicionális társadalmak létének központi elve a közösség. A közösség nemcsak empirikusan megragadható szociológiai tény, hanem eszme is. Ennek az eszmének legfontosabb jellemzői – például az együttélés, amely minden körülmények között feltételezte a személyes jelenlétet, a barátság, amely segítségben, sőt önfeláldozásban is megnyilvánulhatott –, a kölcsönös igenlés mindennapi gyakorlatában nyilvánult meg. A közösség, mint eszme is megfogalmazódik, egyúttal elvárásokat is ad minden olyan csoportosulás, együttélési forma felé, amely tudatosan vagy nem tudatosan, de a közösség státuszára tart igényt. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az elvárások, illetve szempontok empirikus teljesítése automatikusan létrehozza vagy működteti a közösséget közösségként. Tönnies maga is, és őt követve sokan több helyen is felhívják a figyelmet arra, hogy a hagyományok követése, a konvenciók betartása önmagában nem tesz egy együttélési formát közösséggé. Nem feltétlenül a régiesség, a múltban gyökerezettség az, ami közösséget generál. Gyakran éppen ellenkezőleg, a konvenciók követése látszólagossá válhat, és morálisan kiüresíti a hagyományt. Ezt manapság úgy mondanánk, az intézményesülés formálissá tesz és megfolytja a hagyomány szerves létezését.¹³ Tönnies ezzel a kiüresedett világgal állítja szembe a közösség szervesen kialakult viszonyait. Megállapíthatjuk, hogy Tönniesnél a közösség nem kizárólag valami régit, bejáratottat, megszokottat, konvencionálisat jelent, hanem magától értetődő, szervesen működő „természeteset”. A közösség a megértésen, az egyetértésen, nem pedig a mesterségesen létrehozott egyezésen alapul. Tönnies közösségfogalma eszmei értelemben nemcsak értékeket tartalmazott és őrzött meg, hanem maga is érték lett. A közösség és a közösségiség bizonyos értelemben eszmény lett a XX. századi elméletekben, de különösen az ideológiák világában. Ezért ahol hiányzott, ott rögtön felmerült az igény a pótlásra. Hozzunk létre, teremtsünk közösséget, fogalmazódik meg a vágy, de mindez fából vaskarika, Nem lehet mesterséges közösséget létrehozni. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a modernitás körülményei között ne működhetne közösség. De annak természetesnek kell, vagy kéne lennie, amennyire csak a modern körülmények között lehetséges. Ez a „természetesség” lehetséges-e egyáltalában, és ha igen, miféle feltételeknek kéne megfelelni ahhoz, hogy az legyen?

A régi korok embere magától értetődő módon élte mindennapjait a kipróbált, megszokott, sokszor rutinszerű cselekvések sorozatával, amelyet a szociológia Max Weber nyomán tradicionális cselekvésnek nevez.¹⁴ A modern táncházások azonban értékrationális cselekvést hajtanak végre, amikor a tradicionális kultúra, és ezen belül is kitüntetetten a táncművészet hagyományait követik. Ez egy reflektált cselekvés, amelyben az érték, a norma követése felülírja, az esetlegesen hátrányos következményeket is. A modern ember világát meghatározó cselekvéstípus a célrationális cselekvés, amely során a következménynek mindig instrumentalizálni kell lennie, érvényesülnie kell az önérdékérvényesítő

posztulátumnak, és a cél, eszköz, következmény relációban a hatékonyságnak. Ezeknek még annak ellenére is érvényesülniük kell, ha az esetek nagy számában ehhez figyelmen kívül kell hagyniuk, vagy felül kell írniuk a normákat és az értékeket. Mindez sokak számára zavaró, nehezen megélhető, alkalmazkodási kényszert szülő állapotot a mindennapokban is. A tradicionális közösségeket integráló kollektív tudat visszaszorul, eltűnik, és ezzel együtt eltűnnek azok az értékek és normák, amelyek az emberi cselekvéseket koordinálták. Helyettük nem jelenik meg új, beáll az anómia állapota, a tartós érték és norma nélküiség.¹⁵ Ebből következően állandóan jelen van valamiféle menekülési vágy, valami olyan életforma iránt, amely visszavezet a biztos értékek világába, a kiszámíthatóság, és magától értetődés világába. Ez még akkor is vonzó lehetőség, ha csak korlátozott ideig tart, és helyhez kötött. A táncház a mozgalmárok számára kiszakadást, vagy mondhatjuk így is, menekülést jelentett a kiszámíthatatlannak, és léleknyomorítóan tűnő modern struktúrák közül. Zárandoklat, amely feltöltődést ad, megerősíti értékeiben azt, aki abban részt vesz, hogy könnyebb legyen elviselni a hétköznapokat. Ez a mindennapoktól való elszakadás egyúttal egy időbeli eltávolodást is jelentett. A tradicionális világ öröknek és megváltoztathatatlanak tűnő értékeivel való találkozást, akár csak egy zárandoklat során, a szent helyeken. Nem állítjuk, hogy a táncházasok mindegyike, vagy akár csak többsége, így reflektált volna arra, ami vele történik. Sokaknál ez nyilván nem tudatosult, de ahhoz, hogy igen rövid idő alatt kezdeti próbálkozásokból mozgalmá válna, ez a „táncház”, ez a mögöttes eszmeiség nélkülözhetetlen volt.

Ahhoz, hogy mozgalmárról beszélhessünk, mint fentebb láttuk, több szempontnak is meg kéne felelni. A táncházmozgalmában kétségtelenül jelen van a kollektív cselekvés, az együttlét és a közös tánc nyilvánvalóan az. Jelen van a kritikai attitűd is, még ha nem is radikális formában. A táncházmozgalmában tudniillik a modernitás bizonyos jelenségeivel szembeni fenntartások, nem a teljes megsemmisítés, vagy leváltás igényével lépnek fel, hanem a meglévő hiányok pótlásának lehetőségével. Nem a radikális oppozíció álláspontjáról indul a kritika, hanem a jobbítás lehetőségének felmutatásával próbál alternatívát építeni. Mindehhez, egy komplex kultúra, a tradicionális kultúra értékei állnak rendelkezésére. Nemcsak a tánc, nemcsak a folklór, hanem egy a modernhez képest más világértelmezési gondolkodásforma, és a közösségiség valamilyen szintű újratelentésének igénye – és gyakorlata – áll rendelkezésre, mint ajánlat. A táncházasoknak van és mindig is volt „mi tudatuk”, táncházas identitásuk, ami a mozgalmához kötötte őket. Teoretikusaik nem voltak, vagy inkább nem nyilvánítottak annak senkit, de ideológiájuk volt, ezt próbáltuk meg fentebb rekonstruálni.

A táncház látogatóinak a tradicionális táncműveléshez való kötődése egyértelmű, de mozgalmá válna csak úgy válhatott a kezdeti lépések után, hogy az érdeklődők többsége a teljes tradicionális kultúra irányába is nyitotta vált, a hagyomány éltetőjévé váltak és a modern világfelfogástól sokban eltérő sajátos látásmódot és életformát is sajátjukká tettek. Éppen ebből következik, hogy a mozgalmá jövője is csak akkor biztosított, ha nem enged a modern világ számukra legveszélyesebb kihívásának, a tömegkultúra csábító erejének. Amennyiben ez nem sikerül a táncház is csak egy lesz a tömegkultúra kommersz kínálatából, egy alternatív szórakozási forma a fogyasztói világban, vagy egy sajátos, de értéket nem hordozó szubkultúra. Ez a veszély nem lebecsülendő, mert érzékelhető, hogy a néptáncmozgalmá perifériáján már megjelent az a giccses előadásmód, amely magát – nem kevés öntudatról és magabiztosságról tanúságot téve – „új magyar stílusként” nevezi meg, időt sem hagyva arra, hogy a minősítést a közönség, mint közösség, a maga kollektív esztétikai mércéjén megmértesse. Mindez a folklorizmus sajátos perverz értelmezésén alapul, amely a tradicionális táncművelés értékeit nem a magas

kultúra emelkedettebb struktúrái közé próbálja meg integrálni, hanem a tömegkultúra mocsarába lehúzni. Nem Bartók és Kodály szellemiségét követik. Öncélú magamutogatás és látványos színpadképek vannak, ami nincs az a gondolat és a mondanivaló. Ezek a jelenségek azért is figyelemre méltóak, mert érzékelhető módon mindez a hivatalos kultúrpolitika támogatását is élvezzi – tegyük hozzá, érthetetlen, hogy miért. A néptáncmozgalom feladata, hogy a demarkációs vonalakat meghúzza, mi az, ami még a határon belül van és mi az, ami kívül esik. A táncművelés ezer szállal kötődik a néptáncmozgalomhoz, ezért nem érdektelen, hogy mi történik a „színpadi táncosok” világában. A mozgalmároknak van egy nagy előnyük, odafordulhatnak segítségért egy kész, koherens értékrendszerhez, amely számukra egyértelműen kijelöli, hogy hol is van az a bizonyos határ. Ehhez persze végig kell járni, újra és újra, a szellemi, lelki zárandoklatot a tradicionális kultúra „szent” helyeihez.

IRODALOMJEGYZÉK

- SEBŐ Ferenc (szerk.): *A táncművelés sajtója*. Válogatás a korai évekből 1968–1992. Bp., Hagyományok Háza, 2007.
- BURKE, Peter: *A népi kultúra a kora újkori Európában*. Ford. Bérczes Tibor, Bp., Századvég, 1991.
- DURKHEIM, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Ford. Csákó Mihály, Bp., Osiris, 2001.
- DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság*. Ford. Józsa Péter, Bp., Osiris, 2003.
- FELKAI Gábor: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. Bp., Századvég, 2007, II. kötet.
- HALMOS Béla: *A táncművelésről = A betonon is kinő a fű. Tanulmányok a táncművelésről*. Szerk. SÁNDOR Ildikó, Bp., Hagyományok Háza, 2006.
- KODÁLY Zoltán: *A cigányzenéről* = KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok III*. Közreadta: Bónis Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1989.
- LAJTHA László: *Széki gyűjtés*. Bp., 1954.
- MARTIN György: *Magyar táncművelés és táncdialektusok*. Bp., Planétás, 1995.
- NOVÁK Ferenc: *Szék táncai és táncélete a 20. század első felében*. Bp., ELTE Egyetemi szakkollegium, 1965.
- SIMMEL, Georg: *„Der Begriff und die Tragödie der Kultur” = Philosophie Kultur*. Leipzig, Kröner, 1919.
- SZEPESSY Péter: *Közösségfejlesztés. Egy módszer elmélet-történeti és tudománytörténeti megközelítése = Szellem és Tudomány*, 2018, 1. sz., 5–28.
- SZEPESSY PÉTER: *A ’későtradicionális’ paradigmájának vázlata. Kísérlet a táncművelés tudásszociológiai megközelítésére = Szellem és Tudomány*, 2011, 2–3. sz., 211–235.
- TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Ford. Berényi Gábor, Tatár György, Bp., Gondolat, 1983.
- WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. Ford. Erdélyi Ágnes, Bp., KJK, 1987.

JEGYZETEK

- 1 Az első táncművelés a Liszt Ferenc téri könyvklubban tartották. Ötletgazdák: Foltin Jolán és Lelkes Lajos. Résztvevők: Bihari, Bartók, Építők, Vadrózsák és a Vasas táncgyűjtés tagjai.
- 2 Lásd többek között: LAJTHA László: *Széki gyűjtés*. Bp., 1954; MARTIN György: *Magyar táncművelés és táncdialektusok*. Bp., Planétás, 1995. Ekkor már rendelkezésre állt Martin György 1969-es filmanya is.
- 3 NOVÁK Ferenc: *Szék táncai és táncélete a 20. század első felében*. Bp., ELTE Egyetemi szakkollegium, 1965.
- 4 HALMOS Béla: *A táncművelésről* = *A betonon is kinő a fű. Tanulmányok a táncművelésről*. Szerk. Sándor Ildikó, Bp., Hagyományok Háza, 2006, 15. Akik a nyitás mellett érveltek: Martin György, Tímár Sándor, a Bartók és a Sebő együttes.

Többek között: Andrásfalvy Bertalan, Kallós Zoltán, Martin György, Pesovár Ferenc, Pesovár Ernő, Vargyas Lajos és még sokan mások.

Többek között: Csoóri Sándor, Czine Mihály, Nagy László, Korniss Péter, Kósa László, Szécsi Margit, Vitányi Iván és még sokan mások.

- 7 *Hagyomány Szava*, 1943, 9. sz.
- 8 KODÁLY Zoltán: *A cigányzenéről* = KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok III.* Közreadta: Bónis Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1989, 96.
- 9 BURKE, Peter: *A népi kultúra a kora újkori Európában.* Bp., Századvég, 1991.
- 10 TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom.* Ford. Berényi Gábor, Tatár György, Bp., Gondolat, 1983.
- 11 SIMMEL, Georg: „*Der Begriff und die Tragödie der Kultur*” = *Philosophie Kultur.* Leipzig, Kröner, 1919. Hiv.: FELKAI Gábor: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig.* Bp., Századvég, 2007, II. kötet, 62–67.
- 12 TÖNNIES: *i. m.* (1983).
- 13 Ezen a helyen kéne szólnunk a néptáncmozgalom, a táncházmozgalom és az úgynevezett intézményesülés bonyolult kapcsolatrendszeréről, de hely hiányában ez most elmarad.
- 14 WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Ford. Erdélyi Ágnes, Bp., KJK, 1987, különösen 56–62.
- 15 DURKHEIM, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról.* Ford. Csákó Mihály, Bp., Osiris, 2001; továbbá DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság.* Ford. Józsa Péter, Bp., Osiris, 2003.

Magyarország–Olaszország: 1–1

Döntetlen - akár ezt is gondolhatná az olvasó Pintér Judit filmkritikus, szerkesztő pályáivéről, amennyiben ismeri a szakembernek a magyar és egyben az olasz filmművészet iránti olthatatlan elkötelezettségét. Pintér Judit ugyanis alaposan ismeri mindkét nemzet filmirodalmát, és amint a két ország filmes látásmódjainak, korszakainak, alkotóinak kapcsolatáról megjelent számos írása, interjúja és fordítása is bizonyítja, mindkettőt szívügyének tekinti. Nem csoda, hiszen magyar-olasz szakon szerzett diplomát, és a Magyar Filmintézet munkatársaként, a Filmkultúra folyóirat szerkesztőjeként, később pedig a Duna Televízió filmszerkesztőjeként is számos magyar-olasz filmes eseménynek vált katalizátorává. Majd tíz éve az MMA Kiadó filmes témájú köteteinek szerkesztőjeként gazdagítja a hazai szakirodalmat, éppen itt volt az ideje tehát, hogy a Kiadónál nemrég megjelent kötetén keresztül betekintést nyújtson az évtizedek alatt napvilágot látott írásainak izgalmas gyűjteményébe.

A 432 oldalas könyv a jelen sorok írója számára váratlanul igazán személyes mondatokkal kezdődik: Pintér Judit is Nógrád megyében nőtt fel és éppen 16 éves koráig élt ott. A gyönyörű táj és a könyvtár kincsei megannyi varázsos élményt adhattak neki is. *Előszó*ként jegyzett életrajzában felidézi kezdeti kapcsolatát a filmekkel, a vaskályhával melegített, hetente egyszer sorra kerülő kulturális vetítések izgatott várakozását. Már akkor búvkörébe vonták az olasz filmek. Az *Egy könnycsepp az arcon* (Una lacrima sul viso, 1969, rendezte: Ettore Maria Fizzarotti), az *Országúton* (La strada, 1958, rendezte: Federico Fellini) és az *Előzés* (Il sorpasso, 1962, rendezte: Dino Risi) címűek olyan hatással voltak rá, hogy miután Budapestre költözött, egyetemi tanulmányait is meghatározták, később az Olasz Tanszék könyvtárának munkatársa is lett. Sok olvasó számára ismerősek lehetnek a Pintér Judit által megosztott emlékek: hajnalig tartó beszélgetések különböző baráti társaságokban, szellemi késhegyre menő viták a művészetekről, lázas várakozás az újabb és újabb kulturális eseményekre. Mint írja: szerencsésnek érzi magát, hogy a művészfilmek és a filmklubok nagy korszakának részese volt, hasznos ismeretekre, széles körű tapasztalatokra tett szert ebben az időszakban. 1983-tól hivatászerűen foglalkozik a filmekkel, először a Balázs Béla Stúdióban, majd a Magyar Filmintézetben, és 1996-tól – Sára Sándor elnöksége alatt – az akkoriban legendás Duna Televízióban. Végül az MMA Kiadóban teljesedett ki az utóbbi években. Milyen érdekes, szokatlanul szemérmes önvallomás részéről, hogy éppen legkedvesebbnek tartott „mestereiről”, Roberto Rosselliniről, Pier Paolo Pasoliniról és Michelangelo Antonioniról nem volt bátorsága írni eddig. Talán, majd egy következő kötetben.

Addig is, maradva a *Mesterek és hazák* címet viselő jelenleginél, érdemes megemlíteni a könyv letisztult, sallangmentes szerkezetét. Az írások legnagyobb részét kitevő *Mesterek – magyarok* fejezetben Szóts István, Sára Sándor és Gaál István, majd az ezt követő *Mesterek – olaszok* címűben Federico Fellini, Ermanno Olmi és Pupi Avati munkásságának elemzésében mélyülhet el az olvasó. A kötet bő második felétől kezdődő *Hazák* már egyértelműen a két ország filmművészetének kölcsönhatásait veszi górcső alá, mások mellett történeti áttekintésével, Pogány Gábor operatőrrel és fiával, Cristiano Pogannal publikált beszélgetésével, és Jancsó

Miklósról írt elemzésével. Az utolsó harmadban Pintér Judit további, olasz tematikájú írásait közli *Film és kultúra*, valamint *Fesztivál a határon* fejezetcímekkel. A *Függelékben* található *Cimmutatóban* közel 450 filmcím szerepel, így igazán kiterjedt képet kaphatnak mindazok, akik kezükbe veszik a kötetet, amelyet végül a benne látható képek forrásjegyzése zár.

A magyar mesterek közül a Gaál Istvánról szóló írásokra térnek ki alaposabban. *A képirástudó magánya* című tanulmány bevezetéseként a magyar filmrendező Guido Cincottinak, olasz barátjának írt levele olvasható. Gaál ebben a néhány sorban megfogalmazta ars poeticáját, miszerint úgy készítette minden filmjét, mint a sienai kismesterek festették a képeiket, akik maguk keresték a színeket, maguk vágták ki a táblát és maguk fűrészelték a keretet is. Gaál ezzel arra utalt, hogy általában ő írta a forgatókönyvet amit később megrendezett, sokszor a kamera is az ő kezében volt, majd egyedül vágta a filmjeit. A Nógrád megyében, Salgótarjánban született, majd Pásztón nevelkedett Gaál a Színház és Filmművészeti Főiskolán rendezett vizsgafilmje, a *Pályamunkások* (1957) nemzetközi sikere után kétéves ösztöndíjjal a római Centro Sperimentale di Cinematografián tanult, olyan emberi és szakmai ismeretekkel gazdagodva, amit az itthon maradtak elképzelni sem tudtak. Pintér soraiból kiderül: az olaszországi évek után a hatalom gyanakvással szemlélte hazai működését, a pályatársak közül pedig sokan irigyeivé váltak. Nemeskürty István támogatásával azonban elkészíthette nyolc játékfilmjét a Budapest Stúdióban. Nemeskürty így fogalmazott róla: „*Gaál István halk szava elvész a moziipar vásárának lármás zsivallyában; szókimondása mindig is zavarta azokat a hatalmasokat, akik csak azt a muzsikát szerették, amit egyenest az ő fülükbe húztak*”. Pintér Judit szerint a fentiekből is fakadhatott Gaál magányossága, aki Nemeskürty távozása után kivonult a piaci közegnek megfelelni szándékozó filmgyártásból. A nemzetközi összehasonlítások okán az olvasó több, fontos felismerésre is szert tehet. Ezekből egyik, amikor Pintér Judit felhívja a figyelmet arra, hogy a Szász János rendezte *A nagy füzetet* hiába reklámozták úgy évekkel ezelőtt, mint az első magyar filmet, amelyik Karlovy Varyban fődíjat kapott, ez nem fedti a valóságot. Ugyanis 1956-ban Ranódy László *Szakadék*, 1957-ben Fábri Zoltán *Hannibál tanár úr*, 1964-ben pedig Gaál István *Sodrásban* című filmjei már elnyerték a rangos filmszemle fődíját.

A magányos képirástudó című esszé Gaál 1986 utáni korszakába nyújt betekintést. Ekkor már nem rendezett játékfilmet, néhány televíziós munkája és kiállításai mellett viszont visszajárt tanítani Olaszországba és Indiába. Ekkor készült az olasz nép előtti tisztelegésként értelmezett *Római szonáta* (1996) című városfilmje, valamint a Bartók Béla zeneszerzőről szóló *Gyökerek* (2000) című alkotása. Talán kissé megkésett elismerésként – hol máshol, mint Olaszországban – az Antonio Vivaldi Intézet életmű-bemutatót szervezett számára 2006-ban, és a lisszaboni operaház művészeti vezetője is felkérte Verdi *Macbethjének* később meghiúsult színrevitelére. Halála előtt is éppen Olaszországban tartott filmes kurzust 2007 májusában, de a nyár végén kórházba került, és szeptember 25-én elhunyt. Emlékét több intézmény is ápolja, néhány hónappal ezelőtt a Shah Gabriella igazgatásával működő salgótarjáni Dornyay Béla Múzeumban nyitották meg a filmrendező emlékszobáját. Pintér Juditnak lehetősége nyílt interjúkat is készíteni Gaál Istvánnal, amelyek a kötetben is olvashatók. Az alkotó ezekben igazán megnyílt beszélgetőtársa felé, s talán humanista értékrendjét jól kifejezi, hogy a halála előtt két évvel készült beszélgetés befejező sorai között az alábbi gondolat olvasható tőle „*Az ember valami olyat is hagyjon maga mögött, aminek a gyümölcsét mások élvezik.*”

Kis – talán megbocsátható – túlzással élve: ha csak *Az olasz film története és Az olasz filmvígjáték évtizedei* című tanulmányok jelentek volna meg Pintér Judittól az MMA Kiadó gondozásában, már megérné kézbe venni a kötetet. A *Mesterek – olaszok* című fejezetben olvasható, 50 oldalt kitevő írásaiban ugyanis a 20. század elejétől kezdődően végig veszi az olasz film kialakulásának folyamatait, meghatározó nagy korszakait és kitér törvényszerű válságaira is: utalva például a Mussolini mozijának alapjául szolgáló, a Római Birodalom iránt hamis nosztalgiát ébresztő, és a valóságot az „Isten, Haza, Család” hármas jelszavak alatt megszépítő és meghamisító melodramákra és korabeli kurzusfilmekre.

Álljon itt ebből a fejezetből is egy fókuszba került filmrendező: Pupi Avati. Nincs miért kételkednem Pintér Judit soraiiban, melyek szerint az alkotó filmjeivel legfeljebb az álmatlanságban szenvedő televíziónézők, vagy az olasz filmhetek látogatói találkozhattak, azonban talán még nem tartozik a Magyarországon „sosem hallott nevek” közé. Az alaposabb tájékozódást és az életműben történő eligazodást mindenestre segíti a róla írt rövid tanulmány. Az idén éppen 85 esztendőes Avati 1968-ban kezdte pályáját, s talán az olasz film hetvenes évektől kezdődő válságának hatására döntött úgy, hogy markáns elképzeléseit távol tartja a különböző befolyásoló hatásoktól. Ennek gyakorlati megvalósítása abban rejlett, hogy öccsével, Antonio Avatival saját cégeik berkein belül gyártották filmjeiket, állandó szereplőgárdával, állandó stábbal. Pintér Judit utal rá, hogy néhány rosszul sikerült mozi is kikerült a keze alól, egy azonban biztos: végig megtarthatta önállóságát, autonómiáját, nem melleleg, kialakíthatta a Pintér által jellegzetes „Avati-stílusnak” nevezett sajátos, egyedi filmes látásmódját. A gyógyszerészetet és szociológiát hallgató, és korábban dzsesszklarinetosként, színházi rendezőként, és fagyasztott élelmiszereket forgalmazó cég kereskedelmi igazgatójaként is működő filmes átütő sikerét *A nevető ablakos ház* (La Casa dalle finestre che ridono) hozta el 1976-ban, s máig az olasz horror megeremtőjeként tartják számon. A könyvből kiderül, hogy talán nem véletlenül: Rossellini, Pasolini és Visconti halálával eltűntek az addig sikeresnek számító műfajok a vásznonról az évtized közepén. Avati az öregedéstől és a haláltól való rettegést zárójelbe tette a *Hullócsillagok* (Le strelle nel fosso, 1978) című filmjében, ráelve a halál elfogadására, mint lehetséges megoldásra. S bár az olvasó a kötet lapjain még nem is ért el a magyar és az olasz film kölcsönhatásait vizsgáló írásig, mégis talál kapcsolatot a magyar filmmel Avati művészetének elemzésekor is, gondoljunk csak Pintér Judit Gaál Istvánnal készült, már említett beszélgetésének tartalmára és címére: „*Ember, ne gyűlöld a halált!*” Avati azonban a jelent képtelen – ha nem is gyűlölettel, de – kiábrándultság, lehangoltság nélkül szemlélni.

A könyv utolsó harmadában a *Hazák*, valamint a *Film és kultúra* és a *Fesztivál a határon* című fejezetekben megismerhetjük, hogyan gondolkodnak az olaszok Jancsó Miklós életművéről, előtérbe kerül Silvio Berlusconi kétségkívül káros, túlzott médiahatalmának mások mellett az olasz filmeket is érintő következményei, valamint kitekintést kapunk a Trieszti Alpok-Adria Filmfesztiválról is.

Mondják, hogy a válogatott írásokat tartalmazó könyv megjelentetése bizonyos kockázatokat rejt magában. Túlon túl személyessé, szubjektívá, szenvedélyessé válhat, ad absurdum markáns értékválasztás jellemezheti. De miért is lenne ez baj? Hiszen már Avati is ezek hiányától szenvedett a nyolcvanas években... Pintér Judit kötete a filmrendezők pályáivének bemutatása és a megjelent filmes esszék mellett lebilincselően izgalmas kultúrtörténeti kitekintés és médiatörténeti összefoglalás is egyben. A látott filmek újbóli megtekintésére, az ismeretlenek felfedezésére inspirál.

De csakis úgy, ha a befogadó képes maga mögött hagyni a jelen kori médiazajt. Gaál István Guido Cincottinak címzett levelében úgy fogalmazott, hogy a művek csendben születnek. Pupi Avati *Egy kirándulás képei* (Una gita scolastica, 1983) című mozijában a tanár arra kéri diákjait, hogy maradjanak végre csendben egy kicsit és figyeljenek a varázslatra. Vajon megfogadják?

(Pintér Judit: Mesterek és hazák – Írások a magyar és olasz film/kultúráról. MMA Kiadó, 2022)

Judit

Frank Young

Az ezredfordulós generáció és a válás

Végre már egy örömteli hír: az ezredfordulósok kevesebbet válnak, mint a szüleik. Ez ünneplésre adhatna okot, ha a házasságról szóló hosszú távú előrejelzések biztatóbbak lennének. Múlt évben tíz százalékkal megnőtt a válások száma: 2021-ben 113 505 pár bomlott fel összevetve a 2020-as 103 592 válassal a brit Nemzeti Statisztikai Hivatal (ONS) adatai szerint. A válásról szóló törvények, amelyek lehetővé teszik a pároknak, hogy elkerüljék az egymásra mutogatást, illetve a pandémia felelős a szakítások számának növekedéséért. Ezen szám adatok között rejtőzik azonban egy grafikon, amely reménységre ad okot: az ezredfordulós generáció tagjai kevésbé hajlamosak a válásra tíz év házasság után, mint szüleik és nagyszüleik.

Az X-generációsok – a mai (1981 és 1996 közt született) ezredfordulósok szülei – voltak azok, akik a legnagyobb valószínűséggel váltak el egy évtizednyi boldog házasság után, 23 százalékuk pedig már ezt megelőzően kilépett. Az őket megelőző, ún. baby-boomer nemzedék (az 1946 és 1964 közt születettek) sem járt sokkal jobban tíz év utáni 22 százalékos válási arányával. Az ezredfordulósok azonban csodálatosan teljesítenek. Csak az idő a megmondhatója, hogy vajon sokan közülük kitartanak-e a nagy évfordulókig; mindenesetre a jelek biztatóak: a frigyre lépőknek csak 18,3 százaléka vált el tíz év házasság után.

A 35 éves korukig megházasodott ezredfordulós férfiak esetében kilenc közül csak egy vált el 45 éves koráig. Az X-generáció esetében ez az arány megközelítette az egyötödét, a baby boomereknél pedig több mint egyötödét.

Némelyek tanácstalanul állnak a jelenség előtt. Felesleges: a házas ezredfordulósok olyasmit tesznek, amelyet nem szükséges tenniük. Kevesekre fognak majd ujjal mutogatni kortársaik, ha összeállnak valakivel és házasságon kívül születik gyerekük. Ennek az az eredménye, hogy a fiatalabb nemzedék sokkal szívesebben mondja ki a boldogító igent. Azért házasodnak, mert ez fontos számukra, s nem azért, mert a társadalom elvárja tőlük.

Szélesebb körben jellemző az a tendencia, hogy a házasságok továbbra is tönkremennek. Ebben az évben annyival több gyermek született házasságon kívül, mint házasságból, hogy az arányszám egyedülálló az anyakönyvi nyilvántartás kezdete óta.

Nagy-Britannia egyre inkább távolodik a házasság intézményétől: a párok inkább együtt élnek, semmint összeházasodnak. Ez nem túl jó hír. A legutolsó népszámlálás kimutatta, hogy azok a szülőpárok, amelyek a gyerekek 15 éves koráig együtt maradnak, döntően házasságban élnek. A frissített népszámlálási adatok valószínűleg hasonlóról fognak tanúskodni. Az élettársi kapcsolatban élő szülők gyermekei kevésbé járnak jól. Ezek a kapcsolatok nagyobb valószínűséggel mennek tönkre. Erről nem illik beszélni, de nézzünk szembe a ténnyel.

Úgy tűnik, hogy egyre kevesebb gyerek indul úgy neki az életnek, hogy egy apából és anyából álló családban nőjön fel. Akiknek azonban megadatik ez, jóval kisebb eséllyel látják elválni a szüleiket. Többet kellene beszélniük erről a politikusoknak; már rég volt az az idő, amikor egy élvonalban lévő jelentősebb politikus házasságpárti kijelentést tett. Talán azt gondolják, hogy a szavazók nehezen bocsátanak ezt meg, ugyanakkor a közvélemény-kutatások mást mutatnak. A házasság politikai tabuvá vált, és végül a gyerekek fogják ezt megszenvedni.

(The Spectator)

Erika Page

Életmentő változások:
Angola aknamentesítésétől a
forgalomcsillapításig Japánban

Fejlődési körképünk olyan súlyos problémákra világít rá, amelyekre sokrétű – és szintén számos pozitív hatással járó – megoldás kínálkozik. Angolában egy nőkből álló csapat taposóaknákat szed fel, hogy megint biztonságossá váljanak lakhelyeik. Japánban pedig a jobb vasúti szolgáltatásoktól a kis méretű autókig számos dolog csökkentette a halálos közlekedési balesetek számát.

1. Kanada

Az evőpálcikák arra szolgálnak bizonyítékkul, hogy egyszer használatos termékekből is lehet körforgásos üzleti modellt építeni. Felix Blöck mérnöknek akkor támadt az ötlete egy fenntartható lakberendezési céggel kapcsolatban, miután épp egy fenntarthatóságról szóló szemináriumot tartott Vancouverben (Brit Columbia), és a pincér kidobta az evőpálcikáit egy sushi-étteremben. „Hirtelen megértettem, hogy meg kell mutatnom az embereknek, hogyan működik a körkörös gazdaság, ahelyett, hogy csak beszéljek róla” – mondta Böck. Belefogott ChopValue (kb. 'felaprított érték') nevű start-up vállalkozásába, amely poháralátéteket és vágódeszkákat készít az eldobott – rendszerint bambuszból lévő – evőpálcikákból. Azóta a cég személyzete 35 főssé bővült; a csapat hetente 350 000 evőpálcikát gyűjt össze Vancouver éttermeiből – fennállása óta pedig összesen 70 milliót.

Az evőpálcikákat magas hővel és nyomással kezelik a Liverpooltól Bali szigetéig található franchise mikroüzemekben, hogy polcokat, íróasztalokat, falburkolatokat és lépcsőket gyártsanak belőlük. A ChopValue önmagában nem fogja megoldani a világ hulladékproblémáit. Ám ha más vállalkozások is követik példáját, a hatások tovább-

gyűrűzhetnek. Böck abban reménykedik, hogy „minden város magáévá teszi majd a nagyvárosi újrahasznosítás koncepcióját ahelyett, hogy a város határain túlra vinné a szemetét, mondván, hogy egyszerű, megoldottuk... Mivel a szemet soha nem fog eltűnni.”

(*Forrás: Reasons to be Cheerful*)

2. Egyesült Államok

Nicole Mann az első amerikai őslakos nő a világűrben. A NASA SpaceX Crew-5 missziója 2022. október 5-én szállt fel a floridai Kennedy Űrközpontból. A legénység Mann tengerészgyalogos ezredes parancsnoksága alatt öt hónapot fog tölteni a Nemzetközi Űrállomáson. Nicole Mann a Wailacki törzs tagja, amely egyike a kaliforniai Round Valley indián rezervátum törzseinek. Az űrhajós-nő húsz évet szolgált az U.S. Marine Corps-nál (az USA tengerészgyalogsága), amely alatt 47 bevetésen vett részt Afganisztánban és Irakban. Nicole Mann 2013-ban csatlakozott a NASA-hoz.

Nikole Mann sikerei ellenére, a fiatal őslakos amerikaiak számára még mindig strukturális akadályok állnak fenn. 2021-ben az őslakos 18–24 évesek 24 százaléka jelentkezett egyetemre, összehasonlítva a lakosság egészének 41 százalékával. Mann ezredes azt reméli, hogy nyomot hagy azokban a hátrányos helyzetű fiatalokban, akik figyelemmel követik útját: „[Remélem,] ez ösztönözni fogja majd az őslakos gyerekeket, hogy ne adják fel vágyálmaikat, és vegyék észre, hogy a meglévő vagy a régebbi korlátok egy része eltűnőben van.” Mann ezredes egyúttal a SpaceX misszió első női parancsnoka.

(*Források: Smithsonian, BBC, Postsecondary National Policy Institute*)

3. Angola

Az angolai nők aknákat szednek fel országukban, így rombolva le a sztereotípiákat, és eközben kenyérkeresetre is szert tesznek. Az 1975 és 2002 között tartó három évtizedes konfliktus után Angola területének körülbelül 73 millió négyzetméterén (18 000 hektáron) még mindig

ott rejtőznek a taposóaknák, amelyek emberéleteket követelnek és megbénítják a mezőgazdaság fejlődését. Míg az aknamentesítést korábban régebben igen veszélyes és megterhelő munkának ítélték meg nők számára, 2017-ben a HALO Trust non-profit szervezet elindított egy kezdeményezést, hogy száz női aknamentesítőt toborozzanak Angolában. Ez idáig csaknem 400 nő válaszolt a hívásra, és több tucat jelenleg is kiképzésben vesz részt.

Az aknák felderítése és hatástalanítása nem könnyű munka; a munkanap hajnali 4:50-kor kezdődik, és havonta csak egyszer lehet hazalátogatni. A 350 dolláros állandó jövedelem azonban nagyon csábítóan hangzik egy olyan országban, ahol a 2018-19-es adatok szerint a havi átlagjövedelem 35 dollár körül mozog. Ez idáig a szennyezett földek csak egy része lett megtisztítva, bár az akna-hatástalanítók folyamatosan haladnak előre. 2021-re sikerült teljesen megtisztítani Huambo tartományt, amely valamikor az ország leginkább aláaknázott területe volt. „Minden alkalommal büszkeség tölt el, amikor megsemmisítünk egy aknát – mondta el Cecilia Manuel. – Ha eltüntettjük az aknákat, szabaddá tesszük az embereket.”

(*Források: NPR, Mines Advisory Group*)

4. Finnország

Finnországban üzembe helyezték a világ első „homokakkumulátorát”, amely hónapokig képes tárolni a zöld energiát. Az egész éven át megújuló energia [biztosításának] egyik akadályát jelentik az energia megkötésének és tárolásának nehézségei olyan időszakban, amikor éppen nem állnak rendelkezésre az olyan források, mint a szél- és a napenergia. A Polar Night Energy cég finn mérnökei egyszerű anyagra – alacsony minőségű homokra – épülő megoldást alkalmaznak:

Az általuk kitalált akkumulátor egy 4x7 méteres, 100 tonna homokkal megtöltött tartályt foglal magában, amely 100 kW fűtőenergiát és 8 MW teljesítményt biztosít. A nap- illetve szélenergiát forró levegővé alakítja át, amely a homokot 500 Celsius fok

hőmérsékleten tartja. Kankaanpää városa számára ez a hő melegíti fel a vizet, amelyet utána távhőhálózat útján a helyi épületekbe szivattyúznak, és mintegy 10 000 ember ellátását szolgálja.

A meglehetősen nagy ökológiai lábnyomot maga után hagyó drága lítium akkumulátoroktól eltérően homokakkumulátor minimális környezetszennyezéssel jár. A fejlesztők szerint tervüket nem befolyásolja majd az üveg- és betoniparban fellépő homokhiány, mivel a technológia alacsony minőségű homokot vagy homokszerű anyagokat használ.

(*Források: Dezeen, BBC*)

5. Japán

Japánban a halálos közlekedési balesetek száma a 16 százaléka annak, ami fél évszázaddal ezelőtt volt. Az 1970-es csúcs óta, amikor 16765 ember halt meg karambolban, folyamatosan csökken Japánban a közlekedési balesetek áldozatainak száma. A 2021-es összesített számadatok voltak eddig a legalacsonyabbak, még az adatgyűjtés 1949-es kezdetekor mért számokat is alulmúlták – egy főre számítva ez kevesebb mint egyötöde az Egyesült Államokban mért aránynak.

A 1960-as évek vége Japánban szinte valószínűs „háború” dúlt a közúti forgalomban, amely a szabályozásokra, a bűnüldözésre, az oktatásra és a gépjármű-biztonsági szabványokra is kiterjedő választ váltott ki a kormányból. Azóta a vasúti közlekedés fejlesztése és az autózástól való elriasztás, például az utcai parkolás betiltásával, elvette a fogyasztók kedvét attól, hogy gépkocsiba üljenek. A japán átlagember harmadannyit vezet, mint amerikai társaik. Eközben a Japánban eladott új autók egyharmadát teszik ki a mikroautók, amelyek kompakt kialakításukkal csökkentik a járművek holterét, és kisebb az ütközési erejük.

(*Források: Bloomberg, The Asahi Shimbun, Journal of the International Association of Traffic and Safety Sciences*)

(*Christian Science Monitor*)

Erik Butler

Az ördög, akit nem ismerünk:
A XIX. század Sátánja¹

Legtöbbünknek téves elképzelése van a Sátánról. Szarvakkal, szárnyakkal, karmokkal és vérvörös bőrrel rendelkező lényként festjük le; olyan lénynek, aki a gonoszságot testesíti meg; aki régóta tartó, elhúzódó háborút visel Isten és az emberi faj ellen. Az Ördög azonban nem valamilyen leegyszerűsített figura, aki terveket sző az egyetemes kárhozat jegyében (illetve, nyájasabb hangulatában fiatal lányokat vagy papokat száll meg). Valamikor, nem is olyan régen, arról volt ismeretes, hogy finomabb körökben mozog.

A történések által hosszú XIX. századnak nevezett, az 1789-es francia forradalomtól az 1914-ben kezdődő első világháborúig tartó időszak alatt a Sátán virágzó karriert futott be az európai irodalomban. Ez a Sátán nem a gonosz ma olyan ismerős karikatúrája volt, hanem sima szavú úriember – legalábbis időnként. Megjelenésekor mindig alakot változtatott, nyughatatlan volt; soha nem „aludt”, továbbá olyan leleményességről tett tanúbizonyságot és olyan volt személyisége, hogy a társadalom legjobbainak elismerését is kiérdemelte.

A XIX. századi irodalom Ördögének megértéséhez fontos ismernünk a Biblia Sátánját. Jób könyvében „Isten fiának” hívják, és az emberi ügyek pártatlan felügyelőjeként járja – feltűnés nélkül – a földet. Egyszer, miután a Sátán végzett körútjával, visszatér az Úr udvarába, és azt sugallja neki, hogy Jóbnak, Isten leghűségesebb követőjének csak azért van hite, mert anyagi javakkal áldotta meg a sors. A mennyei atya beleegyezik egy kísérletbe: Felfüggeszti a példamutató embert körülvevő védelmet, hogy lássa, megmarad-e annak a hite. Jóbot hamarosan különböző sorscsapások érik: rablás, viharok,

1 A cím a „Better the devil you know than the devil you don't know”, azaz „Jobb az ördög, akit ismerünk, mint az ördög, akit nem ismerünk” angol mondás második felére utal.

tűzvész, erőszak, egész testét elborító kelések, gyermekeinek halála, és még sorolhatnánk. Mindezeknek azonban nem a Sátán az okozója; bármely halandót sújthatnak ilyen csapások. Ennek ellenére Isten kegyeltje állhatatos marad hitében. A bibliai Sátán szerepe, hogy érzékletesen szemléltesse az ember [kegyelemre] érdemes voltának egy ritka példáját, illetve, ami még fontosabb, hogy bizonyítsa az Istenség mindenhatóságát. Nincs alakjában semmi parancsoló, vagy különösebben „gonosz”. Az Írások szorgosan, de háttérben tevékenykedő Sátánja leginkább egy ügyvédhez hasonlít. Még az Újtestamentumban sem „kísérti” Jézust, mint inkább próbára teszi (a görög eredeti mindkét fordítást megengedi). Hacsak pusztán a kérdések feltevése nem gonoszság, semmi kivetnivaló nincs abban, amit a Sátán tesz – ő az eszmék, nem pedig a szenvedélyek világában él.

A rákövetkező, hozzávetőlegesen két évezredben a keresztény civilizáció szinte teljesen elfelejtkezett a Biblia körmönfont és tiszteletteljes Sátánjáról, és a szegény Ördög meg nem érdemelt rossz hírnévre tett szert. Az 1800-as évek folyamán azonban visszanyerte korábbi tekintélyének egy részét, mivel az európai szerzők egy összetettebb figurát kezdtek megidézni.

Az optimisták szemében az anyagi és lelki értelemben vett fejlődés előhírnöke volt az évszázados hierarchiaknak és babonáknak a – XIX. századot végigkísérő – eltűnése. Az új korszak a lelkiismeret-szabadság, a kiterjedtebb politikai jogok, a gazdasági gyarapodás és a példátlan technikai előretérés ígéretét hozta. A „fejlődésnek” azonban volt egy sötétebb oldala is: ide tartozott a vallási újjáéledés, a gyarmati kizsákmányolás, az osztályellentétek és a társadalom fentről való irányítását célzó törekvések. Az Ördög igen jól beleillett ebbe a felfordulásba, mivel a szerzők épp azt keresték, amit elődeik messze elkerültek: a „gonosz alakkal” való bizalmas kapcsolatot.

1821-ben Robert Southey angol író hallgatólagosan elítélte Percy Bysshe Shelleyt és Lord Byront, mint az irodalom „sátáni

iskolájának” vezetőit. Szerinte „beteg lelkű és romlott képzeletvilágú emberek” voltak. Shelley és Byron nem voltak igazi sátánisták. Alapvetően ateisták voltak. De a sértés büszkeséget keltett bennük; a Sátánt mint a mennybéli zsarnokság ellen küzdő számkivetettet fogadták el – ez a jellemzés inkább John Miltonnak, az *Elveszett Paradicsom* (1667) – királygyilkosságot és forradalmat védelmező – szerzőjének köszönhető, semmint a Biblia bármelyik passzusának. Az *Elveszett Paradicsom* nagyszabású keresztény eposz, amely nem sokkal marad el Dante *Isteni komédiája* (1320 körül) mögött. Míg azonban Dante a jéggé dermedt és nyomorult Sátánt a Pokol legmélyebb bugyrába tette, Milton elszabadult, fenyegető erőként ábrázolta őt.

A „sátáni iskolával” közel egy időben alkotó William Blake nem osztotta kortársai vallástalanságát és nem kedvelte a botrányt, viszont elismerte, hogy az irodalmat művelők „céhe” adósa a pokol erőinek. Milton, vélte Blake, „lánca verve írt, amikor az Angyalokról & Istenről írt, és felszabadultan, amikor az Ördögökről & a Pokolról..., mert igaz Költő volt és az Ördög pártján állt, anélkül, hogy tudta volna.” Akár sátáninak nevezzük őket, akár nem, az olyan szerzők, mint Blake, Shelley és Byron az Ördögöt az alkotóerővel, a szabad kifejezésmóddal és a tüzes temperamentummal azonosították.

A német irodalom hosszú életű óriása, Johann Wolfgang von Goethe, bölcsőbb volt forrófejű fiatal kortársainál. Goethe mesterművében, a *Faustban* (1808) rossz szemmel nézett a romantikus pátoszra és hősködéssre, és megalkotta saját Ördög-verzióját, Mefisztót, aki a kétely megtestesítője. Goethe címadó hőse hosszú éveket szentelt az ember felhalmozta tudás megismerésének, csak hogy ráébredjen annak hiábavalóságára. Faust az alvilág erőihez fordul abban a reményben, hogy betöltsék a bensőjében és a világban uralkodó űrt. Felbukkan Mefisztó, és cserébe a tudós lelkéért, azt ígéri, hogy megadja neki, amire vágyik. Ha eltekintünk Goethe igényes megfogalmazásától, Faust jutalma az

lesz, hogy eksztatikus állapotok sorozatát éli át, amelyeket más szóval szexuális szenvedélynek és lerészegedésnek nevezünk. Ennek varázsa alatt sikerül egy időre elfeledkeznie saját magáról, de nem jut el a megértés mélyebb szintjéig. Mefisztó kezdetől fogva úgy tekint a Földre, mint „Ott, ... bizony minden csak gyötrelem.” Majd elismeri: Az emberek jaja szíven üt néha szörnyen”. (<https://mek.oszk.hu/00300/00389/00389.pdf>; Fordította: Jékely Zoltán, Kálnoky László)

Anakronisztikus lenne, ha a XIX. századi Ördögöt egzisztencialistának írnánk le (amely divatos filozófiai álláspont volt a rákövetkező évszázadban), de akkoriban jó részt ezt a szerepet töltötte be a szkeptikus és szabadgondolkodó szerzők számára Európaszerte. A Sátán társaságát kereste Heine német költő is, aki Goethét elismerően „a nagy pogánynak” nevezett szemléletmódjának olimpiai nyugalma miatt: *Ich rief den Teufel und er kam,/Und ich sah ihn mit Verwundrung an./Er ist nicht häßlich und ist nicht lahm,/Er ist ein lieber, scharmanter Mann,/Ein Mann in seinen besten Jahren./Verbindlich und höflich und welterfahren./Er ist ein gescheuter Diplomat./Und spricht recht schön über Kirch und Staat. (Hívtam az ördögöt, és eljött,/Én pedig csodálkozva néztem őt./Nem rusnya és nem sátán,/Sármos, elbűvölő ember;/Ereje teljében lévő férfi,/Lekötelező, okos és udvarias./Világlátott diplomata,/Aki oly szépen beszél egyházzal és államról.)*

A zsidó származású és a protestantizmusra vonakodva áttért Heine nem ragaszkodott semmilyen vallási hagyományhoz, és a politika is hidegen hagyta. Annak ellenére, hogy nem vette komolyan a dolgokat, tudatában azok komolyságának. Heine híres volt szellemességéről, de szikrázó szójátékai alatt rejlő mély melankóliájáról is, miközben ördögi versekkel nevette ki a létezés fájalmát. Heine számára az Ördög a világfi típusú emberekkel való együttérzésnél valami jobbat kínált: a jóízű beszélgetést. Ez a lehető legjobb.

Heine idejében sokan mások is kapcsolatot ápoltak ezzel a „*Sármos, elbűvölő... ereje teljében lévő férfinak*”. Az ördög Párizsban (*Le*

Diabla à Paris, 1845-46) című antológia a francia főváros lakóinak „erkölceit és szokásait” ábrázolva mutatja be ezt a társasági életet. A kötetben létrehozásában többek között Honoré de Balzac és George Sand regényírók, J. J. Grandville illusztrátor, Alfred de Musset drámaíró és Gérard de Nerval költő is közreműködtek. A novellagyűjtemény kerettörténete úgy szól, hogy egy alvilágból érkező látogató Párizsba jön, ahol kedvére sétálgathat, és rögtön otthon érzi magát a modern nagyvárosban. A nagyvárosi értelmiség nem sok illúziót táplált az életük színhelyéül szolgáló kivilágított utcákkal és sötét sikátorokkal kapcsolatban. Alkalmanként néhányan közülük talán még le is térdeltek, és együtt imádkoztak az ördöggel. Egyikük biztosan így tett: Charles Baudelaire.

Baudelaire – a morbid katolikus kéjenc – a feje tetejére állította a korai romantika lázadó szellemét; az ő szemében a nyomorúság és a bűn miatt újra és újra lejátszódik a magasba törő, de a szennyben ragadó emberi lélek időtlen drámája. A bűnös utolsó reménye az Ördög: Óh, te legdélcegebb angyal, és legtudósabb! / Megcsalt isten, kinek himnusszal nem adóznak: / Óh Sátán, könyörülj inségem hosszú kínján! / Száműzés hercege, te bántott, büszke úr, / kinek levert erőd mindegyre megújul, / Óh Sátán, könyörülj inségem hosszú kínján! / Titkok királya te, és mindenek tudója! / te, földi bánatok bizalmas gyógyítója, / Óh Sátán, könyörülj inségem hosszú kínján! (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-Verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/babits-mihaly-17F97/forditasok-18FDE/charles-baudelaire-1951B/a-satan-litaniaja-19695/>; Babits Mihály fordítása)

A Sátánhoz való esdeklés azt jelzi, hogy lángol a lelki élet tüze; végül is, Isten nélkül Ördög sem lehet. Baudelaire hitt az üdvösségben és az elkárhozásban, és – az Egyház tanítása szerint – hitt abban, hogy az emberiség eredendően romlott. De maga az Egyház is romlott. Irgalmasság és igaz kereszténység nélkül a költő meglátása szerint a „leprások és a megvetettek” a Sátánhoz, mint „gyámajjukhoz” fordulnak.

Ahogy egyre hosszabbra nyúlt az évszázad, szinte magától értetődővé váltak hasonlóan provokáló gesztusok a feltörekvő bohémek körében, akik valahol Byron és Baudelaire közt álltak meg a pózolásban. Néhányan közülük nyilvánvalóan nem tisztázták magukban, hogy mire törekednek, amikor a mágiát gyakorolták. Ennélfogva Arthur Rimbaud az *Egy évad a pokolban* (1873) című művében így fordul a „kedves Sátánhoz”: „*kitépek neked ezt a néhány ocsmány lapot a noteszomból, egy elkárhozottnak a noteszából*”, miközben a büszke páriák – a hindu kasztrendszer kitesztottjai – közé helyezi magát: „*Tőlük örököltem a bálványimádást és a szentségtörés kedvelését; – ó, minden bűnt, haragot, paráznaságot – a nagyszerű paráznaságot; – főleg pedig hazugságot és renyhéséget. Iszonyodom minden mesterségtől. Alávalók a mesterek és munkások, és mind paraszt. A tollforgató kéz egyet ér az eketartó kézzel. – Micsoda százada a kezeknek! - A kisujjamat se fogom megmozdítani soha. Aztán: a szolgaság túlságosan messzire visz. A kolduló tisztesség meggyötör. A gonosztevőktől undorodom, mint a heréltek: én érintetlen vagyok – s nekem mindegy.*” (<https://mek.oszk.hu/04400/04407/04407.htm>, Kardos László fordítása)

Rimbaud-nál nem találunk forradalmi lelkesedést, világfájdalmas cinizmust vagy épp elferdített katolicizmust. Örökölte „a bálványimádást és a szentségtörést”, de fogalma sincs, hogy mihez kezdjen velük. „*A tollforgató kéz egyet ér az eketartó kézzel*”, ugyanakkor nem látja értelmét annak, hogy a földet túrja. Rimbaud körülbelül húsz éves korára felhagyott a költéssel. Fennmaradó rövidke életében tengerentúli kalandokat keresett. „*Sohase voltam keresztény – írja – ... nem értem a törvényeket; nincs erkölcsi érzékem, tudatlan fickó vagyok.*” (<https://mek.oszk.hu/04400/04407/04407.htm>, Kardos László fordítása) A zseniális, de bukásra ítélt kamasz elvesztette hitét a „*kedves Sátánban*”.

Shelley, Byron, Goethe, Heine, Baudelaire és Rimbaud művei még egy fél polcot sem töltenének meg a pokol fővárosának, a Pandemóniumnak a könyvtárában. Mindez-

zel együtt, néhány dologgal tisztába kellene lennünk: ahol, és amikor csak felbukkan a XIX. századi Ördög, váratlan fordulatot vesznek az események. Ez az Ördög nem a gyűlölet és a gonoszság nyers megtestesítője, ahogy az egyszerű ember elképzei. A Sátán költői szabadságot élvez; apróbb füllentésekkel, nyílt hazugságokkal, sőt akár az igazság kimondásával is elérheti célját. Akárcsak Isten, akinek akarátát teljesíti, az Ördög is a törvény *másik* oldalán áll.

„Az ördöggel való együttérzés – mint mennyi dolog, amit a XIX. századi romantika hagyott örökül – szinte biztosan rossz ötlet; az alkalmankénti konzultáció azonban hasznosnak bizonyulhat. Beszéljünk kellő tisztelettel, és tartsunk távolságot, és akkor tanulhatunk valamit ettől a „világlátott diplomátától”. Bonyolult és hálátlan foglalkozása van annak az Ördögnek, akit *nem* ismerünk.

Erik Butler a Yale Egyetem David Geffen Drámaiszkolájának kutatója. Legutóbb megjelent könyve *Az ördög és ügyvédei* (2021). (*AEON Magazine*)

Pedro Raúl Montoro Martínez

Különböző nyelvek beszélői
másféle színeket érzékelnek

Közzétételi nyilatkozat

Pedro Raúl Montoro Martínez nem lát el tanácsadói feladatokat, nem rendelkezik részvényekkel, illetve nem részesül anyagi támogatásban olyan cégnél vagy szervezetnél, amely hasznot húzhatna ebből a cikkből, és nem hozott nyilvánosságra semmilyen számottevő kötődést egyikkel kapcsolatban sem tudományos megbízatásán kívül.

Ha kinyitjuk a szemünket, azonnal színek miriádja jelenik meg előttünk. Ezek azonban nem pusztán díszek jelentik látható világunknak: képessé tesznek minket arra, hogy azonosítsuk a környezetünkben lévő tárgyakat és anyagokat. A többi emberrel folytatott kommunikációnkat is könnyebbé

teszi. A színeknek hála, meg tudjuk mondani a különbséget egy érett és egy még „zöld” banán között, vagy a kirakatban látott piros cipőből melyik méretet kérjük.

Jóllehet az általunk érzékelt kromatikus árnyalatok száma végtelen, a színek kommunikációban betöltött szerepe azt jelenti, hogy csak korlátozott számú szóval utalunk rájuk. Ez a jelenség színekategorizálásként ismert, vagyis az árnyalatokat ugyanabba a kategóriába csoportosítjuk, mint amelyeket a zöld, piros, kék vagy rózsaszín szóhoz társítunk.

Ez arra mutat rá, hogy a színek világára – hasonlóan az érzékelés számos más aspektusához – kulturális hatások vagy tanulási tapasztalataink szintén befolyással vannak.

Hány szó van a hóra?

Talán olvastunk már arról, hogy az inuitok képesek megkülönböztetni a különböző hófajtákat, mivel nyelvükben több tucatnyi kifejezéssel jelölik a havat. Ez azonban egy tudományos alapokat nélkülöző tévhit, amely a XX. század első felében Benjamin Whorf nyelvész népszerűsített. Whorf lelkes szószólója volt annak az elméletnek, amely szerint a megtanult nyelv nagymértékben befolyásolja azt, hogyan érzékeljük a világot, emlékezünk rá és gondolkodunk róla; ezt a hipotézist nyelvi relativitáselméletnek nevezik.

Az inuit nyelvnek voltaképpen csak négy alapvető szava van a hóra, amelyek kombinációjából még néhány további szó származik. Az angolban például csak egy kifejezés létezik a hóra, de más szavakkal összekapcsolva a hó különböző állapotai is megkülönböztethetők, mint például a porhó, a fagyott hó vagy a ragadós hó. Így az angolul beszélő síelőknél nem kell megtanulniuk az inuit nyelvet ahhoz, hogy képesek legyenek érzékelni a hó összes hasonló fokozatát, és beszélni róluk.

Ahogy a színeket csoportosítjuk

Eszerint kizárhatjuk, hogy anyanyelvünk befolyásolja színérzékelésünket? Ennek módja, ahogy kategóriákba soroljuk őket, igen kedvező vizsgálati terepként szolgált a nyelvi relativitás hipotézise számára.

Brent Berlin és Paul Kay (1969) antropológusok klasszikusnak számító tanulmánya nagyban hozzájárul ehhez a területhez. Száz nyelv színészókinését vizsgálták meg, és úgy találták, hogy a színek kifejezései nem önkényesen oszlanak meg a nyelvek között, hanem egy előre megjósolható hierarchia alapján. Ha a nyelvben csak két szó vonatkozik a színekre, akkor ezek a fehér és a fekete. Ha három, akkor ezek a fehér, fekete és piros. Öt kifejezés esetében a zölddel és a sárgával bővül a sor. És így tovább.

Röviden, a nyelvi relativitás hipotézisével ellentétben egy olyan univerzális mintázatot találunk, amely a kromatikus érzékelés elméletei által javasolt hat alapszín körül forog: fehér, fekete, kék, sárga, zöld és piros.

Mennyire kék az ég színkék?

Az angolban és a spanyolban, csak egy alap-kifejezés van a kékes színekre. Az olyan nyelvekben azonban, mint az orosz, görög és török, különböző szavak vannak a világoskékre és a sötétkékre. Például, a görögben a „ghalazio” (világoskék) és a „ble” (sötétkék) kifejezések.

Számos tanulmány rámutatott, hogy akik ezeken a nyelveken beszélnek, sokkal gyorsabbak és magabiztosabbak, ha arra kerül sor, hogy különbséget tegyenek a világos és sötét színek között. Továbbá, az angolul vagy spanyolul beszélőkhöz képest hajlamosak el túlozni a köztes árnyalatok közti érzékelési különbségeket, mintha azok különböző színek lennének számukra.

Más hasonló eredmények különböző szín-kategóriákkal arra engednek következtetni, hogy az a csoportosítás, amelyet az egyes nyelvek használnak a színek megnevezéséhez, befolyásolja, hogy a beszélők hogyan érzékelik őket, illetve emlékeznek rájuk.

Úgy látunk, mint ahogy beszélünk?

A legújabb kutatások azt mutatják, hogy az anyanyelvnek valóban van valamennyi hatása arra, hogy hogyan dolgozzuk fel a színeket. Ez a relativizmus azonban messze áll Whorf hangzatos elméletétől.

Valójában rövid gyakorlással bárki bővítheti színészókinését, és könnyen megtanulhat különbséget tenni a kék vagy bármely más szín különböző árnyalatai között, amint azt számos tanulmány kimutatta. Hasonlóképpen, még a hó altípusait nem ismerő emberek is megtanulhatják megkülönböztetni és megnevezni azokat, ahogyan azt az inuitok vagy a sielők teszik.

Érdekes módon, egy tanulmány szerint az olyan görög anyanyelvűek, akik huzamosabb ideig éltek az Egyesült Királyságban, az angol nyelv hatása miatt nagyobb valószínűséggel közelítik a „ghalazio” és a „ble” szavakat. Érzékelési rendszerünk rugalmassága lehetővé teszi számunkra, hogy alkalmazkodjunk a környezetünkhöz, hogy továbbra is élvezhessük a fény hatására keveredő színek kavalkádját.

(The Conversation)

Elisabeth Landau

Hogyan változtatja meg az anyaság az agyat

Amikor Chelsea Conaboy egészségügyi témákban cikkező újságíró elmondta más anyáknak, hogy az idegtudományról és az anyaságról ír könyvet, azok azt gondolták, hogy annak feledékenységnek és a szétszórt-ságnak a lényegére fog rávilágítani, amelyet „mamiagynak” neveznek. Conaboy szavaival élve „saját agyukat olyan lyukasnak érzik, mint egy ementáli sajtot, és az egész világ tisztában van ezzel a gyengeségükkel”.

Conaboy könyve azonban továbbmegy ennél. Világos, érthető nyelven összefoglalja a kutatásokat, miközben a szakmai információkat igazi anyák személyes beszámolóival szövi tele – a saját magáét is beleértve. Az anyaság és az idegtudomány tanulmányozása során arra a kezdődő kutatások által meg támogatott felismerésre vezeték a szerzőt, hogy a biológiai szülők agyában olyan mélyreható változások zajlanak, hogy a szülőséget ugyanolyan fejlődési szakasznak kell tekinteni, mint a serdülőkort.

Ha visszaemlékszünk a kamaszkorra, tudjuk, hogy az ilyen változások nem történnek egykönnyen. Az amerikai társadalomban azonban van egy infrastruktúra, amely segít áterelni a gyerekeket a serdülőkor nehézségein. „Mér-földköveket jelölünk ki az iskolákban és a játszótereken és az Isten házában éppúgy, hogy felállhassunk, és azt mondhassuk nekik: 'Nézd magadat! Nézd, hogy növekszel és változol. Olyan büszkék vagyunk rád'” – írja Conaboy.

Nem így van ez a szülésre vállalkozók esetében. „Elvárjuk, hogy a biológiai szülők egyszerűen továbbra is azok legyenek, akik mindig is voltak – sőt, még ennél is többet: hogy kiteljesedjenek – miközben el vannak gyötörve a testi és agyi fáradtságtól – írja Conaboy.

Már az is eleve elrettentő vállalkozásnak számít, hogy egy síró-rívó csecsemőt hozunk világra, aki állandó gondoskodást igényel és magának követeli a szülők alvás- és szabadidejét; ugyanakkor az a tévhit, hogy minden újdonsült anyukába bele van kódolva az anyai szerep, megnehezíti némely szülő számára, hogy bevallja problémáit, nemhogy segítséget kérjen.

Ez a tévhit nagy népszerűségnek örvendett a XX. század közepén. 1937-ben például, Fran A. Beach endokrinológus azt írta, hogy a patkányok anyai viselkedése „velük született”. Konrad Lorenz etológus, aki az imprinting, 'bevésődés' fogalmáról lett híres – amely szerint a madárfiókák ahhoz a lényhez, sőt akár tárgyhoz kötődnek, akit [a tojásból] kikelés után meglátnak – szintén az ösztönös anyai viselkedés elméletét népszerűsítette az 1950-es években. „Az a merevség azonban, amellyel Lorenz az ösztönt úgy határozta meg, mint ami elkülönül az egyén környezeti viszonyaitól, illetve tapasztalatától, de úgy épül belénk, mint valami szerv, rendkívül ártalmas az anyák számára” – írja Conaboy.

A szerző Jay Rosenblatt pszichológus kutatót említi, aki úttörő annak feltárásában, hogy a körülmények hogyan alakítják az anya-gyermek kötődést, és hogy a szülői

gondoskodással kapcsolatos biológiai változások nem kizárólag a szülőanyát érintik. Az 1960-as években Rosenblatt és kollégája, Daniel Lehrman kimutatták, hogy az anyapatkányok viselkedése megváltozott, amikor a kölykeiket eltávolították, vagy amikor más patkánykölykökkel cserélték ki azokat. Rosenblatt azt is megállapította, hogy a még nem szült nőstény patkányok is gondoskodnak a kölykökről, ha elég sokat találkoznak velük, sőt fészket építenek, és „úgy kuporodnak oda, mintha szoptatni akarnának”. A him patkányok is hasonlóan viselkedtek.

Ez a munka a későbbi agykutatás alapjait fektette le. „Az apák, köztük az azonos nemű párok nem biológiai apáinak tanulmányozása során arra derült fény, hogy a gyermekek gondozásába rendszeresen bevont férfiak olyan módon változnak meg, amely feltűnően hasonlít a várandós anyakéhoz” – írja Conaboy. Az idegtudomány legfrissebb innovációi olyan technikákat adnak a tudósok kezébe ezeknek a meglátásoknak a felderítésére, mint a funkcionális mágneses rezonanciás képalkotás.

A kutatásnak ebben a feltörekvő ágában korszakalkotó jelentőségű volt egy 2016-ban, a *Nature Neuroscience* folyóiratban megjelent tanulmány, amely Elseline Hoekzema idegtudós írt számos kollégájával együttműködve akkor még a Leideni Egyetemen; a tudós a jelenleg az Amszterdami Egyetem Orvosi központjának laboratóriumát vezeti. „A kutatók összehasonlították a terhesség előtti és utáni agyi szkenneléseket, és az újdonsült anyák agyában a szürkeállomány – vagyis az agy külső rétegét alkotó szövet – térfogatának jelentős csökkenését találták – írja Conaboy. A kutatók különösen a társas észleléssel kapcsolatos területeken tapasztalták ezeket. – A térfogatváltozások elég markánsak voltak ahhoz, hogy egy számítógépes algoritmus egyértelműen különbséget tudjon tenni a nők között aszerint, hogy szültek-e már gyermeket vagy nem.” A szürkeállomány térfogatváltozásainak

egy része még hat évvel az anyák szülése után is megmaradt, és nem tudni, hogy a szürkeállomány valaha is visszatér-e a korábbi állapotába.

Azt gondolhatnánk, hogy nem túl szerencsés dolog a szürkeállomány elvesztése. A kutatók azonban azt feltételezik, hogy ez egy „érési vagy specializációs” folyamatnak a része, amely az agy társas észleléssel összefüggő hálózatában megy végbe. Adataik összefüggést találtak a szürkeállomány térfogatának csökkenése és az olyan agyi válaszok között, amelyeket az anyák adnak saját kisbabáik képeinek látásakor, és azt sejtetik, hogy lehet némi köze az újszülötthöz való anyai ragaszkodás finomhangolásához. (Amikor Conaboy tavaly Hoekzemával beszélt, épp egy nagyobb tanulmányra készült az anyaságról és az agyról.)

Továbbá, széles körben elfogadott tény, hogy az agy a kamaszkorban a „nyesegetés” másfajta fázisán megy keresztül. Conaboy említést tesz egy tanulmányról, amely a tizenéves lányok és újdonsült anyák – két, sorsdöntő hormonális változásokat megelőző női csoport – agyát hasonlította össze; a tanulmány a két csoportban végbement agyi változások szembetűnő hasonlóságaira mutat rá.

Mindkét életszakaszban nagy kockázatot jelentenek a mentális problémák, de abból, amit Conaboy talál, kevesebbet tudunk meg az új szülőkre jellemző hangulati rendellenességekről, mint feltételezhető lenne. Azt írja, hogy „az orvosoknak nincs általánosan használt, szabványosított szűrőeszköze a perinatális hangulatzavar kockázatának felismerésére”. S míg gyakorta írnak fel szelektív szerotonin visszavétel-gátlókat – egyfajta antidepresszánt –, nem sok kutatás történt az ügyben, hogy ezek miként hatnak a terhes és a szülésen átesett nőkre.

Egyes anyáknál – akár 6 százaléknál is – a szülés élménye poszttraumás stressz-zavarhoz vezet, írja Conaboy, és 17 százaléknál állítja, hogy a szülés utáni első hetekben valamilyen PTSD-tünetet tapasztal. Conaboy és az általa idézett szakértők azonban hangsú-

lyozzák, hogy a terhesség és a szülés a végéig igénybe veszi a testet, és a küszködés teljesen természetes. A szerző emellett érvel, hogy jobban fel kellene ismerni az anya agyában és testében bekövetkező mélyreható változásokat, és általában több támogatást kellene nyújtani az újdonsült anyáknak mentális és fizikai egészségük érdekében.

Conaboy – az anyaság antropológiai vonatkozásaiba belemerülve – megjegyzi, hogy milyen fontos egy nagy támogatóhálózat a szűk családi körön túl a gyerek felneveléséhez. Nagyszülők, unokatestvérek, nagynénik, idősebb testvérek, szomszédok, barátok és mások ugorhatnak be, hogy segítsék a szülőket a sok örömet, de sok gondot is adó csecsemőjük gondozásában. Itt a szerző megvizsgálja a „nagyamama hipotézis”-nek hívtat elméletet, amely szerint a nagyanyai segítség szerepet játszott az emberi evolúcióban. Az elmélet így szól: Mivel a nagymamák átvállalnak néhány anyai szerepet, mint például a gyerekek etetését, az anyáknak hamarabb lehetnek további gyerekeik. Ily módon a nagyszülők is terjesztik saját génjeiket.

Ennek köze lehet az agy fejlődéséhez. Kristen Hawkes antropológus és Barbara Finlay idegtudós azt állítják, hogy ha az evolúció már olyan kegyben részesítette a nőket, hogy elég sokáig éljenek ahhoz, hogy nagyszülők legyenek, ez magyarázatot adhat nagyméretű emberi agyunkra: „Emlősöknél a hosszú élet következetes kapcsolatot mutat a gyermekkori fejlődés időtartamával, és a hosszabb fejlődés nagyobb aggyal jár együtt – írja Conaboy. Továbbá, ha az anya agya eleve a gondoskodásra hangolódik, amikor szül, és ezek a változások megmaradnak, ez valószínűleg felkészíti arra, hogy nagyanyaként is segítsen. Igaz, sok a kétely veszi körül ezt az érvelést, mint Conaboy is elismeri (és ahogy én magam is tapasztaltam, miközben a nagymama-hipotézisről készítettem a beszámolót).

S mi a helyzet a „mamiagy” nevű emlékezetvesztési jelenséggel, amelyre anynyi anya panaszkodik? A valóság az, hogy

„ez idáig az agyat még nemigen vizsgálták meg tudományosan egy szülő életének tágabb összefüggéseiben”, írja Connaboy. Hoekzema csapata azonban végzett némi kutatást a hippokampuszt vizsgálva, amely terület kulcsfontosságú az emlékek tárolása szempontjából. Úgy találták, hogy a hippokampusz „összezsugorodik” és aztán „körülbelül két évvel szülés után áll helyre”, írja a szerző.

Az újdonsült szülők életét köztudottan kísérelő alváshiányt – meglepő módon – még nem tanulmányozták kiterjedten az új anyák változó agyával összefüggésben. „A kialvatlanságról tudjuk, hogy gátolja az emlékek kódolását a hippokampuszban”, írja Connaboy, Hoekzema csapata pedig feltételezi, hogy köze lehet a hippokampusz felfedezett zsugorodásához. Azonban a Hoekzema által feltárt megválaszolatlan kérdések közé tartozik az, hogy „Miként hat a kevés alvás és a túlzott stressz a biológiai szülők agyára?”

Időnként úgy tűnik, mintha Connaboy perspektívái korrelációs kutatásokon és spekuláción alapulnának. A szülőség vizsgálatának jó része még korai szakaszában van, és kevés alanya terjed ki. Még gyérebb vizsgálódás történt az apaság és a nem nőnemű biológiai szülők témájában. Ennek ellenére Connaboy bízik abban, hogy az általa feltárt információ az anyaság agyat megváltoztató hatásával kapcsolatban segítheti a gyermeket váró szülőket abban, hogy felkészüljenek életük hatalmas átalakulásaira, és talán társadalmi változásokat is előidézhet.

„Nem szükséges egyetlen tanulmány sem annak megállapításához, hogy az újdonsült szülőség óriási változásokat jelent egy ember életének minden szintjén, többek közt az agyában is – írja Connaboy. – Az Egyesült Államok társadalompolitikája és tönkrement egészségügyi rendszere egyáltalán nem veszi figyelembe ezt a tényt. Az a kérdés, hogy megtesszük-e, amit tennünk kell, hogy segítsük a szülővé vált embertársaink boldogulását?

(*Undark Magazine*)

Zanny Minton Beddoes

Az apává válástól
összezsugorodik a nagyagy
Ez segíthet a szülői kötődés
kialakításában

Nem igazán meglepő, hogy a terhesség és a gyerekszülés – a női testet érő óriási változások kilenc hónapja – a női agyban is változásokat idéz elő. E változások pedig oda vezetnek, hogy az agy bizonyos részei összezsugorodnak. Azt gondolhatnánk, hogy az apákat mindez nem érinti. Épp ellenkezőleg: bizonyíték van rá, hogy az ő agyuk is összezsugorodik. További részletek derülnek ki egy tanulmányból, amely a madridi Gregorio Marañón Egészségügyi Kutatóközpont munkatársa, Magdalena Martínez-García, és munkatársai tettek közzé a *Cerebral Cortex* ideggyógyászati szakfolyóiratban.

Dr. Martínez-García tanulmányában 40 leendő apát követett nyomon, húszat Spanyolországból, húszat pedig az Amerikából, valamint kontrollesoportként 17 spanyol férfit, akik nem vártak kisbaba érkezésére. Hogy lemérhessék az agyukban bekövetkezett változásokat, az önkéntesek két mágneses rezonancias képalkotó vizsgálaton (magnetic-resonance imaging, MRI) estek át nagyjából egy év különbséggel. Az újdonsült apák esetében az egyik ilyen vizsgálatra a gyermek születése előtt, a másikkra pedig ez után került sor.

A kutatók arra használták fel a képalapokat, hogy összehasonlítsák az agykéreg térfogatát és vastagságát az alkéregével; az agynak az előbbi része felelős – sok más mellett – az érzékszervi észlelésért, a nyelvért és a megismerésért, és az utóbbi része, amely olyan eltérő szervek gyűjteménye, mint például az agyalapi mirigy (amely a hosszútávú emlékezet kialakulásában játszik szerepet) és az amygdala (amely a félelmet szabályozza). Megerősítették, hogy gyermekük megszületése után kismértékű, de egyenletes zsugorodás van az újdonsült apák agykéreg-térfogatában.

Ez a zsgorodás azonban nem mindenütt figyelhető meg egyformán. A legnagyobb arányban az agykéreg hátsó részénél lévő területen jelentkezik, ahol a retináról érkező információ feldolgozása és értelmezése történik, továbbá az „alapértelmezett üzemmód” hálózatban, a három különböző agykérgi terület közt eloszló idegi áramkör egy darabjában, amely az álmodozással, az elme elkalandozásával és az önmagunkra és másokra irányuló gondolkodással kötődik össze.

Ez a minta részben azokat a változásokat utánozza le, amelyek az első alkalommal szülő nők agyában észleltek. Egy tanulmány például, amelyet ugyanezeknek a kutatóknak egy része tett közzé 2017-ben a *Nature Neuroscience* folyóiratban, rámutat, hogy ezeknek az anyáknak az agyában is összezsgorodik az „alapértelmezett üzemmód” hálózat területe. Az első gyerekes apák agyában kevésbé markánsak a különbségek, mint az anyákéban, és változatosabbak is – továbbá, vélhetően más módon jönnek létre. Ám a különböző fiziológiai eszközök ennek ellenére ugyanahhoz az evolúciós célhoz vezethetnek el.

A mamák és papák

Feltehetően az a végcél, hogy jobb szülők legyenünk. Jelen tanulmány szerzői az újdonsült anyáknak egy kérdőívet is adtak, amelyen kérdések voltak azzal kapcsolatban, hogy milyen érzéseket vált ki belőlük a gyermekükkel töltött idő, értik-e gyermekeik jelzéseit, és hogy éreznek-e bármiféle nehezteletést irántuk. Kiderült, hogy az agytérfogatban történő szülés utáni változások előre jelezték azt is, hogy mennyire kötődött az anya a gyermekéhez, illetve ennek hiányát vagy más szóval az elengéshez hozzáállást is.

Hasonló hatást fedezett fel Martínez-García legutóbbi tanulmánya a spanyol apák vizsgálatakor, miközben az utóbbiak agyi tevékenységét mérték saját kisbabájuk és más csecsemők képeinek nézegetése közben. Kiderült, hogy azok az apák adták a legerősebb MRI-válaszokat saját gyermekük képére mások képeihez viszonyítva, akiknél a legnagyobb mértékű volt zsgorodás volt felfedezhető az agyban.

Az idegtudomány jelenlegi állását messze meghaladja annak a pontos meghatározása, hogy milyen módon zajlanak a férfiakban a szülésre igent mondó idegi változások. Mindenképpen érdekfeszítő az a megfigyelés, hogy a szülés utáni szülői magatartásmódok vélhetőleg mindkét nem agyába bele vannak kódolva – legalábbis a Homo sapiens esetében, amely az emlősök azon ritka példáját képviseli, ahol az apák és az anyák egyaránt részt vesznek az utódok nevelésében.

(*The Economist*)

Joseph Winters

Évente 380 millió tonna műanyagot gyártunk Amerikában, amelyből szinte semmit sem lehet igazán újrahasznosítani

Semmilyen műanyagot nem lehet igazából újrahasznosítani – még a vizespalackokat és a tejesdobozokat sem, amelyeket az emberek előszeretettel dobnak be a szelektív hulladékgyűjtőbe.

Egy új kutatás szerint, amelyet az Amerikai Egyesült Államokban tavaly októberben tett közzé a Greenpeace USA, egyetlen műanyagtermék sem felel meg az újrahasznosítás közös iparági szabványának, jóllehet viselik a körbefutó nyilatkat ábrázoló, ismert újrahasznosítási szimbólumot. A jelentés azt állítja, hogy a joghurtos poharakon, ketchupos üvegeken, ételtálcákon és egyéb termékeken található, az ipar által támogatott újrahasznosítási címkék fenntartják azt a „tévhitet”, hogy az újrahasznosítás valaha is olyan méreteket ölt majd, hogy kezelni tudja azt a 380 millió tonna műanyagot, amelyet a cégek évente előállítanak. Az Amerikai Egyesült Államok újrahasznosítási rátája soha nem érte el a 10 százalékot, és egy a tavalyi év elejéről származó jelentés rámutatott, hogy mára mindössze 5 százalékra esett vissza.

„A vállalatok a műanyag-újrahasznosítás álarcá mögé bújnak, és azt remélik, hogy ez teljes mértékben megoldja majd a műanyag-hulladék-válságot,

amelynek kialakulásában ők is közreműködtek – mondta Lisa Ramsden, az USA Greenpeace óceánvédő csapatának egyik kampányfelelőse. Felszólította a cégeket, hogy termeljenek kevesebb műanyagot, illetve, hogy az egyszer használatos termékeket és csomagolóanyagokat helyettesítsék újrahasználató alternatívákkal, mint például az újratölthető üvegekkel.

A Greenpeace jelentése, amely a *Circular Claims Fall Flat Again (A körkörös követelések ismét rosszul sülnek el)* címet viseli, a szervezet egy 2020-ban közzétett jelentésére épül. Akkoriban a csoport úgy találta, hogy csak bizonyos típusú palackok és kannák tesznek eleget a szövetségi kormány „újrahasznosítható” definíciójának, és használhatják törvényesen a kergetőző nyilak szimbólumot: Ezeken az 1 vagy 2 számjelzés van annak jelzésére, hogy milyen fajta anyagból készültek, polietilén-tereftaláttól (PET), illetve nagy sűrűségű polietilénből (HDPE).

Jelenleg is ugyanez érvényes: a legtöbb újrahasznosító létesítmény nem fogadja el, vagy nem dolgozza fel a 3-7-es számozású műanyagokat, mint például a polivinil-kloridot (PVC), a polipropilént és a polisztirolt, mert nehezen válogathatók és gyakran mérgező vegyi anyagokkal szennyezettek. A Greenpeace mostani jelentése azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy siralmas azoknak a műanyagoknak az újrahasznosítási aránya, amelyek megfelelnek a kormány újrahasznosíthatósági definíciójának; ez utóbbi csak azt veszi figyelembe, hogy az emberek hozzáférnek-e az adott műanyagtípus újrahasznosító létesítményeihez. A szervezet elemzése szerint az (1-es számú) PET-ből készült palackok és kannák tényleges újrafeldolgozási aránya mintegy 21 százalék, és körülbelül 10 százalék a (2-es számú) HDPE esetében.

Ezek a számadatok messze elmaradnak a nonprofit Ellen MacArthur Alapítvány (EMF) közös iparági szabványától, amely akkor tekint egy terméket újrahasznosíthatónak, ha azt az esetek 30 százalékában újrahasznosítják. Nagy cégek százai – a Cloroxtól a Mondelez élelmiszeripari óriásig – írták alá a kötelezettségvállalást, amelyben egyetértenek ezzel

a meghatározással, ugyanakkor továbbra is szerepeltetik termékeiken a kergetőző nyilak szimbólumát.

Bár az ipari csoportosulások ragaszkodnak ahhoz, hogy a műanyag-újrahasznosításon jobban szervezett hulladékgyűjtő infrastruktúrával lehetne javítani, a Greenpeace szerint ez téves elképzelés. Minden műanyagnál hasonló a probléma: rendkívül nehéz begyűjteni és szelektálni őket, veszélyes vegyi anyagok szabadulnak fel belőlük az újrafeldolgozási eljárás során, és gyakran úgy el vannak szennyeződve mérgező vegyi anyagokkal, hogy ún. „értékcsökkentő” újrahasznosítással alacsonyabb értékű termékeké kell őket visszaalakítani, és a szeméttelre kerülnek, vagy pedig elégetik őket. Ezek a problémák túl költségesek teszik a vállalatok szemében a műanyagok újrahasznosítását. „Egyszerűbb új műanyagot vásárolni” – mondta Ramsden.

Ahelyett, hogy a Greenpeace minden erejét az újrahasznosításra összpontosítaná, arra szólítja fel a vállalatokat, hogy 2030-ra legalább 50 százalékkal csökkentse műanyag csomagolóanyagait, akár teljes kiiktatással, akár pedig újrafelhasználható anyagokkal való helyettesítésükkel. Például, egy üdítőitalokat gyártó cég – Ramsden kifejezésével élve – a „tejesember-elképzelés” irányában mozdulhat el: egy újratöltésre épülő rendszer felé, ahol a fogyasztók visszaváltják az üvepalackokat, ha már nem használják őket. A jelentés arról is beszél, hogy a vállalatoknak egyszer és mindenkorra száműzniük kellene az egyszer használatos üvepalackokat, évente közzé kellene tenniük a műanyag-felhasználásra és a csökkentés arányára vonatkozó adataikat, valamint arra kellene ösztönözni a kormányokat, hogy fogadjanak el a műanyag-termékek kivételét célzó intézkedéseket, köztük globális műanyag-egyezményt (Global Plastic Treaty), amelyet az ENSZ tagállamai 2024-ig szeretnének megtárgyalni.

„A műanyag újrahasznosítása egyáltalán nem jelent megoldást a műanyag-szennyezési válsághelyzetre – mondta Lisa Ramsden. Első lépésként azt javasolja a cégeknek, hogy távolítsák el az újrahasznosítási szimbólumot a műanyag-termékekről, mivel legtöbbjük soha nem

kerül vissza az újrafeldolgozás folyamatába. Úgy véli, hogy a kergetőző nyilak „megtévesztik a fogyasztókat, akik abban a hitben ringatóznak, hogy újrahasznosítható a műanyag-csomagolás, amelyet megvásároltak, valójában pedig más a helyzet.”

(Grist)

Kate Golembiewski

A hasonmásod ott jár valahol a világban,
és valószínűleg a DNS-etek is közös

Charlie Chasen és Michael Malone 1997-ben találkoztak Atlantában, amikor Malone vendégénekesként működött közre Chasen zenekarában. Hamar összebarátkoztak, de nem vették észre azt, ami a körülöttük lévőeknek feltűnt: a két férfi akár ikerpárnak is kiadhatta volna magát.

Chasen és Malone doppelgängerek. Feltűnően hasonlítanak egymásra, de nem rokonok. Közvetlen felmenőik még csak nem is a világ ugyanazon részéről származnak; Chasen ősei Litvániából és Skóciából érkeztek ide, míg Malone szülei a Dominikai Köztársaságból és a Bahamákról.

A két barát – egymással rokonságban nem álló hasonmások százainak társaságában – egy fotóprojektben vett részt, amelyet François Brunelle kanadai művész szervezett. Az Én nem vagyok hasonmás! (I'm not a look-alike!) képsorozatot Brunelle saját hasonmásának, Rowan Atkinson angol színésznek a felfedezése ihlette.

A projekt nagy siker volt a közösségi médiában és más internetes oldalakon, de a genetikai kapcsolatokat tanulmányozó tudósok figyelmét is magára vonta. Dr. Manel Esteller, a barcelonai Josep Carreras Leukémia-kutató Intézet kutatója korábban az egyiptetjű ikrek közötti fizikai különbségeket tanulmányozta, és meg akarta vizsgálni ennek a fordítottját: olyan embereket, akik hasonlóan néznek ki, de nem rokonok. „Mi a magyarázat ezeknek az embereknek az esetében?” – tűnődött.

A Cell Reports folyóiratban megjelent tanulmányban Esteller doktor és csapata 32 hasonló párt toboroztak össze Brunelle fényképei alapján, hogy DNS-tesztet készítsenek és kérdőíveket töltsenek ki velük, az életmódjukkal kapcsolatban. A kutatók arcfelismerő szoftvert használtak a résztvevők arca közti hasonlóságok számszerűsítésére. A 32 pár közül tizenhatan hasonló összpontszámot értek el, mint az egyiptetjű ikrek, akiket ugyanazzal a szoftterrel elemeztek. Majd a kutatók összehasonlították ennek a 16 doppelgänger-párnak a DNS-ét, hogy kiderítsék, vajon a DNS-ük is olyan hasonló-e, mint az arcuk.

Esteller úgy találta, hogy a 16 „valódi” hasonlóságot mutató pár génjei jelentősen több közös génnel rendelkeztek, mint a másik 16 pár, akiket a szoftver kevésbé hasonlónak ítélt. „Ezek az emberek valóban hasonlítanak egymásra, mert a genom, vagyis a DNS-szekvencia fontos részei közősek bennük” – mondta a tudós. Az, hogy a hasonlóbb kinézetű embereknek több közös génjük van, „ésszerűnek tűnne, de még soha nem mutatták ki” – tette hozzá.

A DNS önmagában azonban nem árul el mindent az alkatunkról. Saját élményeink és őseink tapasztalatai befolyásolják, hogy mely génjeink vannak be- vagy kikapcsolva – ezt nevezik a tudósok epigenomnak. Mikrobiomunkat, a baktériumokból, gombákból és vírusokból álló mikroszkopikus „másodpilótánkat” pedig tovább befolyásolja a környezetünk. Dr. Esteller megállapította, hogy míg a doppelgängerek genomja hasonló volt, epigenomjuk és a mikrobiomjuk különbözött. „A genetika összehozza, az epigenetika és a mikrobiom pedig szétválasztja őket” – mondta.

Ez az eltérés arra mutat rá, hogy a párok hasonló külsejéhez több köze van a DNS-üknek, mint a környezethez, amelyben felnőttek. Ez meglepetésként szolgált Esteller számára, aki eredetileg nagyobb környezeti behatással számolt. Mivel a hasonmások megjelenése inkább tulajdonítható a közös géneknek, semmint a közös élettapasztalatoknak, ez azt jelenti, hogy bizonyos fokig hasonlóságaik a pusztá véletlennek köszönhetők, amelyet a népesség növekedése idéz elő. Végül is oly sokféle módon épülhet fel egy arc.

„Mivel ma már olyan sok ember van a világon, a rendszer ismétli önmagát” – mondta Dr. Esteller. Nem alaptalan feltételezni, hogy bárkinek lehet valahol egy hasonmása.

Dr. Esteller bíz abban, hogy a tanulmány eredményei a jövőben segíteni fogják az orvosokat a betegségek diagnosztizálásában – ha a génjeink eléggé hasonlóak ahhoz, hogy hasonlítsunk egymásra, akkor a betegségekre való hajlamunk is közös lehet.

„Úgy tűnik, hogy igen fontos genetikai tényezők állnak fenn, amelyek miatt két, hasonló kinézetű embernek a génállományukat tekintve is hasonló profiljuk van” – mondta Olivier Elemento, a New York-i Weill Cornell Medicine orvostudományi egyetem Englander Institute for Precision Medicine [precíziós orvoslástani intézetének] igazgatója, aki nem vett részt a kutatásban. A DNS-re alapozott előrejelzések és az emberek tényleges megjelenése közötti eltérések felhívhatják az orvosok figyelmét a problémákra – mondta.

Esteller azt is felvetette, hogy esetleges összefüggés lehet az arcbéli jellemzők és a viselkedésminták között, és hogy a tanulmány eredményei egy nap a kriminalisztika segítségére is lehetnek azáltal, hogy megtekinthető lesz olyan, bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személyek arca, akiket

csak a DNS-minták alapján ismernek. Daphne Martschenko, a Stanfordi Orvosbiológiai Etikai Központ posztdoktorális kutatója, akik nem vett részt a kutatásban, azonban óva intett attól, hogy a törvényszéki tudományban használják fel az eredményeket.

„Már eddig is számos példát láttunk arra, hogy a meglévő arcfelismerő algoritmusokat arra használták, hogy megerősítsék a meglévő faji előítéleteket olyan dolgokban, mint a lakhatás, a munkaerő-közvetítés és a bűnügyi profilalkotás” – mondta Dr. Martschenko, hozzátéve, hogy a tanulmány „fontos etikai megfontolásokat vet fel”.

Malone és Chasen szerint a doppelgänger-projekt és a tudat, hogy mindannyiunknak lehet valahol a világban egy titkos „ikertestvére”, egyszerű eszköz az emberek összekovácsolására, annak ellenére, hogy esetleges buktatókat rejthet magában, ha az emberek külsejét a DNS-ükkel vagy a viselkedésükkel kötik össze. Malone és Chasen huszonöt éve barátok; amikor Chasen nemrég megnősült, Malone volt az első, akit felhívott. Bár nem mindenki osztozik ilyen kötelékben, hasonló genetikai anyag birtokában, Malone úgy véli, hogy Brunelle fotóprojektjében „egy újabb módot kínál arra, hogy mindannyian összekapcsolódjunk az emberi fajban”.

(The New York Times)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Bea Csaba történész (PhD), Vác
Bolvári-Takács Gábor dr. PhD, egyetemi tanár, Budapest

Bólya Anna Mária az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet tudományos munkatársa, a Magyar Táncművészeti Egyetem egyetemi docense, Budapest

Fülöp-Székely Anita, a Debreceni Egyetem - Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program doktorandusza, Debrecen

Hanák Gábor történész, Budapest

Kelecsényi László író, filmtörténész, Budapest

Oláh Zsolt a Magyar Művészeti Akadémia ösztöndíjasa, Budapest

Szekfü András PhD, DLA, filmtörténész, c. egyetemi tanár, az NFI Filmarchívum munkatársa, Budapest

Szepessy Péter egyetemi oktató, Miskolci Egyetem, Alkalmazott Társadalomtudományi Intézet, Gödöllő

Tefner Zoltán egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

A termelés és szolgáltatás új formái Hozzáférésen alapuló, körforgásos és platformgazdaság

Napjainkra nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődést az egész világon a fenntarthatóság szellemében kell átalakítani, méghozzá a lehető legsürgősebben, hiszen generációk és a Föld jövője múlik rajta. A növekedés és a profitorientáció kizárólagosságának eszméje helyett így egy valós, a hosszú távú célok követését szem előtt tartó közgazdasági gondolkodás kialakulását kell szorgalmazni. Ennek érdekében a korábbi lineáris termelési értéklánc felől a körforgásos, hozzáférésen alapuló és platformgazdaság felé kell elmozdulni, amelynek következtében azok a vállalkozások lesznek a jövőben igazán sikeresek, amelyek hozzásegítik a fogyasztókat és az egész gazdaságot a pazarlás, a környezetterhelés és a hulladék csökkentéséhez.

Fenntarthatóságot célzó gazdasági modellek

A 21. század technológiai lehetőségei már képesek megváltoztatni a közgazdasági gondolkodást és az értékteremtéssel kapcsolatos felfogást. Egy termék életútja és az értékteremtés folyamata a jelenlegi, klasszikus felfogásban az úgynevezett lineáris gazdasági modell alapján zajlik: a terméket legyártjuk, felhasználjuk, végül kidobjuk. Ez a modell azonban már nem tekinthető a fenntarthatóság szempontjából relevánsnak, így helyette más megoldás felé kell tekinteni. Olyan gazdasági modellekre van szükség, amelyek proaktívan, a kereslet-kínálat hatékony összekapcsolásával veszik célba a fenntarthatóságot.

A **körforgásos gazdasági modell** alapján a termék felhasználása utáni következő lépés nem a szemét termelődése, hanem a termék újrafelhasználása vagy esetleges javítása, amely végül az újrahasonosítás fázisában emelkedik a korábbi modell fölé, hiszen megszünteti a felesleges szemétketkezés folyamatát. E modell alapja tehát az erőforrások és a megtermelt javak tartóssága és annak biztosítása a többszöri felhasználás által. A körforgásos gazdaságban egy ember szemete egy másik ember kincse lesz. Az újrahasonosítás azonban csak egy kisebb szelete a modellnek, mivel szükséges a termelés és a fogyasztás újragondolása, a termékek előre tervezett megújítása, a felesleges termelés és fogyasztás megelőzése, valamint a még használható termékek továbbértékesítésének támogatása is.

A körforgásos gazdaság lehetőségét egyre nagyobb figyelem övezi világszerte, azonban annak gyakorlatba történő átültetése meglehetősen komplex folyamat és számos kérdést felvet, hiszen alapjaiban szakít az évszázadok óta működő lineáris modellel. Eléréséhez több lépcsőfok vezet: elsőként a *platformalapú*, majd azon belül a *megosztáson alapuló*, végül pedig a *körforgásos gazdaság* mentén érdemes a fenntarthatósági fordulatot megvalósítani.

A **platformmodell** egy újfajta közvetítői szintként értelmezhető az ellátási láncon belül, ám a fogyasztók számára mégis egyszerűbbé válnak a folyamatok. A modell különböző változatai az értéklánc rövidítését célozzák, ugyanis a közvetítők minimálisra csökkentésével új, rövidebb és hatékonyabb értékláncolatú iparágak jönnek létre, aminek eredményeként a fogyasztói érték növekszik, a költségek pedig csökkennek. A platformok technológiai beágyazottságára való tekintettel a kiegészítő szolgáltatást (technológiai infrastruktúrát) nyújtó felek szerepe is rendkívül fontos. Az ilyen cégek

(pl. Google, Amazon) képesek tovább növelni a platformszolgáltató és a platformon szolgáltatást nyújtó fél termékének vagy szolgáltatásának értékét az általuk kínált megoldásokkal.

Az ilyen platformalapú üzleti modellek fő kategóriái közé tartoznak például:

- a kommunikációs,
- a kereső,
- a sharing economy,
- a fizetési,
- a kereskedelmi,
- a foglalási,
- a közösségi média,
- és a fejlesztői platformok.

A **megosztáson alapuló gazdasági modell** fő alapelve, hogy a kihasználatlan eszközök és erőforrások párosítva legyenek a fogyasztói kereslettel. Gyakorlatban a gazdasági javak magánzemélyek közötti megosztása adja tehát a modell működését, hiszen a legtöbb terméket nem használjuk folyamatosan, így a kieső időszakokban azokat meg tudjuk osztani másokkal is. A modell további előnye, hogy működése által kevesebb terméket kell előállítani, így kisebb mértékű a pazarlás és a keletkező hulladék mennyisége, miközben az értéképződés szintje változatlan marad.

Elmozdulás a körforgásos gazdaság irányába

A termelés és szolgáltatás új formáira történő átállásnak egyes modelljei a véges mennyiségű erőforrások felhasználását és a termelés fenntarthatósági szempontból való racionalizálását ragadják meg. E kettő között azonosítható be a túlfogyasztás is, amelynek kezelése komoly kihívást jelent a jelen és a jövő generációja számára. A fenntarthatóságra való átállásban pedig a digitalizációnak is kiemelkedő szerep jut: segítségével azonosíthatóvá és számszerűsíthetővé válnak a véges erőforrások és azok időtávjai, valamint a gazdaság szerkezetet érintő kérdéskörök is. Az átállásban a platformokon alapuló megosztásos gazdasági modell előremutató irányt képvisel, ugyanakkor az ilyen típusú gazdaság csak egy átmenet a körforgásos gazdaság felé. A termelési folyamat problémáit, vagyis a keletkező szemetet, a véges energiaforrásokat és a túlfogyasztást ugyanis nem oldja meg, csak késlelteti a problémák felszínre kerülését. Ezt a szakadékot csak a körforgásos gazdasággal lehet áthidalni: a fogyasztási és az újrafelhasználási szokások egyszerre történő megváltoztatásával.

Habár a körforgásos gazdaságra való átállás szükségességét több tényező is megerősíti, az átállást ennél sokkal több tényező nehezíti is, így ezen gazdaság kialakulása és elterjedése egyelőre kétséges. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a jelenlegi értékláncok megfordítása több szereplő érdekével is ütközik, hiszen a modell lépéseinek megvalósítása meglehetősen munka- és energiaigényes, valamint költséges is. Globálisan a körforgásos gazdaság létrehozása egyelőre a közlekedésben vehető észre az elektromos autózás térnyerésével. Fontos azonban megjegyezni az elektromos autók esetében is, hogy a pozitív hozadékok mellett az előállítási és kezelési lépések még mindig nagy mértékben környezetszennyezőek. A World Economic Forum 2019-ben publikált számításai szerint azonban a 2030-ra kitűzött párizsi klímacélok harminc százaléka teljesülhetne, ha a gazdaságok körforgásos modellje megvalósulna.

Forrás: Új fenntartható közgazdaságtan globális vitairat 15. fejezet, Danóczy Bálint – Sajtos Péter: A termelés és szolgáltatás új formái

TARTALOMJEGYZÉK

Búcsúzunk Kapronczay Károlytól.....1

Tefner Zoltán: „Orosz kártya” – magyar történelem
A privát szféra, amely meghatározhatja a nagyhatalmi politikát.....2

SZÁZADOK

Bea Csaba: Március tizenötödike emlékezete Vácon a dualizmus korában 30

MŰHELY

Bolvári-Takács Gábor:

A sárospataki tanítóképzőtől a Tokaj-Hegyalja Egyetemig
Egy modellváltás történeti gyökerei..... 52

Fülöp-Székely Anita:

Az átalakuló tanulási igények mint generációs jellemzők 60

Hanák Gábor: A szűrt és szűk levegő ideje –

Cseh Tamás a determinánsok vonzaskörében 68

Kelecsényi László: Latinovits, a garabonciás 76

Szekfű András: Bódy Gábor – az alkotó, a közeg és a démonok 79

Bólya Anna Mária: Vujicsics Tihamér és a tradíció 90

Szepessy Péter Donát: Táncházmozgalom. Tánchááz és mozgalom..... 97

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Oláh Zsolt: Magyarország–Olaszország: 1–1 108

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Frank Young: Az ezredfordulós generáció és a válás (112) Erika Page: Életmentő változások: Angola aknamentesítésétől a forgalomcsillapításig Japánban (113) Erik Butler: Az ördög, akit nem ismerünk: A XIX. század Sátánja (115) Pedro Raúl Montoro Martínez: Különböző nyelvek beszélői másféle színeket érzékelnek (118) Elisabeth Landau: Hogyan változtatja meg az anyaság az agyat (119) Zanny Minton Beddoes: Az apává válástól összezsugorodik a nagyagy. Ez segíthet a szülői kötődés kialakításában (122) Joseph Winters: Évente 380 millió tonna műanyagot gyártunk Amerikában, amelyből szinte semmit sem lehet igazán újrahasznosítani (123) Kate Golembiewski: A hasonmásod ott jár valahol a világban, és valószínűleg a DNS-etek is közös (125)

A termelés és szolgáltatás új formái

Hozzáféréseken alapuló, körforgásos és platformgazdaság 127

KÉPEK

Károlyi András grafikái (75, 78, 107, 111)

Cikkpályázati felhívás - meghosszabítva

Kedves Olvasónk!

A fiatal kutatók jelentik a jövő ígérését a tudományban és a tudománykommunikációt frissítő munkában. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) és a Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) ezért ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktori tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak. A pályázat tematikus: a kiírók olyan pályamunkákat várnak, amelyek teljes terjedelmükben vagy jelentős részükben a körforgásos gazdálkodás, a hulladékhasznosítás, tágabb értelemben pedig a fenntarthatóság témakörével foglalkoznak. A pályázat célja, hogy a doktoranduszok elsősorban saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

Élet és Tudomány kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10-12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4-6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.

Természet Világa kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15-18 ezer n (szóközökkel), amihez 5-7 színes illusztráció vagy magyarázó ábra is csatolandó.

Valóság kategória: a pályázók ebben a kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35-40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, másol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött, egyszerűségi cikkel lehet.

A pályaműveket a www.termvil.hu oldalon található pályázati felületre kell feltölteni. A pályázat feltétele az ott található Pályázói adatlap hiánytalan kitöltése.

A pályázatok benyújtási határidejét az érdeklődésre való tekintettel a kiírók meghosszabbították: **2023. március 15-ig.**

A pályaműveket a három lap szerkesztősége, a TIT, valamint a DOSZ által felkért tagokból álló zsűri bírálja el. Mindhárom kategóriában a zsűri hoz döntést a díjazottak számáról és a díjakról, amelyek értékes vásárlási utalványok.

A szerkesztőségek a díjazott és a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – ellenszolgáltatás nélkül megjelentetik. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

PADME
HULLADÉK HASZNOSÍTÁS
ÉS MŰSZAKI
KÖZMŰVELÉS

Európai Unió
Kohéziós Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

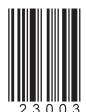
A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

9 1770324 722322

2 30 0 3

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft